

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE IRAK BÖLGESİ

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH**

Mohammed AL-IBADI

**Danışman
Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN**

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE IRAK BÖLGESİ

Mohammed AL-IBADI

Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Nisan 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	12
ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN AMACI	12
GİRİŞ	14
1. OSMANLI DÖNEMİNDE IRAK.....	22
1.1. Osmanlı Dönemi'nde Irak Bölgesi.....	22
1.2. XIX. Yüzyılda Irak Bölgesinin Siyasi Durumu	25
1.3. Sultan II. Abdülhamit'in Tahta Geçişi ve Kişiliği	28
1.3.1. Sultan II. Abdülhamit ve Irak Bölgesi Milletleri.....	30
1.3.2. Sultan II. Abdülhamit ve Irak Bölgesi Vilayetleri.....	33
1.3.3. I. Meşrutiyetin Irak Bölgesindeki Yansımaları	36
2. II. ALBDULHAMİT DÖNEMİNDE IRAK.....	39
2.1. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Uluslararası Rekabet.....	39
2.1.1. Petrol Konusunda Yaşanan Rekabet.....	43
2.1.2. Demiryolu Projesi Konusunda Yaşanan Rekabet	44
2.1.3. Irak Bölgesine Yapılan Dış Müdahaleler ve Reform Hareketleri	49

2.2. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Vilayetleri (1890-1908)	50
2.2.1. Bağdat Vilayeti	58
2.2.2. Musul Vilayeti.....	59
2.2.3. Basra Vilayeti.....	61
2.3. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Ekonomik Hayat.....	64
2.3.1. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Ulaştırma Hizmetleri	69
2.3.2. Irak Bölgesi Petrolü ve II. Abdülhamit	71
2.3.3. Irak Bölgesinde Tarım Faaliyetleri.....	74
2.4. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Sosyal Hayat.....	76
2.4.1. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Eğitim.....	80
2.4.2. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Açılan Okullar.....	82
2.4.3. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Dini Hayat.....	86
2.4.4. Sultan II. Abdülhamit ve Irak Bölgesinde Panislamizm	88
3. IRAK'TA II. ABDÜLHAMİT'E YÖNELİK MUHALEFET HAREKETLERİ VE II. ABDÜLHAMİT'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ	92
3.1. Irak Vilayetlerinde II. Abdülhamit'e Yönelik Muhalefet Hareketleri	92
3.2. XX. Yüzyılda Sultan II. Abdülhamit'in Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri.....	97
3.3. 1908 Meşrutiyeti'nin İlanı	99
3.4. Sultan II. Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi	104
SONUÇ	107
KAYNAKÇA.....	110
EKLER	119
EK 1. BOA, HR.TO. 59 \ 14.....	119
EK 2. Y PRK .TNF. 2\20	121
EK 3. HR.SYS. 108\45	122
EK 4. Y.PRK.UM 41\117	124
EK 5. Y.A .HUS . 164 \ 62.....	125
ÖZGEÇMİŞ	126

TEZ ONAY SAYFASI

Mohammed AL-IBADI tarafından hazırlanan “II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ’NDE IRAK BÖLGESİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN

.....

Tez Danışmanı, Tarih Anabilim Dalı

Bu çalışma jürimiz tarafından Oy Çokluğu ile Tarih Anabilim Dalın’da Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. Savunma sınavı tarihi 15.04.2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Barış SARIKÖSE (KBÜ)

.....

Üye: Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN (KBÜ)

.....

Üye: Doç. Dr. Orhan AVCI (KKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile Yüksek Lisans Tezi derecesini onaylamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı : Mohammed AL-IBADI

İmza :

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu, 400 yıldan fazla bir süre Avrupa'nın doğu kesimine, Ortadoğu'ya ve Kuzey Afrika'ya hâkim olan en önemli imparatorluklardan biridir. Irak, kontrol altına alınan bu alanların önde gelen ve en önemli bölgelerinden biridir. Irak'ın önemi ve stratejik konumu, onu Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa Devletleri ve İran arasında kalıcı bir çatışma konusu haline getirmiştir. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak'ta pek çok ıslahat ve reform hareketi gerçekleştirilmiştir. Bu ıslahat ve reformlar, Mithat Paşa'nın XX. yüzyılın ikinci yarısında yaptığı reformları tamamlayıcı nitelikte olmuştur. Irak'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun güney kapısı olması, Osmanlı İmparatorluğu için onu önemli hale getirmiştir. II. Abdülhamit, Irak'ı Avrupa ülkelerinin ilgi odağı haline getirerek ortaya koyduğu politika ve reformlarla modern Irak tarihini yazmıştır.

II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak'ı ele alan bu çalışmada özellikle yerel kaynaklar tercih edilmeye çalışılmıştır. Bu durum II. Abdülhamit ve Irak tarihinin Türk ve Arap bakış açısı ve kaynaklarının çalışmaya yansımaları sağlamıştır. Bu durum elbette meseleye bakış açısında da bir takım farklılıklar da ortaya koymuştur. Bununla birlikte bu çalışmanın Türkiye'de bir Irak vatandaşı tarafından kaleme alındığı göz ardı edilmemelidir. Çalışmanın Türkçe yazılmış olması gerek Türkçe grameri, gerek üslub ve metodoloji açısından bir takım zorlukları ve çelişkileri beraberinde getirmiştir. Bu zorlukların aşılması noktasında yardımlarını esirgemeyen tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür ederim. Çalışmada gerek sözü edilen zorluklardan kaynaklı olarak gerekse her çalışmada muhtemel olarak mevcut olabilecek hata, kusur ve eksikliklerin giderilmesine azami gayret gösterilmiştir. Yine de mevcut olan hatalar bulunabilir. Bunların tüm dikkat ve gayretimize rağmen giderilememiş olmasından dolayı özür diler ve hatalarımın mazur görülmesini talep ederim. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, Sultan II. Abdülhamit dönemindeki Irak tarihi ve genel koşullarının kapsamlı bir incelemesi ortaya konulmuştur. İkinci bölümde ise Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde yapılan yenilikler incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Sultan II. Abdülhamit'in Irak Bölgesindeki uluslararası rekabet politikasının bu bölgeye etkisi

incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde Sultan'ın tahttan indirilmesinin idari ve sosyal bağlamda Irak vilayetlerine yansımalarının izi sürülmeye çalışılmıştır.

Çalışmama sunduğu katkılarından dolayı danışmanım Doç. Dr. Hakan Türkkân'a, değerli jüri üyelerine teşekkürlerimi sunmak isterim. Tezimde yaptıkları yardımlardan dolayı değerli hocam İsmail Kırmızı'ya ve arkadaşım Röyal Allahyarlı'ya teşekkür ederim. Tez aşamasında ve hayatımın her döneminde benden desteklerini esirgemeyen canım aileme ve bu tez çalışmamda bana yardımcı dokunan tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

MohammedAL-IBADI
KARABÜK-2022

ÖZ

Sultan II. Abdülhamit, 33 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetmiş, önemli ve önde gelen Osmanlı padişahlarından biridir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin itibarını yeniden kazanmayı başarmış, Avrupa ülkelerine güçlü bir rakip olmuştur. İmparatorluğun 34'üncü padişahı olan ve kritik bir dönemde görev yapmış olan II. Abdülhamit, yaptığı reformlarla Irak vilayetlerinde büyük bir iz bırakmıştır. Irak Bölgesinde onu diğer Osmanlı padişahlarından ayıran özellik, uyguladığı siyasettir. Irak vilayetlerinin ve halkının yararına olan projelere yoğun bir ilgi duymuştur. Sultan II. Abdülhamit'in sevgisi Irak'ta yaşayan tüm ırkları ve dinleri etkilemiştir. Farklı din ve milletlere karşı hoşgörü politikası izlemiş olması, onun o dönemde Irak halkı tarafından sevilip kabul edilmesini sağlamıştır.

Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak vilayetlerinde yaşanan gelişmeler, dikkatle incelenmeye değer bir konudur. Bazılarına göre bu dönem, Irak adına altın bir dönem olmuştur. Irak, Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde büyük ölçüde modernize edilmiştir. Demiryollarının, telgraf hatlarının, tarımın, idari ve siyasi sistemin gelişimi sağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun genel olarak acı çektiği mali ve ekonomik krize, Avrupa ülkeleri ve diğerlerinin Irak vilayetlerine sürekli müdahalelerine ve dolaylı kontrolünü dayatma girişimlerine rağmen, II. Abdülhamit becerisi ile tüm bunların üstesinden gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamit, Osmanlı Dönemi, Irak Vilayeti, Irak Reformu, Panislamizm

ABSTRACT

Sultan Abdulhamid II. is one of the important and prominent Ottoman sultans who ruled the Ottoman Empire for 33 years. During his period, he had managed to regain the reputation of the Ottoman state and became a strong rival to European countries. He was the 34th sultan of the Ottoman empire as well he has served in a vary critical period. Abdulhamid II. has left a massive impact in Iraqi provinces with his reforms which can be distinguished him from other Ottoman sultans in Iraq by his policy. He had gotten a substantial interest in projects that benefit the Iraqi provinces and people. Sultan Abdulhamid's love has affected all races and religions in Iraq. The fact is that he followed a policy of tolerance towards different religions and nations ensured that he was loved and accepted by all the Iraqi people at that time.

The developments in Iraq during the reign of Abdulhamid II. are such a subject worthed examining carefully. According to some, his period was a golden period for Iraq because it has been massively developed during his reign, like the development of railways, telegraph lines, agriculture, administrative and political system as well. Despite the financial and economic crisis that the Ottoman Empire suffered in a general, and the continued intervention of European countries and others in Iraq and attempts to impose its indirect control, Abdulhamid II. has overcome all these dangerous with his owned skills.

Key words: Abdulhamid.II, Ottoman period, Iraq province, Iraq reforms, Pan-Islamism

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE IRAK BÖLGESİ
Tezin Yazarı	Mohammed AL-IBADI
Tezin Danışmanı	Doç.Dr. Hakan TÜRKKAN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	2022
Tezin Alanı	TARİH
Tezin Yeri	KBÜ
Tezin Sayfa Sayısı	126
Anahtar Kelimeler	II. Abdülhamit, Osmanlı Dönemi, Irak Vilayeti, Irak Reformu, Panislamizm.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	IRAQ REGION IN THE PERIOD OF ABDULHAMID.II
Author of the Thesis	MOHAMMED AL-IBADI
Advisor of the Thesis	Assoc. Prof. Dr. Hakan TÜRKKAN
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	2022
Field of the Thesis	HISTORY
Place of the Thesis	KBU
Total Page Number	126
Keywords	Abdulhamid II., Ottoman period, Iraq provinces, Iraq reforms, Pan-Islamism

KISALTMALAR

C.	: Cilt
B.	: Baskı
a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
S.	: Sayı
Çev.	: Çeviren
Yay.	: Yayınevi
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
Bkz	: Bakınız
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
BOA	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
EK	: Ekler
Y.PRK. TKM	: Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.A. HUS	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.PRK. MK	: Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı
BMK	: Bağdad Merkezi Kütüphanesi

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu tez, Osmanlı İmparatorluğu'nun günümüz Irak sınırları içinde bulunan Irak vilayetlerinde Sultan II. Abdülhamit'in idari ve reformist tarzını ele almaktadır. Ayrıca bu çalışmada, Irak vilayetlerine dış müdahalelerin yanı sıra Sultan II. Abdülhamit'in bunlara karşı koyma girişimleri de tartışılmaktadır. Ayrıca başta meşrutiyet olmak üzere Osmanlı Devleti'nde yaşanan birtakım siyasi değişim ve dönüşüm hareketlerinin Irak bölgesine olan yansımaları da çalışmada ele alınmaktadır.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

II. Abdülhamit, çok zor bir dönemde tahta çıkmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtarmaya çalışmıştır. İmparatorluğun pek çok bölgesinde olduğu gibi Irak için de reformlar yapmıştır. Irak Bölgesinin gelişmesi ve halkın daha iyi yaşam sürmesi için okullar, hastaneler açmıştır. Aynı zamanda Irak'taki iç **isyanları** bastırmaya ve yolsuzlukları önlemeye çalışmıştır. II. Abdülhamit Dönemi'nde yapılan ıslahatlar, Irak vilayetleri için büyük bir gelişme olmuştur. Daha önce sağlık, eğitim ve ekonomi yönünden birçok sıkıntı yaşayan Irak, bu dönemle birlikte bu alanlarda gelişme göstermiştir. Çalışma Irak Bölgesinde Osmanlı Dönemi'nde yapılan birçok yeniliğin ve özellikle II. Abdülhamit Dönemi'nde yapılan çalışmaların değerlendirilmesi amacıyla hazırlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Bu çalışmada II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak vilayetlerinde yapılan ıslahatlar, yenilikler ve bunların Irak açısından önemi ortaya konulmaktadır. Ayrıca II. Abdülhamit'in Irak'ta yaşanan sorunların çözümünde nasıl bir yol izlediği ve bunların sonuçları da çalışmanın inceleme konusunu teşkil etmektedir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

II. Abdülhamit Dönemi'nde bir Osmanlı toprağı olan Irak coğrafyasında Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilen sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri ve

bu faaliyetlerin Osmanlı iç ve dış politikasının Osmanlı Devleti'nin Irak vilayetlerinde yürüttüğü faaliyetlere olan etkisini ortaya koymaktır.

GİRİŞ

Yunanlılar, (Dicle ve Fırat) nehirlerine atıfta bulunarak eski Irak'a "Mezopotamya" adını vermişlerdir.¹ Mezopotamya adı günümüzde ise kuzeyde Toroslar, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları ve batıda da Suriye çölünden ibaret olan bölge için kullanılan bir isimdir. Bu haliyle yaklaşık 400 km. genişliğinde ve 1200 km. uzunluğunda bir sahadan söz edilmektedir.² Dolayısıyla bu isimle, Suriye ve Türkiye'ye ait olan komşu bölgelerin yanı sıra modern sınırlarıyla Irak'ın kastedildiğini de söyleyebiliriz. Mezopotamya'nın anlamı da "iki nehir arasındaki ülke" olarak bilinmektedir. Gerek M.Ö. 18. Yüzyıllarda Hammurabi'den elde edilen bilgiler gerekse Mezopotamya ile ilgili birtakım metinler bölgenin özellikle tekstil alanında önem arzettiğini ve tekstille ilgili faaliyetlerin bölgede ekonomik bir saha teşkil ettiğini anlıyoruz.³ Irak'ı da içine alan Mezopotamya bölgesi çok eski dönemlerden beri Sümerliler'in de dahil olduğu bir medeniyet beşiği olmuştur. Bölgenin alet yapımı için gerekli olan volkanik oluşumların varlığı ayrıca çevresinden her türlü ticari malzemeyi temin edebilmesi bölgenin ticaret, sanat, şehircilik gibi medeniyet hamlelerinde öncülük etmesini sağlamıştır.⁴

Mezopotamya bölgesi, tarihte ilk yapıların, yerleşim yerlerinin ve sanatların oluştuğu bir yerdir. Bu itibarla bölgedeki bazı oluşumların tarihi çok eski dönemlere dayanır. Örneğin Bronz Çağı olarak bilinen ve tepesinde basamaklı kule şeklindeki ilk tapınakların inşasına ek olarak karmaşık sanatların oluşturulmasına, seramik eserlerin ve bakır aletlerin imalatına milattan yaklaşık ikibin yıl önce bile rastlanır⁵.

Güney Mezopotamya'daki ilk kent yerleşimleri M.Ö. 3500-300 dolaylarında ortaya çıkmış olup bu yerleşim yerleri Bağdat'ın yaklaşık 62 km güneyinde yer alır. 1925 yılında keşfedilmiş olan bu bölge ve kent dönemi "Jemdet Nasr" evresi olarak anılır. Bir başka önemli evre ise Uruk Dönemidir. Bu evrede de tarımsal üretim ve yönetimin geliştiği, Sümer matematiğinin de temeli olduğu düşünülen ve "60 sayısı" üzerine kurulu olan bir sayma sisteminin geliştirildiği görülür. Bunun yanı sıra

¹ Catherine Breniquet, "Weaving in Mesopotamia during the Bronze Age: Archaeology, techniques, iconography", *Textile Terminologies In The Ancient Near East And Mediterranean From The Third To The First Millennia Bc*, edited by C. Michel and M.-L. Nosch, Oxbow Books, Oxford UK, s.52.

² Murat Tekin, "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S.2, Yıl 2014, s.112.

³ Breniquet, "agm", s.52.

⁴ Tekin, "agm", s. 14.

⁵ Remzi Kuzuoğlu, "Eski Asurca Metinlerde Geçen Bir Meslek: Aslaku", C. 13, S. 12, *Anadolu Arşivleri*, 2019, s.137.

dünyanın en eski yazı sisteminin olduğu bölge yine Irak bölgesini de içine alan Mezopotamya bölgesidir.⁶ Mezopotamya Helenistik Selefüksler tarafından M.Ö. 2. yüzyılda başkent haline getirilmiş, tac giyme törenlerinin yapıldığı aynı zamanda devlet hazinesinin korunduğu bölge olmuştur. Daha sonraki dönemlerde de Roma ordularının istila ve yağmasına uğramış ardından bölgede Partlar ve Sasaniler de etkili olmuşlar ve Ktezifon şehrini kurmuşlardır.⁷

Bu itibarla Irak'ta binlerce yıla yayılan uzun tarih boyunca bir çok medeniyet ortaya çıkmış aynı zamanda ticaret, savaşlar ve istilalar nedeniyle de medeniyetler arası etkileşim ortaya çıkmıştır. Bu durum Irak bölgesini, yazının keşfinden, hukuk normlarının oluşmasına, devlet idaresi, sanat, mimari ve şehirciliğe kadar uzanan geniş bir alanda ilklerin yaşandığı bir bölge haline getirmiştir.

Irak Bölgesi ise Mezopotamya'nın önemli bir kısmını teşkil etmekte olup önemli bir medeniyet sahası olmasının yanı sıra tarihin her döneminde göç ve istilaya maruz kalmıştır. Sırasıyla Sümer, Asur, Med-Pers, Gerek, Roma ve Bizans ile Sasaniler bölgede kurulmuş olan başat medeniyetleri temsil eder. İslamiyetten önceki dönemde ise Güney Arabistan'dan Lahmiler, Hire'ye gelip devlet kurmuşlar ve bu sırada Arap unsuru ile irtibat kurmuşlardır.⁸

Irak Bölgesi bir süre Sasani işgali altında kalmış ve Kufe (Necf) şehri kurulmuştur. Ancak gerek bu bölgede yaşayan bir kısım Arap unurları gerekse tarım açısından uygun bir saha olması bilinen bir husustu. Bu itibarla Hz. Muhammed vefat ettikten sonra gerek verimli toprakları olması gerekse Hz. Muhammed'in Sasani İmparatorluğunu hedef göstermesinden dolayı İslam Devletinin hedeflerinden biri Irak olmuştur. Öyle ki Irak'ın fethi İran, Hindistan ve daha başka ülke ve toprakların fethedilmesinde önemli bir üs haline gelecektir. Bu yüzden İslam Devleti'nin Sasanilerle olan ilk mücadelesi Irak'ta başlamıştır.⁹ Dolayısıyla sahip olduğu stratejik konum ve zengin tabiatı, Irak bölgesinin ilerleyen dönemlerde de önemli bir bölge olma özelliğini sürdürmesini sağlamıştır. Bu durum çalışmanın ilerleyen kısımlarında da görüleceği üzere özellikle sanayi inkılabı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan

⁶ Stephen Bertman, *Hand Book to Life in Ancient Mesopotamia*, New York 2003, s. 22.

⁷Bertman, age, s. 16.

⁸ İmâdüddin Halil et-Tâlib, "Irak (III. Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s.87.

⁹ İmâdüddin Halil et-Tâlib, "agm", s. 87.

sömürgecilik faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan rekabet ortamında Irak ve havalisi büyük bir önem kazanmıştır.

Türk aşiretleri Irak yönetimine, ordusuna ve Abbasi Devleti zamanında katılmışlardır. Özellikle Abbasi Halifesi Memun zamanında Türkler Hilafet ordusu saflarında yer almaya başlamışlardır. 652 yılı dolaylarında ise bir kısım Türkmen grupları Irak coğrafyasına gelmeye başlamıştır. Bağdat'ın yaklaşık 60km. kuzeyinde yer alan Samarra şehrinin Türk askerinin yerleştiği bir kent haline gelmesi Bağdat'taki Türk varlığı açısından mühimdir. Abbasi Halifesi ile Buveyhiler arasındaki mücadele sırasında Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyin Halifeye yardımı ve Bağdat şehrini ele geçirmesi Irak'taki Türk yoğunluğunu arttırmıştır. Böylece Türkler Irak'ta bulunan birçok emirliğe boyun eğdirmişlerdir. Ancak Moğol Tatarları'nın Doğu Asya'da ortaya çıkması ve Irak'a yürümleri Türklerin varlığını da tehdit etmiş ve Türklerin Anadolu'ya göçünü hızlandırmıştır. Abbasi Devleti'nin ve devletin başkenti Bağdat'ın 1258'de yıkılmasından sonra, ekonomik ve güvenlik koşullarının gerilemesine ve Moğolların tüm çevre bölgelerini uzun yıllar kontrol etmesine neden olmuştur.^{10*} Moğollar Irak'ı işgal ettikten bölgede çeşitli devletlerin ve bir takım siyasi unsurların iktidar mücadeleleri nedeniyle bir takım kargaşa ve huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Bu kargaşa ortamını körükleyen en önemli sorunlardan biri de Sünni-Şii çatışmasıdır. Öyle ki İlhanlı Gazan Han'ın 1295'te Irak'ta iktidarı ele geçirmesi ve Sünniliği benimsemesinin ardından onun yerine geçen Olcaytu'nun Şiiliği kabul etmesi, kanlı çatışmaları ortaya çıkarmıştır. Moğolların ardından 1340'ta Bağdat merkezli Celâyir Sultanlığı yılında Irak'ı yönetmiştir. XV. yüzyılda Karakoyunlular, Bahram Hoca liderliğinde Musul üzerinden genişleyerek Irak üzerindeki kontrollerini sağlamışlardır. Irak 1410-1467 yılları arasında Karakoyunlu hakimiyetinde kalmıştır. Karakoyunluların hakimiyeti 1467'de son bulmuş ve Irak Akkoyunlu Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Irak bu dönemde, Karakoyunlular ve Akkoyunluların iktidar konusundaki hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Bu iki devletin yönetimi, Şah İsmail'in Irak'ı işgal etmesi ve Akkoyunluların egemenliğini sona erdirmesiyle son

¹⁰ Abbas Alazzawi, *Tarih Irak Bean İhtilalen*, C.3, Bağdat Yay., Bağdat 1935, s. 51; Hidayet Kemal Beyatlı, "Irak Türklerinin Tarih Dil ve Kültürleri", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 31.

* Çalışmada Arapça kaynaklar mümkün mertebe orijinal isimleriyle belirtilmiştir. Bu itibarla örneğin Arapça olarak ifade edilmiş olan "*Tarih Irak*", "*Tarih Osmaniy*" vb. ifadelerin Osmanlıca tamlama usulündeki "*Tarih-i Osmaniy*" vb. ifadelerle karıştırılmaması gerekir. Ayrıca, çalışma boyunca Arapça ve İngilizce kaynakların isimleri orijinal haliyle belirtilmiş fakat cilt, sayı, basım yeri vb. ifadeler karışıklığa neden olmamak için Türkçe formatta belirtilmiştir.

bulmuştur. 1509 yılında Şah İsmail, Bağdat'ın kontrolünü ele geçirmiştir. Irak, 1534'te Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferine kadar yaklaşık 26 yıl Safevilerin hakimiyetinden kalmıştır.¹¹ XVII. yüzyılın gelişile birlikte, bir tarafta Safevilerle ve diğler tarafta Avrupa devletleriyle tekrarlanan çatışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü tüketerek vilayetler üzerindeki kontrolünü zayıflatmıştır. 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla Bağdat Osmanlı hakimiyetine girse de bölgedeki Yeniçerilerin, bedevî Arap kabilelerinin ve Kürt aşiretlerin isyanları bölgenin huzurunu olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Nüfus, Arap Yarımadası'ndaki Neci'den gelen göçebe akınıyla büyümüştür. Bedevi akınlarını yerleşik bölgelerde engellemek imkânsız hale gelmiş ve göçlerin çoğu orta ve güney bölgelere, özellikle Fırat boyunca, yani Akbar'dan Basra'ya kadar olan bölgeye olmuştur.¹² Bağdat'ın Safevi hakimiyeti bir süre devam etti. Daha sonra Osmanlı Padişahı IV. Murad onları kovmayı başardı ve 1638'de yeniden Bağdat ve Musul'un kontrolünü geri almıştır. Ancak Irak vilayetleri, XVII. yüzyıl boyunca Osmanlı etkisini zayıflatmaya çalışan Safevilerin sürekli müdahaleleri nedeniyle Bağdat'taki genel durumda bir bozulmaya ve otoritenin zayıflığına tanık olmaya devam etmiştir. Ayrıca Safevilerin Osmanlı padişahlarının Avrupa savaşları ve fetihleriyle meşgul olmalarından yararlanmaları, onları yeniden Irak'a saldırmaya teşvik etmiştir. 1699-1701 yılları arasında Osmanlıların dış savaşlarla meşgul olmaları, Avusturya ile olan savaşları kaybetmeleri ve Karlofça Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmaları nedeniyle Safeviler Basra'yı kontrol etmeyi başarmışlarsa da Osmanlı Padişahı Basra'yı tekrar kontrol altına almayı başarmış ve orada Pers kuvvetlerini yenmiştir. 1704'te Bağdat'a tayin edilen Gürcü kökenli Eyüplü Hasan Paşa'nın kurmuş olduğu ve 1831'e kadar devam eden dönemde çoğunlukla Çerkes asıllı Kölemen subayları, Irak'ı yönetmiştir.¹³ Kölemenler, askeri sistem ile aşiret isyanlarını bastırmiş, Yeniçerilerin yetkilerini sınırlandırmış, düzeni yeniden sağlamış ve ekonomiyi modernize etmek için bir program sunmuşlardır. 1831'de Osmanlı Devleti, Kölemen rejimini devirmeyi başarmış ve Irak üzerinde doğrudan kontrolü sağlamışlardır. XX. yüzyılın başlarında Irak'ın nüfusu ise beş milyondan daha azdı.¹⁴

¹¹ İmâdüddin Halil et-Tâlib, "agm", s. 90; Bu konuyla ilgili olarak ayrıca Bkz. Ali Alwardi, *Malamih İctima min Tarih Irak*, Şerif Alradhi Yay, Bağdat 1969, s. 67.

¹² Robert Mantran, "Irak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul 1999, s. 92.; Alazzawi, *age*, s. 178;

¹³ Mantran, "agm", s. 92.

¹⁴ Jamil Musa Alnajjar, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat min Ahed Vali Midhat Paşa Hatta Nihayet Hükm Osmaniye 1869-1917*, 1. Baskı, Medbullü Matbaası, Kahire 1991, s. 21.

Sultan Abdülhamit'in iktidara gelmesiyle Irak, özellikle Vali Mithat Paşa'nın vilayetlerde tanık olduğu reformlar döneminden sonra yeni bir döneme girmiştir. II. Abdülhamit Irak'ta pek çok zorlukla karşılaşmıştır; bu yüzden işler istikrara kavuşmamıştır. Bunun nedeni ise Irak'ın Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan kolay bir geçit olması ve Osmanlı'nın güney kapısı olarak kabul edilmesidir. Zira Sultan Abdülhamit'in yönettiği dönemde Irak, doğrudan Arap Körfezi'ne bakmaktadır.¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu, Yunanistan ve Rusya ile yapılan savaşlar nedeniyle tükenmiş, bütçesi borçla dolmuş ve askeri gücü kalmamıştır. Birçok devlet, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyip bölmek için beklemekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanı çoktu. Bu nedenle Sultan, ülkenin zarar görmesini önlemek için özel bir politika uygulamıştır. Sultan II. Abdülhamit mutlak gücünü kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, özellikle İstanbul, Basra ve Lübnan'daki yabancı imtiyazlarını iptal etmiştir. Bu durum, diğer Avrupa Devletleri'ni Sultan II. Abdülhamit'e karşı politikalarını artırmaya sevk etmiştir. Hatta bazı büyükelçilerin geri çekilmesine kadar olaylar ilerlemiştir.¹⁶

Sultan, muhalif ülkelerle yüzleşebilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda iç durumu düzeltmeye çalışmıştır. Bunu yaparken Panislamizm konusunu da kullanmış ve İmparatorluğu içeride ve dışarıda ayakta tutmaya çalışmıştır. Ancak buna rağmen Osmanlı topraklarında dış müdahalelere çözüm bulunamamıştır. Çünkü İngiliz, Fransız, Rus ve Almanlar hem Osmanlı ülkesine doğrudan müdahalelerde bulunmuşlar hem Panislamizm ile ilgili faaliyet ve propagandaları gerek kendi ülkelerinde gerekse kendi sömürgelerinde çok yakından takip etmişlerdir.¹⁷ Sultan II. Abdülhamit'in dış politikasındaki temel hedefi, Osmanlı Devleti'nine barış çerçevesinde canlandırılmasıydı. Bu nedenle, merkezi otorite, denge ve ılımlılık, bağımsızlık ve iradenin temsil ettiği temel ilkelerin uygulanmasına güvenmekteydi. Uyumsuzluk, fikir ayrılıklarından ve zaman zaman sindirme politikasından da yararlanan II. Abdülhamit dış politikasını Yıldız Sarayı'ndan yürütmüştür.¹⁸ Sultan II. Abdülhamit'in hükümdarlığı döneminde savaştan son derece uzakdurmaya çalıştığını, savaştan kaçınmak için müzakerelere başvurduğunu ve Avrupa ülkelerine yaklaştığını

¹⁵ Alwardi, *age*, s. 73.

¹⁶ Abdulaziz Shennawy, *Sultan Abdülhamit. II Müfteri Aleyh*, 3. Baskı, The Anglo Egyptian Yay, Kahire 1983, s. 181-182,355.

¹⁷ Jacob M. Landau, *İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar*,(Çev. Pelin Fidanoglu), *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, (Edt. Hasan Celal Güzel), Ankara 2002, s. 135. (132-135)

¹⁸ Alwardi, *age*, s. 113.

görmekteyiz. Diplomatik yöntemleri tercih etmesine rağmen Yunanistan'ın topraklarını Osmanlı Devleti aleyhine genişletme yoluna gitmesi ve bunun için Avrupa diplomasisini de arkasına alması söz konusudur. Nihai olarak Girit Adasını ilhak etme girişimleri Sultan II Abdülhamit'in ılımlı ve dengeli dış politika arayışlarına rağmen onu 1897'de Yunanistan'a savaş ilan etmeye sevk edilmiştir.¹⁹

Sultanın İslam imparatorluğunu kaybetme korkusu, onu Batı'nın entelektüel fethi, Batı politikaları ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhaliflerin tekrar eden çağruları nedeniyle XIX. yüzyılın ikinci yarısında "Panislamizm" olarak adlandırılan İslami bir akım ilan etmiştir. Daha önceki padişahların zaman zaman yanlış politika uygulamaları ve biriken borçlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne yol açmıştır. Öte yandan İslam dünyasında müslümanların korunması ve onlara liderlik etmesi için Osmanlı Devleti'ne bakmalarının nedeni kanlı olaylar yaşamaları olup bu olayların en önemlileri arasında Rusya'nın Afganistan'ı işgal etmesi ve İslam şehirlerinde tekrar tekrar İngiliz saldırılarının yaşanmasıdır.²⁰ Hindistan'daki müslümanların sürekli olarak baskı altında yaşamış olması da en büyük etkenlerden biri olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en çalkantılı dönemi olarak kabul edilen XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Sultan II. Abdülhamit, imparatorluğun başına gelen siyasi ve ekonomik sorunlarla mücadele etmek zorunda kalır. Orta Doğu olarak adlandırılan Osmanlı Devleti'nin, sahip olduğu doğal kaynaklar ve zengin petrol yataklarının bulunması, Osmanlı üzerinde bu doğal kaynaklara ve petrol yataklarına sahip olmak isteyen Batı devletlerinin baskısı artmıştır. Batı devletleri bu emellerle Osmanlı Devleti'nde yayılcı politikalar izlemiş ve Osmanlı'nın içişlerine dahi müdahalelerini arttırmıştır. Bu ülkelerin faaliyetleri ve misyonları Basra Vilayetinin güneyindeki Ermeni isyancılara ve Arap kabilelerine verilen destekle açıkça ortaya çıkmıştır. Ermeni isyancılar ise Irak'ın güneyinde yaşayan zengin Hristiyan ailelerdir. Onlar para karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çıkmışlardır. Avrupa ülkeleri onlara destek vermiştir. Öte yandan Batı Avrupalı politikacıların çoğu, özellikle İngilizler ve Fransızlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirilmesi gereken bir servet olarak görmüştür. Aynı zamanda Osmanlı'nın art arda meydana gelen tüm savaşları

¹⁹ Ali Osman Uysal, *(1313) 1897 Osmanlı – Yunan Harbi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s.XVI.

²⁰ Süleyman Çokabas, *Sultan Abdülhamid Sani Şahsiyyet ve Siyaset*, Merkez Kavmi Yay., Kahire 2008 1. Baskı, s. 296-297. (Belirtilen Eser; "Süleyman Kocabas, II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası, İstanbul, 1995" isimli eserin Arapça tercümesidir. Çalışmada Arapça tercümesinden yararlanılmıştır.)

kaybederek mali yönden Avrupa Devletleri'nin kontrolüne girmiş olmasından dolayı Osmanlı'yı "Avrupa'nın hasta adamı" olarak adlandırmışlardır. Gerçek ise bunun tam aksiydi; Osmanlı Devleti, Orta Doğu'nun büyük bir bölümünü ve bazı Avrupa ülkelerini hatta Kuzey Afrika'yı XX. yüzyılın başlarına kadar hâlâ kontrol altında tutması nedeniyle dikkate alınması gereken bir güçtü. Osmanlı Devleti bu gücünü Osmanlı'nın kurtarıcısı sayılan ve devletin ömrünü 30 sene daha uzatan Sultan II. Abdülhamit'in politikalarıyla arttırdı.²¹

Sultan II. Abdülhamit, Arap Körfezi bölgesindeki Irak başta olmak üzere bazı yabancı şirketlerin Osmanlı topraklarına ve Basra limanlarına yatırım yapmasına, Kerkük ve Musul bölgelerindeki bazı petrol sahalarının kontrolüne izin vermek zorunda kalmıştır. Sultan Abdülaziz döneminde kullanılan banka kredileri ve biriken borçların çok büyük bir düzeye ulaşması, yabancı şirketlerin Osmanlı ekonomisi üzerindeki kontrolünü çok kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin gelir kaynağı olan vergiler bile zaman zaman çiftçilerden toplanamadığı için Sultan II. Abdülhamit, İstanbul'da yabancı sermayeli bir banka olan Osmanlı Bankası'na geniş yetkiler vermiş; mali işleri denetleme ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü ekonomik durumunu düzeltme konusunda da bankaya çalışma izni vermiştir.²² Öte yandan II. Abdülhamit'in başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinin sürekli Osmanlı'nın işlerine müdahale etmesi nedeniyle çıkan sorunlarla mücadele ettiği ve bu sorunlarla mücadele etmek için otoritesini güçlendirme yoluna gittiği görülür.²³

Sultan II. Abdülhamit'in Irak ve Halep ile ilgili politikasında izlediği diğer yöntemlerin yanı sıra, imparatorluğun bölgeleri arasındaki İslami bağı güçlendiren en önemli etken mali destekli bir demiryolu projesi olmuştur ve bu proje Alman mühendisler tarafından yönetilmiştir. 1902'de İstanbul, Ankara ve Halep'ten Bağdat'a giden Berlin-Bağdat demiryolu hattı olarak adlandırılmıştır.²⁴

Sultan II. Abdülhamit'in politikasının en güçlü, en başarılı ve ayırt edici yönünün, dünyadaki siyasi gelişmeleri takip etmek için Bağdat, Basra ve Musul'da bilgi toplamak için merkezler kurması olduğu söylenebilir. İslam dünyasının

²¹ Mikail Uğuş, *II. Abdülhamit Dönemi 1876-1909 Basın Hayatında Görsel Yenilik ve Görselliğin Hakimiyetinin Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2019, s. 1-2 .

²² Orhan Muhammad Ali , *Sultan Abdulhamed II Hayat ve Ehdas Asrih*, Irak Muhtelif Yay, Baghdad 1984, s. 25, 75.

²³ Mikail Uğuş, "II. Abdülhamit Dönemi Basın Hayatında Görsel Temsiliyet Bağlamında Basın Yayın Hareketi İncelemesi, Servet-i Fünun Mecmuası Örneği", *Sosyal Beşeri İlimler Dergisi*, S.4, Eylül 2020, s. 67.

²⁴ Donald Quataert, *Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey 1888–1908*, Cambridge University Yay, UK 1975, s. 211.

hükümdarı, yani dünyanın üçte birinden fazlasına hükmeden Sultan II. Abdülhamit, yabancılardan ve âlimlerden bilgi toplamaya güvenmekteydi. Sultan II. Abdülhamit'in politikası, XIX. yüzyılda iktidara gelen Osmanlı padişahlarına göre kolay ve esnek bir politika olarak görülmekteydi. Ancak aynı zamanda uygulaması zor ve karmaşık bir politika olduğundan, birçoğunun onun politikasını anlaması pek de kolay olmamıştır.²⁵

Meşrutiyet Devrimi ve 1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden sonra, Osmanlı, Avrupa ve İslam dünyasında geniş bir yankı uyandırdı. Meşrutiyetin ilanının yalnız Osmanlı ve Türkler için değil tüm Avrupa için önemli olduğu ve Parlatmentonun yeniden açılması sayesinde Osmanlıların yeni bir devre dahil oldukları düşünülmüştür. Bu durum aynı zamanda Osmanlı Devleti'nede demokrat bir idare usulünün başarı kazandığını öylece Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında kardeşliğin mümkün olabileceği düşüncesi oluşmuştur. Bu itibarla Meşrutiyetin ilanı yalnız İslam dünyasında değil özellikle İngiltere ve Fransa diplomasisinde memnuniyetle karşılanmıştır.²⁶

Yeni Çağ'da ortaya çıkan yeniliklere rağmen, Meşrutiyet Devrimi Dönemi'nin de dezavantajları vardı. Bu dezavantajların en öne çıkanlarından biri de Yeni Çağ'ın adamlarının ve politikacılarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerini yönetmek için yeterli siyasi deneyime sahip olmamasıydı. Meşrutiyet Devrimi, XX. yüzyılın başlarında insanların duymaya alışık olmadığı yeni fikir ve ilkeleri getirmiş, bu da insanları ikiye bölmüştür. İnsanların bir kısmı yeni rejimi desteklerken; diğer kısmı ise Sultan II. Abdülhamit'in eski yaklaşımını sürdürmesi gerektiği konusunda ısrar etmiştir.²⁷

²⁵ Benjamin J. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, The State and Education in The Last Period of Ottoman Empire*, Oxford University Yay, UK 2002, s. 183-184.

²⁶ İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Bakış*, C. 2, Sayı 3, Kış 2008, s.218.

²⁷ Uğuş, II. Agt, s. 8-9.

1. OSMANLI DÖNEMİNDE IRAK

1.1. Osmanlı Dönemi'nde Irak Bölgesi

XVI. yüzyılda Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz'ın fethi ile en önemli hac yolları ve eski hilafet merkezleri Osmanlı idaresine dâhil olmuştur. Irak Bölgesi, İslam dünyasında önemli bir bölge olarak bilinmekteydi. Belki de bunun nedeni, Irak'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu, Anadolu'yu ve Suriye'yi İran ihlallerine ve savaştan Arap ve Kürt aşiretlerine karşı koruyan bir kalkan olmasıydı.²⁸

1534 tarihinde Irak Kanuni Sultan Süleyman tarafından ele geçirilmiştir. Bu durum Irak'ta doğrudan Osmanlı yönetim sisteminin kurulması, bölgeye devlet yetkililerinin atanmasını bu sayede bölgedeki Osmanlı egemenliğinin güçlenmesini sağlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman tarafından mülk arazi ile ilgili ayrıntılı araştırmalar yapılması emri de verilmiştir. Irak'ın Osmanlı Devleti'ndeki idari taksimatı da hemen hemen bu dönemlerde; “*Diyarbakir Vilayeti, Bağdat Vilayeti, Basra Vilayeti, Musul (Luristan) Vilayeti*” olarak şekillenmiştir.²⁹ * Osmanlı Devleti'nin bölgedeki üstünlüğü ve faaliyetleri Şii-Safevi etkisini azaltmıştır. Bununla birlikte Bağdat Vilayeti, Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında Osmanlı hükümdarları için büyük önem taşımasıyla birlikte, Safevi Devleti'nin eyalete tekrar tekrar saldırması nedeniyle gelişmemiştir.³⁰

XVII. yüzyılda Osmanlı Hükümeti'nin merkezi otoritesinin zayıflığı, Irak Bölgesinde ve imparatorluğun diğer bölgelerinde yerel mutlak yönetimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bağdat'taki bir grup yeniçerinin subayı ve lideri olan Bekir Subaşı XVII. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'na itaatsizliğini ilan edip İstanbul'da Osmanlı'nın merkezi otoritesi ile askeri bir çatışmaya girmiştir³¹. Safevi Hükümdarı Şah Abbas ile müzakere yaparak iktidar mücadelesindeki konumunu desteklemek ve pekiştirmek için bir adım atmıştır. Osmanlı nihayet Musul ve

²⁸ İsmail Yaghi, Tarih İmparatoriya Osmaniye Alhadis, C 1, Maktebet Abigan Yay, Filistin 1996, s. 20,26-27.

²⁹ Halil Sahillioğlu-Mustafa Öztürk, “Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı”, Belleten C. 54, S.211, Yıl 1990, s.1238.

* Irak'ın idari taksimatı çeşitli dönemlerde farklılık arzedelemiştir. Çalışmada Irak bölgesi “*Bağdat, Basra, Musul*” Vilayetleri kapsamında ele alınmıştır.

³⁰ Muharrem Akoğlu, “Irak'ta Şii Varlığı”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, Güz 2013, s. 393.

³¹ Ali Muhammed Elsallabi, *İmparatoriye Osmaniye Evamil Nuhud ve Esbab Sukut*, Dar Manar Yay, Libya 2003, s. 112,304-305.

Şahrzur'un kontrolünü tekrar ele geçirmiş olmasına rağmen Bağdat ve Basra'nın çoğu Safevi hâkimiyeti altında kalmıştır. 1623'te tahta geçen Sultan IV. Murat, devlet idaresini yirmili yaşlardan itibaren tümüyle kendi hakimiyeti altına toplamış ve 1628-1640 dönemi onun gerek içeride gerekse dışarıda etkili olduğu bir evre olmuştur³². Bu itibarla 1635 yılında İran üzerine Revan Seferi olarak bilinen sefere çıkmıştır. 1638 tarihinde ise Bağdat seferine çıkmıştır. IV. Murat'ın sözünü ettiğimiz seferleri sayesinde Irak'ta hüküm süren İranlılar tekrar Irak'tan kovulmuştur.³³ Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Kars, Van, Kuzey Irak bölgesi ve Bağdat'taki Osmanlı hakimiyeti tasdik edilmiştir³⁴. Ayrıca Osmanlı ile Safevi Devleti arasında 150 yıl süren savaşı sona erdirerek iki imparatorluk arasındaki sınırları belirlemiştir. Bu antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sonra bile neredeyse hiç değişmeden yürürlükte kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde bile, Bağdat'ta Osmanlı egemenliğinin izleri kalmaya devam etmiştir. Ancak bazı iç çekişmeler, Arap ve Kürt aşiretlerinin kendi aralarındaki sorunları nedeniyle Irak'ın merkezinde istikrar her zaman endişe kaynağı olmuştur.³⁵

XVII. yüzyılın ortalarında Irak Bölgesinde yaşanan gelişmeler İstanbul'daki istikrarsızlığı yansıtmaktaydı. Sultan İbrahim 1640-1648 yıllarında sekiz yıl süren saltanatı döneminde IV. Murad'ın etkili yönetiminin biraz daha gevşemesine ve devlet işlerinin daha çok Sadrazamın uhdesinde kalmasına neden olmuştur. Bu durum gerek İstanbul'da gerekse taşrada Padişah otoritesinin gevşemesine ve rahatlama neden olmuştur. Bununla birlikte Sultan İbrahim'in birtakım rahatsızlıklarının Osmanlı başkentinde yaşanan krizler çeşitli istikrarsızlıklara neden olmuş olduğu ve bunun Irak bölgesini de etkilediği göz ardı edilmemelidir.³⁶

XVIII. yüzyılın ikinci yarısının Irak Bölgesinin siyasi tarihi, Kölemenlerin özerklik tarihi olarak kabul edilir. Bu sistem, isyanların bastırılmasından, yeniçerilerin iktidarı kontrolünden, durumun istikrar kazanmasından ve bölgede belirli bir refah düzeyine ulaşılmasından sonra gelmiştir. Ayrıca güneydeki müttefik aşiretlerin tehdidine direnerek Basra'yı Bağdat'tan bağımsız bir şehir haline getirmişlerdir. Aynı

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIII. Dizi, ty, s.586.

³³ Ali Muhammed Elsallabi, *age*, s. 304-305.

Nuri Özcan, "Murad IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, s.180-181.

³⁴Feridun Emecen, "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s.495.

³⁵ Ahamad Abdurrahim Mustafa, *Fi Usul Tarih Osmaniye*, Dar Şark Yay, Kahire 1982, s. 174

³⁶ Feridun Emecen, "İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul, 2000, s.275.

zamanda Doğu Hindistan Şirketi'nin 1763'te Basra'da bir ajans kurmasına izin vererek Avrupa ile ticarete girmişlerdir.³⁷ Kölemenler (farklı etnik kökenli köleler)den bir kraliyet muhafız unsuru kurulmuştur. Çoğu Kafkas kökenli Hristiyan köleler olup daha sonra İslam'a geçen ve özel okullarda eğitim gören veya Türk Kölemenleri veya Melükleri daha sonra orduya ve idari görevlere geçmişlerdir. Örneğin bunlardan biri olan Hasan Paşa, inatçı aşiretleri kontrol altına alarak ve sürekli İstanbul hazinesine para aktararak Osmanlı Hükümeti nezdinde yönetimi güçlendirmiştir. Yine Ahmet Paşa da Irak vilayetlerinin, İran'ın tehditlerine karşı savunulmasında hassas bir rol oynamıştır.³⁸

Irak vilayetlerinde en dikkat çekici değişiklikler Mithat Paşa döneminde gerçekleşmiştir. O, Musul ve Basranın da içinde bulunduğu Bağdat Vilayetini 1869-1872 yılları arasında VI. Ordu Kumandanlığı da uhdesinde olarak geniş yetkilerle yönetmiştir. O, Balkanlar bölgesinde yöneticilik açısından önemli tecrübeler elde etmiş ve bu tecrübelerinden Irak bölgesindeki valilik görevi sırasında da yararlanmıştır. Bölgede imar ve inşa faaliyetlerinin yanında Irak bölgesindeki toprakların tapu verilerek ahaliye dağıtılmasını sağlamış, aşiretleri devlet otoriteine bağlamıştır. Ayrıca Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmeciliği meselesini düzenlemiş ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla Basra tersanesini ıslah ettirmiştir³⁹. Bunların yanı sıra Mithat Paşa 1864 Osmanlı Vilayet Nizamnamesi'nin de mimarlarından biridir ve 1869'da seçilmiş bir grup yardımcı ve danışmanla Bağdat'a gelmeden önce Tuna Eyaletinde çok başarılı bir şekilde fikirlerini uygulamıştır. Belki de en temel değişiklik, yukarıda da söz edildiği üzere, arazi mülkiyetini sınıflandırmayı, düzenlemeyi ve geçerli ücretleri ödemekten sorumlu olacak bireyler için arazi kaydettirmeyi amaçlayan 1858 yılında yayınlanan Osmanlı Toprak Kanunu'nun uygulanması sonucu olmuştur. Kanunun amacı kabileleri sakinleştirmek, yerleştirmek, tarımı teşvik etmek ve vergi toplama sistemini iyileştirmek olmuştur.⁴⁰

Mithat Paşa, şehrin genişlemesini sağlamak için antik şehrin bir kısmının yıkılmasını emrederek Bağdat'ın yüzünü ortaya çıkarmıştır. Al-Kadhimiya banliyösüne yeni bir tramvay, bir kamu tesisi, bir mesajlaşma sistemi, bir hastane, tekstil

³⁷ Alwardi, , *age* , s. 121.

³⁸ Wafa Muhammad, *İmparatoriye Osmaniye Ahta Yajab Tashihuha fi Tarih*, C 1, Dar Wafa Yay, Mısır 1994, s. 212.

³⁹ Gökhan Çetinsaya- Şit Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, s. 8.

⁴⁰ Alwardi, *age* , s. 187.

fabrikaları, bir tasarruf bankası ve bir yol kurarak; şehirdeki tek köprüyü de inşa etmiştir. XX. yüzyıla kadar bu köprü hizmet vermiştir. Bunun yanı sıra Mithat Paşa pek çok yeni okul açmış; birçok modern ders kitabını bastırması ve Irak'ta Al-Zevraa adlı ilk gazeteyi kurmuştur. Ekonomiyi geliştirmek için Dicle ve Fırat'ta normal motorlu teknelerin hizmetlerinin yanı sıra, Körfezde seyrüsefer hizmetlerini geliştirmiştir. Vapurların satın alınması ve işletilmesi, tramvay ve demiryolu faaliyetleri ile telgraf hatlarının geliştirilmesi de Mithat Paşa'nın valiliği dönemine rastlar. Basra'da bir gemi onarım limanı inşa etmiştir⁴¹ Shatt Al-Arab'da sondaj faaliyetlerine başlatılmıştır. Sulama sisteminde bazı iyileştirmeler yapılmış ve güneyde hububat ve mahsul üretimi genişletilmiştir. Mithat Paşa, yeni vilayet kanununa göre belediye ve idare meclisleri kurmuş ve zorunlu işe alımları teşvik etmiştir.⁴²

1.2. XIX. Yüzyılda Irak Bölgesinin Siyasi Durumu

1869'da Mısır'da Süveyş Kanalı'nın açılması Irak vilayetlerini olumsuz etkilemiştir. Öyle ki Kanalı, Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecinde açılmış olması, Kanalı Osmanlı Devleti açısından anlamını farklılaştırmıştır. Kanal Mısır'da bir takım değişim ve dönüşümlerin başlangıcı olmuştur. Ayrıca bölgeye olan yabancı ilgisi artmış, yeni yerleşimler ortaya çıkmış, bürokrasi gelişmiş, en önemlisi de Mısır'ın Osmanlılıktan çıkarak özgünleşmeye başlaması söz konusu olmuştur.⁴³ Kanalı açılması elbette Irak'ı da etkilemiştir. Çünkü Süveyş Kanalı'nın açılması ticaret yollarını Irak'tan Mısır'a yönlendirmiştir. Bu durum, Irak vilayetlerinde özellikle de Musul Vilayetinde ekonomiyi zayıflatarak kıtlık ve fiyatlarda artışa neden olmuştur. Yoksulluk oranının arttığı bu dönem (1876-1889), Sultan II. Abdülhamit'in hükümdarlığının başlangıcı olup birçok isyanın patlak vermesine ve bağımsızlık girişiminin de ortaya çıktığı bir dönemdir.⁴⁴

1845, 1847 ve 1872'de bağımsızlık girişimlerine yönelik askerî harekâtların ardından isyanları sona erdirmeye güç yetirilememiştir. Uygulanan baskıcı hareketler bile onları zayıflatmaya yetmemiştir. Sultan II. Abdülhamit bu girişimlerden

⁴¹ Ali Hassoun, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, C 2, Dar Nur Yay, 3. Baskı, Şam 1994, s. 176; Adem Korkmaz, "Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872)", *Tarih Dergisi*, S.49, 2009/1, s.127, 138-140.

⁴² Ali Alwardi, *Vuaz Selatin, Beyrut Yay, Bağdat 1995*, s. 189.

⁴³ Durmuş Akalın, "Sveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Denizli 2011, s.267.

⁴⁴ Yusuf İzdeddin, *Hareket Fikria Mubakra fi Tarih Irak*, Asat Yay, Kahire 1987, s. 145; Akalın, *agt*, s. 211.

kaynaklanan baskıları azaltmak amacıyla zorunlu askerlik yarasını çıkarmıştır. Bu yarasayı tanımayan bazı Irak aşiretlerini ikna etmek üzere hükümet, Ömer Lütfü Paşa önderliğinde onlara karşı bir kampanya başlatmıştır. Ancak bu çalışma, padişahın onu görevden alıp İstanbul'a göndermesine neden olan bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁴⁵

Musul'da birçok etnik ve dini grup Osmanlı İmparatorluğu'nu çatısı altında yaşamakla birlikte muhtelif uyuşmazlıklar da söz konusu olmuştur. Bu gruplar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na teslim olma fikrinden hoşlanmayan Yezidiler ve Kürtler de vardı. Kürtler, Musul vilayet merkezinin eteklerinde özel bir silahlı süvari savaş birimi oluşturmuşlardır. Bu güçler Musul'da yerel yönetime meydan okuyor, yolları kesiyor; il içinde kaos yaratıyordu. Bu gruplar, merkezi hükümetin Balkanlar ve Basra'da da dış savaşlarla meşgul olduğu dönemlerde çok aktifti.⁴⁶ İsyan düşüncesiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık talep ederek İran ve Türkiye Kürtleri ile tam bağımsızlığa ulaşmak için çalıştılar. Kendilerinden milli bir vatan yaratma fikri, özellikle Şeyh Saeed Al-Barzanji'nin öldürülmesinden sonra başlamıştır.⁴⁷

Sultan II. Abdülhamit, XIX. yüzyılın sonlarında Irak Bölgesinde ortaya çıkan ve 1890'da Kürtlerden oluşan ve devlet varlığını tehdit eden milliyetçi hareketleri sınırlamaya çalışmıştır. Bu amaca yönelik olarak Kürt isyanlarını ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Sultan, Kürt hareketlerini ve isyanlarını durdurmak istemekle beraber özellikle Musul, Süleymaniye gibi başkentten uzak bölgelerinde birçok aşiret liderinin bağımsızlığına engel olamamıştır. Ayrıca bölge ahalisini devlete ısındırmak amacıyla yönelik olarak eğitim kurumları açılması yoluna gidilmiş bu bağlamda Duhok ve İstanbul'da çeşitli okullar açılmıştır. Bu okullardan Süryaniler, Suriyeliler, Arnavutlar, Ermeniler gibi farklı milletlerden olan çocuklar da yararlanmıştır. Ancak bu okullar da olumsuz sonuçlar vermiştir. İstanbul'daki özgür ve bağımsız fikirlerin sahipleri ile sürtüşmeye ve okulların kapanmasına neden olmuştur.⁴⁸

Kürt ve Yezidi hareketlerini içeren kuzey bölgeleri dışında, Orta ve Güney Irak bölgesinde ayrılıkçı hareketler veya ideolojik eğilimler yoktu. Sultan II. Abdülhamit'in hüküm sürdüğü dönem nispeten sakin ve istikrarlıydı. Bu nedenle, İngilizlerin o

⁴⁵Ali Afifi Ghazi, *Sira Alajnabi Ala Irak ve Buldan Alarabia fi Qarn 19*, Rafidain Yay, Beyrut 2015, s. 122.

⁴⁶Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890—1908*, Soas/ Routledge, Studies On the Middle East, London, 2006, s. 63,83.; (Yazarın belirtilen çalışması, "II. Abdülhamit Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi" başlığı ile Zehra Savan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 2020 yılında Küre Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Çalışmamızda ise İngilizce baskısından yararlanılmıştır.)

⁴⁷Alwardi, *Malahih İctima min Tarih Irak*, s.123-124.

⁴⁸Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890—1908*, s. 82 – 83.

dönemde Irak bölgesinde yaşayan aşiretlerin Sultan II. Abdülhamit'e karşı isyan etmeleri için destekleme girişimi dışında, birkaç reform uygulaması, durumu sakinleştirmeye katkıda bulunmuştu.⁴⁹ Bu nedenle Irak Bölgesinde bağımsızlık isteyen hareketler, 1909 yılına, yani Sultan II. Abdülhamit'in tahttan çekilmesine kadar ertelenmiştir. Belki de Iraklılar, Osmanlı İmparatorluğu'na tabi olan diğer ülke ve devletler gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık talebini geciktirmiştir. Bununla birlikte Batı ile temas, ulusalcı fikirlerin uyanmasını, milli toplumların ortaya çıkmasını ve ülkeden ayrılma girişimini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nde belki de ayrılma veya bağımsızlık çağrısı yapanların en önde gelenleri, İstanbul'da okuyan, mezun olan ve diğer milletlerle kaynaşan subaylardı. Çünkü bu, onlar için ulusal fikirleri değiştirmede ve ayrılma taleplerinde büyük bir etkiye sahipti. Ancak Osmanlı Devleti bu subayların çoğuyla savaşmış onları etkisiz hale getirmiştir.⁵⁰

Etnik azınlık olduğu düşünülen gruplardan biri de Nasturilerdir. Nasturi Doktrini, MS 5. yüzyılda Kuzey Irak'taki Hristiyan topluluğunun ruhani lideri Canterbury Başpiskoposu Nestorius'a göre Asurlar'ı isimlendirmek için kullanılan bir ifadedir. İngilizler Nasturileri Asurilerle ilişkilendirmek, ardından Asurlular adını çarpıtmak niyetinde olmadığından, isimleri Nasturiler olarak anılmaya devam etmiştir. Elmar Chamoun, Nasturi elçiliğinin başıdır. Irak'ın İngiliz şemsiyesi altındaki bağımsızlığının ardından İngilizler, pozisyonlarından çekildiler ve Nasturilerin Süryaniler olarak belirlenmesinin gölgeli bir isim olduğunu, dini bir mezhep olduklarını ve etnik bir azınlık olmadıklarını ifade etmişlerdir.⁵¹

Siyasi sorunların varlığı, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çıkan bazı Kürtler, Ermeniler, Şabaklar ve Asuriler gibi Arap olmayan etnik grupların varlığından kaynaklanıyordu. Ayrıca Mezopotamya'daki dini, tarihi, arkeolojik ve kültürel miras, bu topraklara doğru yola çıkan yabancı misyonerlerin ve maceracıların istilalarını başlatmıştır. Bu yüzyılın sonunda, Irak vilayetlerindeki yabancı konsoloslukların sayısında da bir artış yaşanmıştır. İngiltere, başlangıçta ticaret ve misyonerlik alanındaki çıkarlarıyla devletlere müdahalelerini haklı çıkaran bu ülkelerden ilkini temsil etmiştir. Daha sonra Fransa, 1906'da Bağdat Vilayetinde bir konsolosluk açtıktan sonra, Irak vilayetlerine eski eserleri araştırmak bahanesi ile müdahalelerini

⁴⁹ Joseph Locklear, *Political Situations From The Mid-Nineteenth Century To The Formation Of The Knights Of Hamidiya 1891-1923*, The Arab Yay, Chicago 1986, s. 232.

⁵⁰ Ghazi, *age*, s. 134.

⁵¹ Locklear, *age*, s. 234.

haklı çıkarmak istemiştir. Ancak Fransızlardan da önce henüz 1894 yılında Bağdat'ta konsolosluk açan bir diğer Avrupa ülkesi ise Almanya olmuştur. Almanya petrol arama ve Osmanlı ile anlaştığı projeleri hayata geçirmek için Irak vilayetlerinde faaliyete başlamıştı.⁵²

1.3. Sultan II. Abdülhamit'in Tahta Geçişi ve Kişiliği

Sultan II. Abdülhamit 21 Eylül 1842'de o dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da doğmuştur. Babası Sultan Abdülmecid, annesi Tirimüjgân Hanım'dır. Annesi Çerkes kökenlidir. Hayatını annesi olmadan yaşamıştır; küçükken annesini kaybeden Sultan; üvey annesi Perestu Hanım tarafından büyütülmüştür. Çelimsiz bir çocuk olan II. Abdülhamit'in küçük fiziğinden dolayı sürekli hastalanması alışılan bir durum haline gelmişti. Özellikle babasının hükümdarlığı döneminde sanat ve tiyatroyla ilgilenen Sultan; Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Fransızca ve Farsça da dâhil olmak üzere birçok dil konuşabilmekteydi. Bunun yanı sıra piyano çalmayı ve ata binmeyi öğrenmiştir. Tahta namzet olarak görülmemesi ve içine kapanık olması nedeniyle sarayda kendisiyle pek de ilgilenilmemiştir. Bu nedenle serbest bir hayatı olmuştur. Bununla birlikte zeki ve kabiliyetli olan Şehzade Abdülhamid, koyun beslemekten, borsa ya ve marangozluğa kadar çeşitli işlerle uğraşmıştır. Pertevniyal Kadın aracılığı ile Sultan Abdülaziz'e yaklaşıma imkânı bulmuş hatta onunla Avrupa gezisine bile gidebilmiştir.⁵³

Sultan Abdülaziz'in darbeden sonra tahttan indirilmesinin ardından aynı gün (31 Mayıs 1876) tahta V. Murad'ın geçmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Üç ay sonra ise Sultan II. Abdülhamit tahta çıkmıştır. II. Abdülhamit, 31 Ağustos 1876 Perşembe günü, kardeşi Sultan V. Murad'ın tahttan indirilmesinin ardından Osmanlı hükümdarı olmuştur. II. Abdülhamit bu sırada 34 yaşında olup dönemin etkili isimlerinden biri olan Mithat Paşa'yı sadrazam olarak atamıştır. Daha sonra 23 Aralık 1876'da sivil özgürlükleri garanti eden ve meşrutiyet hükümetinin ilkelerini belirleyen anayasa ilan edilmiştir. Meclis Ayan ve Mebusan Meclisleri olmak üzere iki kısımdan oluşmuştur.⁵⁴

⁵² Çetinsaya , *Ottoman Administration of Iraq 1890—1908*, s. 22 – 23 .

⁵³ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 217.

⁵⁴ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", s. 217.

Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla birlikte İngiltere, İstanbul'daki büyükelçiliği aracılığıyla Sultan II. Abdülhamit'e özel bir mektupla tebrik mesajını iletmiştir. Ayrıca, Rusya, Amerika gibi birçok ülke de telgraflarla tebrik mesajını iletmiştir.⁵⁵

Kızı Ayşe Sultanın tarifine göre Sultan II. Abdülhamit biraz uzunca boylu, esmere yakın tenli, ela gözlü, hafif kıvrıkcık sakallıydı, saçları ve sakalı kumraldı. Geniş alınlı idi. Kalın fakat tatlı bir sesi vardı, çok dinler ve az konuşurdu. Konuşanlara ilham vermekteydi ve herkese nazik davranmaktaydı. Hatta sevmediği kişilere güler yüz bile göstermekteydi. Karşısındaki kişinin duygu ve düşüncelerini hissederek hareket etmekteydi.⁵⁶ Herkesin kalbini nasıl alacağını bilirdi. Parlak bir zihni ve derin bir hafızası vardı. Bir kez gördüğü ya da sesini duyduğu birini asla unutmazdı. Güçlü iradeli olup fikirlerinde ve kararlarında zekiymiş; tehlike karşısında ise sertti. Ailesinin tüberküloz nedeniyle ölmesi, onun genç yaşlardan itibaren ihtiyatlı yaşamasına neden olmuştu.⁵⁷

Devlet işlerinde farklı karakterdeki insanları nasıl kullanacağını bilir; onlara mizaçlarına uygun görevler vermeye çalışmıştır. Görüşleri ve fikirleri sağlam idi. Önemli devlet meselelerine karar vermeden önce, devlet adamlarının görüşlerini alır, hatta bazen farklı fikir ortaya koyanların huzurunda tartışır ve son kararını öyle verir. Sorunlu kararlarda meseleyi mümkünse meclise havale ederek sorunun ortadan kalkmasını sağlamaktaydı. Sorunlar karşısında başlangıçta endişelense bile umudunu kaybetmez ve meselelere çözüm bulmaya çalışırdı.⁵⁸

Aslında sultan II. Abdülhamit'in miras aldığı İmparatorluk yıkılmak üzereydi. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamit'in idareyi ve siyaseti reforme etmek için çok çabaladığı görülür. Siyasi kabiliyeti sayesinde imparatorluğa itibarını geri kazandırdığı ve 1876'dan 1909'a kadar 33 yıldan fazla bir süre boyunca hüküm sürdüğü görülmektedir.⁵⁹

Sultan II. Abdülhamit, genç yaşlardan itibaren siyasetle ilgilenmeye başladı. Saray hayatı başlamadan önce bile devletin sorunları üzerine düşünmüştür. II.

⁵⁵ BOA . HR.TO. 59 \ 14, bkz; **EK 1**. (Ekte belirtilmiş olan arşiv belgesinde yukarıda sözü edilen tebrik mesajı Fransızca olarak yer almaktadır).

⁵⁶ Ziya Nur Aksun, *II. Abdülhamid Han*, (Yayına Haz. Erol Kılınç), İstanbul 2009, s.18.

⁵⁷ Hassoun, *age*, s.189.

⁵⁸ Muhammad Sayid Mahmud, *Tarih İmparatoriy Osmaniy*, Mekteb Ama Adab Yay., Kahire 2007, s. 267; Aksun, *age*, s.20.

⁵⁹ Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C 4, Ötüken Yay, İstanbul 1994, s. 280.

Abdülhamit devlet işlerine müdahale eden ve asli unsurun hakimiyetini daraltan yabancı müdahalelerine ve Tanzimat döneminden beri onların telkin etmekte oldukları oyunlara sırt çevirmiş ve bu oyunları etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Bu nedenle gerek tebaası içinde gerekse İslam dünyasında sembol ve saygın bir hükümdar haline gelmiştir. Osmanlı Devleti bu dönemde yabancı devletlere karşı gelebilecek güçlü bir devlet haline gelmiştir.⁶⁰ Bu yüzden Sultan II. Abdülhamit'in iç ve dış düşmanları, ölümüyle ilgili yanlış bilgiler uydurmuştur. Kendisinden sonra gelen rejim taraftarları onun hükümdarlık evresini mahkûm ederek hakkında pek de tarafsız davranmamışlardır.⁶¹ Sultan II. Abdülhamit'in uluslararası siyaset tecrübesi vardı ve bu tecrübeler günümüze kadar tarihsel süreçteki yerini korumuştur. Sultan II. Abdülhamit'in kişiliğine ve dış politikasına yön veren önemli olaylardan biri de amcası Sultan Abdülaziz ile Avrupa gezisine katılmasıdır. Bu gezi sırasında Avrupa'nın siyasi güç dengelerini analiz etmiş ve gerekli dersleri almıştır.⁶²

1.3.1. Sultan II. Abdülhamit ve Irak Bölgesi Milletleri

Irak'ın stratejik konumu, onu tarih boyunca ayırt edici hale getirerek eski dünyanın her yerinden göç için bir hedef konumuna getirmiştir. Bu göçlerin sonucunda Irak'ın muhtelif millet, etnik köken ve dinlerden meydana geldiği görülmektedir. Irak'ın yalnızca Musul Vilayetinde Araplar, Kürtler, Türkmenler, İranlılar, Nesturiler, Ermeniler, Keldaniler, Yahudiler, Yezidiler, Sâbiler gibi çok sayıda etnik unsur mevcuttur. Kürtler ve Hıristiyanların büyük bir kısmı Kuzey Irak'ta yaşarken büyük bir Yahudi kolonisi de Bağdat'ta bulunmaktaydı. Osmanlı Irak'ı mezhepsel açıdan da parçalı bir görünüme sahiptir ve bölünmüşlük arzeder. Bu açıdan bakıldığında ise Şii Arapların büyük oranda güney kısımlarda, Sünni Arapların batı kesimlerinde ve Sünni Kürtlerin ise kuzey kesimlerde yer aldığı anlaşılmaktadır. Şiiilerin Irak'ın genelinde %56 gibi bir orana sahip olduğu bu oranın Basra ve Bağdat gibi şehirlerde Şiiiler lehine daha da yükseldiği görülür. Bölgede bölünmüş yapıyı etkileyen başka bir husus ise tarikatlardır. Irak bölgesinde yaşayan halkların Müslüman olanlarının Nakşibendilik, Kadirilik, Rufailik gibi tarikatlara mensubiyetleri söz konusudur.⁶³ Bu nedenle Irak

⁶⁰ Aksun, s.15.

⁶¹ Öztuna, *age*, s. 281.

⁶² Hassoun, *age*, s. 177.; Nejdet Gök, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahatinin Sonuçları ve Yansımaları", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.134.

⁶³ Gökhan Çetinsaya, "rak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s.94.

tarihinde bağımsız etnik ya da dini anlayışlara dayalı hükümetler kurma amacına yönelik birtakım hareketlere ve isyanlara sıkça rastlanır.⁶⁴ Sultan II. Abdülhamit devrinde bazı Kürt isyanları olduğu gibi, şeyh aileleri ve Şii toplumunun da sık sık isyanları olmuştur. Örneğin bir süreden beri Osmanlı Devleti'ne sadık olan Mahmud Beyin kontrolünde olduğu düşünülen Caf aşireti vb. aşiretler sorun teşkil etmeye başlamıştır. II. Abdülhamit bu sorunları çözmek ve söz konusu aşiretlerin kontrol altında tutulmalarını sağlamak amacıyla Mahmud Bey gibilere devlet kademesinde görevler verme yoluna gitmiştir. Bununla birlikte bölgede bulunan aşiretlerin hoşnutsuzlukları ve isyanları genellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel durumu, istikrarı ve güveni bozmak amacıyla İngiltere ve İran tarafından desteklenmiştir. Özellikle Irak'ta bulunan İngiliz temsilciler Bağdattaki konsoloslukları sayesinde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karşımaya ve etkinliklerini arttırmaya çalışmışlardır. Bunu yaparken bölgedeki valilere menfaat sağlamak suretiyle kendi yanlarına çekmişler ve buna engel olmaya çalışan Osmanlı Devleti yetkililerinin görevlerinden alınmalarını sağlamaya çalışmışlardır. İngilizlerin bölgedeki bu faaliyetlerinin amacı ise büyük oranda İngiltere'nin şark politikasına bağlı olarak büyük öneme sahip olan Hint sömürgeciliği ve Hindistana giden yolların kontrol altında tutulabilmesi meselesidir. Osmanlı Devleti İngilizlerin bölgedeki faaliyetleriyle uğraşırken, İran'ın gizlice desteklediği Vali Takiyüddin Paşa göreve gelmiştir. Basra ve Necef başta olmak üzere şeyhler ve din adamları, Osmanlı'nın bölgedeki prestijini azaltmak ve bu ihtilafları çözemediğini göstermek için Osmanlı Devleti'ne karşı tavır almışlardır.⁶⁵

Sultan'ın hükümdarlığının ilk dönemlerinde Kürtlerin varlığı, 1879'da Şeyh Ubeydullah'ın isyanı ve irili ufaklı farklı Kürt gruplarının isyanları ile ön plana çıkmıştı. Osmanlı yönetimi, kendisine yönelik isyanlarla çalkalanmaktaydı. Bunun için İngiltere'nin ve büyük ülkelerin desteğini istemiştir. Ancak Kürt liderlerin isyan içerikli bu projeye muhalefeti ve izledikleri yumuşaklık politikası, Padişahın 1890'da Kürtleri Ermeni saldırılarından korumak için kurduğu "Hamidiye Alayları"* ve güçlü Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgesinde bir Ermeni Devleti kurulmasına karşı çıkılması, Kürtlerin padişahın gönderdiği âlim heyetlerine yanıt vermesine ve devlete

⁶⁴ Ahmad Kamal Mazhar, *Aletar Zaman fi Tarih Irak*, Muasır Yay, Bağdat 1987, s. 42.

⁶⁵ Geniş Bilgi için Bk. Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamit Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 2, Ankara, 1999, s. 158-162; Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı)*, S.35, İstanbul 1994, s.229.

olan duygularının kökten değişmesine; dolayısıyla devletin otoritesini kabul etmelerine yol açmıştır. Panislamizm, Kürtlerin kendilerine ait bir devlet kurma arzu ve çabalarını engelleyen bir siyaset olmamıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde tüm Müslüman milletler için devlet olmuştur. Bu milletlere tüm etnik unsurlar gibi Kürtler de dâhildir.⁶⁶

Sultan II. Abdülhamit döneminin başında Irak bölgesinde başta Musul ve Bağdat'ın kuzeyi olmak üzere birtakım yerleşim yerlerinin kurulmasına tanık olunmuştur. Sultan II. Abdülhamit; Süryaniler, Asuriler, Türkmenler ve Araplar, farklı milletlerden olmalarına rağmen onlara toprak veriyor ve sürekli olarak onlara yardım dağıtıyordu. Elbette bu göçmenler, Irak Bölgesi tarihinin ilk göçmenleri değildir. Zira Irak Bölgesi, çağlar boyunca farklı zamanlarda ve farklı kabilelerden göçlere tanık olmuştur.⁶⁷

Osmanlı Devleti, Kafkasyalı göçmenler arasında yaygın olan ve kökleri İslam hukukunda değil, sosyal geleneklerinde olan tarımda kullanılan “kölelik” olgusunu da köle sahiplerinin devletin önlemlerine direnmesine rağmen ortadan kaldırmıştır. Bu önlemler, yazılı karara göre kademeli olarak köleliği ortadan kaldırmayı başarmıştır. 1867'de kölelerin özgür köylü olarak çalışmaya devam edebilecekleri devlet arazilerinden sahiplerine tazminat ödenerek özgürlüklerini kazanmalarına yardımcı olmak için çıkarılan kanunla hem sahiplerin hem de kölelerin memnun kaldığı bir ortam meydana gelmiştir; böylece bir tür toprak reformu yapıldığı söylenebilir. Fakat ülkelerinin hegemonyasını başkaları üzerinde genişletmek, işlerine müdahale etmek ve hatta özgürlüğü yaymak için ülkelerini sömürgeleştirmek için köleliği bahane olarak kullanan davetsiz misafirler ortaya çıkmıştır.⁶⁸

Milli kimlik bilgisi yer alırken, ifadelerde Müslüman kelimesi de mevcut olmuştur. Müslüman Arapların silah bulundurmalarına veya askerlik hizmeti için Osmanlı tabiiyetine girmelerine izin verilmediğini söylemek doğru olmaz. Müslümanlar olarak Araplar, Türklerin ortakları olarak kabul edilmektedir. Osmanlı devlet ve toplumu ırk ayrımcılığı olmaksızın onlarla hak ve yetkilerini paylaşmış ve devletin askeri veya sivil üst makamları Araplara açık olmuştur. Yine Arapların Osmanlı Umumi Meclisi'nde temsilcileri var olmuştur. Birçoğu üst düzey görevlerde

⁶⁶ Mahmud R. Ahmed, *Haraket Kurd fi Irak*, Manhal Yay, Irak 2014, s. 48.

⁶⁷ David Mc Dowal, *A Modern History of the Kurds*, Dar Farabi Yay, Beyrut, 2004, s. 305-306.

⁶⁸ Ehud R Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Empire in the Middle East*, University of Washington Press, Seattle 1998, s. 81-83.

de bulunmuş, Şeyhülislamlık, askerlik veya yöneticilik görevleri Araplara da açık olmuş ve Irak bölgesi Araplarının da bu imkândan yararlanmasında bir mahzur görülmemiştir.⁶⁹ Bununla birlikte Padişahın, bazılarının göreve başlamasından memnun kalmadığı da olabilmıştır. Bu tür durumlarda görevden almak yerine bilinçli olarak onların görevde kalmalarına izin vermiştir. Tarihçi Prof. Dr. Muhammed Jamil Beyhum, Sultan II. Abdülhamit sorunlar ve zorluklar karşısında Sultanlığı korumak için istenen gücü elde etmek amacıyla halifelğin kullanımına ilişkin görüşünü belirlediğinde, Arap mezhepçiliğinin hâkimiyetine engel olmak için Arapların dini ve sivil toplum liderlerini ona getirmiştir. II. Abdülhamit, vilayetlerde onlara hediyeler verirken aynı zamanda başkentte üst düzey mevkiler de vermiştir.⁷⁰

Sultan II. Abdülhamit Kuzey Irak bölgesinde Kürtlerin XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında gerçekleştirdiği isyanların önlenmesinde bölgedeki Türkmenlerin desteğini almıştır. Bu sayede Irak'ta Türkmenlerin etkisi artmıştır. Çoğu o dönemde Bağdat, Kufe, Musul ve Kerkük'te ticaret yapmış ve Osmanlı ordusunda görev almıştır. Sultan II. Abdülhamit çok sayıda Türkmen öğrenciyi İstanbul'a getirtmiş ve döneminde Türkmen boyları, bilinen herhangi bir çatışmaya şahit olmamıştır. Sultan II. Abdülhamit'i destekleyen tanınmış Türkmen aşiretlerinden biri olan Oji aşireti, Kerkük'te yönetimi nesiller boyu devralan Emir Han'ın torunlarıdır. XX. yüzyılın başlarında, kalelerde yaşayan çoğu Türkmen boylarının tahliye edilmesi ve ekilebilir topraklara yerleştirilmeleri için çaba gösterilmiştir.⁷¹

1.3.2. Sultan II. Abdülhamit ve Irak Bölgesi Vilayetleri

Kuzey Irak bölgesini XIX. yüzyılın ikinci yarısında anlayabilmek için, bölgedeki yeni yapılanmalarla olan ilişkileri ve bu durumun iki esas ögesini belirtmekte fayda vardır. Öncelikle bölgede dinin, hususiyle İslâm dininin ve muhtelif tarikatların önemi büyüktür. Bölgede aşiret yapılarının rolü ve belirleyiciliği de bilinmektedir. İncelemiş olduğumuz dönemde Musul Vilayetinin Kerkük-Süleymaniye bölgesi aşiretleri, Kadiri şeyh ailelerinin hükmü ve nüfuzu altında yer almaktadır. Bunlara örnek olarak Talabani ve Barzani şeyhleri verilebilir. Kuzeyde ise, Musul,

⁶⁹ Abdurrauf Snow, "Sultan Abdülhamid ve Al-Arab, Jamia İslamiye ve Asarha Fi İhtiva Kaumya Al-Arabia", *Huvae Al-Arab Dergisi*, S 4, Beyrut 2005, 3-5.

⁷⁰ Aziz Qader Sammanji, *Tarih Siyasi Turkman Irak*, Dar Saqi Yay, 1. Baskı, Karkük 1999, s. 23.

⁷¹ Toledano, *age*, s. 102.

Erbil ve Duhok civarında genellikle Nakşibendi şeyhlerinin kontrolü altında olan yarı göçebe ve yerleşik aşiretler bulunmaktadır. Barzani şeyhlerinin ikamet yeri olan Barzan tipik bir örnektir. Sadece güçlü aşiretler bu şeyh ailelerinin hükmü dışında kalabilmekteydi.⁷²

Kuzey Irak bölgesine bakıldığında II. Abdülhamit Dönemi'nde genel olarak şunlarla karşılaşılmaktadır: İç ve dış problemler sebebiyle merkezi otoritenin zayıfladığı zaman zaman bölgenin kargaşa içine girdiği; aşiretlerin kendi içinde ve aşiretler arası çatışma ve muhalefetin eksik olmaması; aşiretlerin sınır geçişi İran ile Osmanlı Devleti arasında sürekli sorun yaratmıştır. Şeyh aileleri birbirleriyle daha fazla arazi yani daha fazla mal ve otorite için çoğu zaman silahlı mücadeleye varan bir rekabet içine girmiştir.⁷³

1877-1878 Osmanlı-Rus-savaşı tıpkı imparatorluğun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Musul Vilayeti'nde de büyük bir otorite eksikliği meydana getirmiştir. Merkezi iktidarın zayıflamasını fırsat bilen aşiretler bölgede bir isyan dalgası başlatmıştır. Bu isyanların bastırılması uzun zaman almıştır. 1880 yıllarında Kerkük-Süleymaniye bölgesinde en büyük sorun kaynağı Hemavend Aşireti olmuştur. 1885 yılı sonlarından sonra Bağdat ve Musul vilayetlerinde aşiret çatışmalarının ve eşkıyalığın arttığı bilinmektedir, özellikle Hemavendi aşiretini suçlayan yazılar İstanbul'a gelmeye başlamıştır. Hemavend'in sadık azınlığı rahatsız ettiğini düşünen Sadrazam Kamil Paşa Musul Valisi'nden Süleymaniye'ye gidip halkı sakinleştirmesini istemiştir. Ancak olaylar yatışmamıştır. 1886 yılı sonbahar aylarına gelindiğinde durum daha da kötü bir hal almıştır, ayrıca Talabani ve Barzani şeyhleri arasında kan davası sorunu başlamıştır. Devlet yaptığı soruşturmalar sonucunda şu karara varmıştır: Meselenin esasında Talabani ve Barzani şeyhleri arasında yaşanan çatışma yatmaktadır. Bu çatışmayı fırsat bilen Hemavend Aşireti Musul ve Bağdat'taki diğer aşiretlerle olan barış anlaşmalarını bozup köylere saldırmaya ve kabileleri soymaya başlamıştır. Musul valisinin yavaş kararlar almasından yakınarak kendisini sorumlulukları konusunda uyaran Sadrazam Kamil Paşa, validen yaşanan çatışmaya hızlı bir çözüm bulmasını istemiştir.⁷⁴

⁷² Çetinsaya, "II. Abdülhamit Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", s. 153-154.; Çetinsaya, "Irak", s. 94.

⁷³ Yaghi, *age*, s. 197-198.

⁷⁴ Çetinsaya, "II. Abdülhamit Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", s. 155-157.

Sultan II. Abdülhamit, iktidarı sırasında uzun yıllarını aşiret ya da sınır bölgelerinde geçirmiş, kullandığı yöntemler nedeniyle “kurt” lakabıyla anılan Müşir İsmail Hakkı Paşa'nın Musul'a gönderilmesine karar vermiştir. Hükümet tarafından da kabul gören bu karar üzerine, alınacak tedbirleri ve izlenecek stratejiyi tartışmak üzere sarayda bir komisyon toplanmıştır. Sadrazam Kâmil Paşa ve İsmail Hakkı Paşa'nın da aralarında bulunduğu ve genel olarak yerel temsilcilerden ya da bölgede daha önce görev yapmış şahıslardan oluşan komisyona göre bölgede Barzani ve Talabani aşiretleri arasında çatışmalar olsa bile asıl meselenin Talabani-Barzani çatışması değil, genel bir aşiret kanunu eksikliği olduğuna kanaat getirilmiştir⁷⁵. Bölgenin istikrarı için tecrübeli ve nitelikli valiler bölgeye gönderilmekle birlikte valiler ile yerel idareciler arasında bir takım uyumsuzluklar meydana gelmiştir. Bu itibarla Sultan II. Abdülhamit'in genelde yerel hükümet aracılığıyla hareket ettiği ve sorunların çözümünde yerel idareciler lehine hareket ettiği görülmüştür.⁷⁶ Böyle mükemmel yetkilerle donatılmış bir özel memur gönderilmiş olsa bile, yerel hükümetlerle iş birliği yapmak zorunda kalınmıştır. En önemlisi, aşiret kanunu eksikliklerinin tamamen kaldırılabilmesi için köklü bir idari reformla güçlü bir yerel idare oluşturulması gerektiği savunulmuştur. Komisyonun tavsiyesine göre, özel olarak Musul ve Basra vilayetlerinin iptal edilmesi, bu bölgelerin mutasarrıflığa dönüştürülerek yeniden Bağdat Vilayetine bağlanması ve tüm bölgenin tek bir vali tarafından yönetilmesi gerekmektedir. Fakat Sultan II. Abdülhamit bu yeni önerileri kabul etmeye yanaşmamıştır. Bölgenin sorunları ve aşiretlerin durumlarına alışkın olan İsmail Hakkı Paşa'nın yanı sıra bir grup asker ve sivil memurla beraber Musul'a bir heyetin gönderilmesinde ısrar etmiştir.⁷⁷

Genelde bu sorunlar Sultan II. Abdülhamit'in gönderdiği heyet tarafından çözülmeye çalışılmıştır. Berzenci ve Taliban gibi aşiretlerin bir kısmı Divan-ı Harb'de yargılanmış olup bu ailelerden bir kısmı kürek vb. cezalara çarptırılmıştır. Yine bu aşiretlere mensup bazı aileler de Adana, Konya ve Sivas gibi muhtelif Anadolu şehirlerine sürgün edilmişlerdir. Aralarında uzun bir isyan dönemine tanık olunduktan sonra Kuzey Irak bölgesi ve Bağdat'taki durum kontrol altına alınmıştır. Bununla birlikte Kürt ve Arap aşiret liderlerinin varlığı Basra'daki karmaşık vaziyetin devam

⁷⁵ Aynı eser, 156-157.

⁷⁶ Levent Küçük, “Osmanlı'nın 19.yüzyıl Ortadoğu Politikası Ekseninde Irak Yönetiminde Rol Alan Haşimi Soyundan Bürokratlar”, *Karadeniz*, C 1, S 29, Yıl 2016, S.29, s 128-129.

⁷⁷Yaghi, *age*, s. 80.

etmesine yol açmıştır. Çünkü İngiltere ve İran'ın dış aşiret liderlerinin itaatsizlikleri ve isyan için verdikleri destek nedeniyle Sultan II. Abdülhamit, aşiret anlaşmazlıklarını çözmek ve Basra Vilayetinde Osmanlı kontrolünü yeniden sağlamak için Altıncı Ordu'yu birkaç kez Basra'ya göndermeye karar vermiştir.⁷⁸

1.3.3. I. Meşrutiyetin Irak Bölgesindeki Yansımaları

II. Abdülhamit, tahta çıktığı dönemlerde ortalık çok karışık haldeydi. İçeride Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve V. Murat'ın akıl sağlığının bozulması gibi olaylar, Genç Osmanlıların faaliyetleri ve meşrutiyet ve anayasa talepleri gibi hususlar II. Abdülhamit'in tahta geçtiği dönemlerdeki olayların yalnızca bir kısmıdır. Bunun yanı sıra dış kaynaklı sorunlar da mevcuttu. Örneğin Balkan ülkelerine yayılan isyanlar nedeniyle İngiltere ve Paris Antlaşması'na dâhil olan ülkelere sorunların çözümü için yeni bir konferans çağrısında bulunulmuştur. Bu konferansın yapılması için İstanbul seçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bir anayasa üzerinde tartıştığı bu dönemde yabancı ülkelerin Osmanlı Devleti'nin iç işleri ile ilgili bir konuda İstanbul'da toplanacak olmaları dönemin hassasiyetini ortaya koyan bir husustur.⁷⁹ 23 Aralık 1876 yılında toplanan İstanbul (Tersane) Konferansı'nda Sırbistan ve Karadağ'ın topraklarının genişletmeye gidilmesi, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te özerk yönetimin kurulması gibi kararlar alınmıştır. Konferans, Osmanlı Devleti'nin bu kararları kabul etmemesinden dolayı dağılmıştır. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nde teşkil edilen bir kurul ise anayasa hazırlığına girmiştir. Kanun-ı Esasi 23 Aralık 1876'da bu kurul tarafından ilan edilmiştir. Avrupalı devletler konferanstan çekilmiş olsa da konferans çalışmaları durdurulmamıştır. Fakat Rusya'ya da Osmanlı Devleti ile savaşma konusunda bir bahane olmuştur.⁸⁰

Tek otorite olan Padişah'ın karar organı olduğu bir yönetim sisteminde, bunun yanı sıra halkın söz sahibi olduğu yenilikçi yapıları meşrutiyeti temsil etmektedir. Meclis-i Ayan üyeleri padişah tarafından seçilmektedir, Meclis-i Mebusan üyeleri ise halk tarafından seçilmektedir. Padişahın emriyle çıkan Tanzimat ve Islahat fermanları halkın onay ve kabulü alınmaksızın yapılmıştı. Tanzimat Fermanı'ndan sonra Batı

⁷⁸ Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset", s. 157-158.

⁷⁹ Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 26, S 1, Yıl 2006, s. 257-258,261.

⁸⁰ Mahmut Bolat, "Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti Dış Politikası'nın Genel Bir Değerlendirmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S 1, Yıl 2014, s. 18-19.

felsefesini iyice özümseyip yenilikçi fikirlere yönelen Genç Osmanlılar (Jön Türkler) olarak adlandırılan ve önderliğini Namık Kemal, Mithat Paşa ve Ziya Paşa'nın yaptığı bir grup oluşmuştur. Halkın yönetiminde söz hakkının olacağı bir sistem için harekete geçip Sultan Abdulaziz'e bu durumu bir teklif olarak sunmuşlardır. Bu olaya ılımlı bakmayan Sultan Abdülaziz tahttan indirilip yerine V. Murat tahta çıkarılmıştır. Sultan V. Murat sağlık sorunları nedeniyle tahttan indirilince, üç ay gibi kısa süreden sonra, Meşrutiyet ve Mithat Paşa'ya sadrazam olma sözü veren II. Abdülhamit, İstanbul Konferansı'ndan sonra Türk tarihinin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'yi hazırlatmış ve 23 Aralık 1876 tarihinde Meşrutiyet ilan edilip Meşrutî sisteme geçilmiştir.⁸¹

Meclis ve anayasa vurgusunun yer aldığı hukuk devleti ilkesi benimsenerek padişahın yetkileri kısıtlanmıştır. Demokratikleşme vurgusunun ön plana çıktığı ve halkın yönetime katıldığı Meşrutiyette, Mebusan Meclisi'ne pek çok millet temsilcisi katılmıştır. Osmanlı'da tebaanın da egemenlik haklarını kullanma yetkisinin verilmesi, demokrasi yolunda bir adım atıldığına kanıttır.⁸² Bu yıllarda Arap vilayetlerinde teşkilatlanan "hücre tipi" yapılardan biri de Bağdat'ta bulunmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bağdat şubesi on iki kişi tarafından kurulmuştur. Şehirdeki hücre bilahare genişleyerek, aralarında sadece eski tıbbiye öğrencisi Salih Dilaver Bey'in gerçek ismini bildiğimiz on iki kişiden oluşan bir şubeye dönüşmüştür. Bağdat örgütlenmesi Musul ve Diyarbakır'da da yan şubeler tesisine girişerek bunda başarılı olmuş ve bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti Umûr-ı Dahiliyye şubesi ile teması sürdürmüştür. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce ise, Babanzade Hamdi Bey ve Dr. Süreyya gibi ittihatçılar, Bağdat'ta tutuklanarak İskenderun'a sürgün edildiler. Anlaşıldığı kadarıyla Jön Türk faaliyetleri bu dönemde yoğunlaşmış ve dolayısıyla, şehirdeki kovuşturmalar da sıkılaşmıştır.⁸³ İngiliz konsolosu Ramsay, 17 Ağustos 1908 tarihli raporunda, İttihat ve Terakki Cemiyeti Bağdat Şubesinin durumu ve üyeleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre, şehirdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti kulüp ve komitesi oldukça farklı profilde olan insanlardan oluşuyordu. Bağdat'taki İttihat ve Terakki Kulübü, politik olmayan ve sosyal amaçları olan saygıdeğer ve etkin

⁸¹ Yılmaz Kızıltan, "agm" s. 255, 261.

⁸² Yılmaz Kızıltan, "agm" s. 263-266.

⁸³ Davut Hut, "II. Meşrutiyetin İlanının Irak'taki Yansımaları", *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C.13, S.25, (2008/2), s.103.

kişilerden müteşekkildir. Kulüple ilgili olarak çizilen böyle bir panorama, kulüp yöneticilerinin tamamının sivil idareci ve memurlardan ibaret olmasıyla da ilgilidir.⁸⁴

Meşrutiyet Dönemi'ni yaşayan Iraklı tarihçi Abbas Al-Azzawi ise Meşrutiyet ilan edildiği zaman, halkın bu yönetim hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığını belirtir. Al- Azzawi, yeni idarenin sağlayabileceği faydalardan haberdar olan az sayıdaki insan dışında, halkın çoğunlukla hemen her şeyden habersiz olduğunu düşünür. Halkın genel çoğunluğu yeni idare şekli veya anayasayı yabancılar için “müdahale” aracı olarak görmüşlerdir. Bu yüzden halk, kendilerini gayrimüslimlerle eşit sayacak fikirlerle ilgilenmiyordu. Dolayısıyla Müslüman halk yeni rejime karşı şüpheyle yaklaşıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti temsilcilerinin ve fikirlerinin tam olarak bilinmemesinin yanı sıra Yahudilerin de söz sahibi olması özellikle Müslüman çoğunluğun şüphelerini arttırmıştır. Bununla birlikte Meşrutiyet halk tarafından kabul görmese ve şüpheyle karşılanırsa bile Bağdat'taki askeri yetkililere göre Irak ordusu, Meşrutiyet yönetimine karşı itaatkârdı.⁸⁵

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Irak'ta yalnızca Müslümanlar değil gayrimüslim Hıristiyan ve Yahudiler de sokaklarda mitingler düzenleyerek devlet müesseselerindeki rüşvet ve fesadın kalkmasını ve adaletin teminini talep etmişlerdir.⁸⁶ Meşrutiyet'in ilanı üzerine halkın, Ane kasabasındaki kaymakamlık önünde, “kendi kendilerini yönetme” isteğiyle toplanan kalabalığın dağıtılması sırasında altı kişi ölmüştür. Bununla birlikte Bağdat ve diğer Irak vilayetlerindeki pek çok gösterinin, sadece subay ve memurlar tarafından yapay olarak düzenlenmiş basit halk toplantılar olduğu düşünülemez. Çünkü birçok kişi meşrutiyetin ne olduğunu anlamasa da bu tür hareketler mevcut düzenin kusurlarına karşı duyulan rahatsızlıkların açığa vurulmasını sağlamıştır. Bu durum bölgede Müslüman- Yahudi gibi farklı din ve milletten kesimlerin birbiriyle çatışmasına ve ortaya çıkan çatışma ortamına bölgedeki aşiretlerin de zaman zaman dahil olmasına yol açmış olup bu tür sorunlar Bağdat Vilayetinde tedbirlerin arttırılmasını gerektirmiştir.⁸⁷

⁸⁴ Hut, “agm.”, s.103.

⁸⁵ Hut, “agm.”, s. 105

⁸⁶ Ban Ahmet Sağ, “Siyaset Biritanya Ticah Yahud ve Nasara fi Devlet Osmaniya”, *Meccele Terbiya ve al-Talim* C. 19, S.5, Yıl 2012, s. 21, 37.

⁸⁷ Hut, “agm.”, s. 106,109.

2. II. ALBDULHAMİT DÖNEMİNDE IRAK

2.1. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Uluslararası Rekabet

Süleyman Paşa'nın Bağdat'ta kalıcı bir İngiliz temsilci atanmasına izin vermesi üzerine 1798'de Irak'taki İngiliz etkisi daha da belirgin hale gelmişti. Bölgede Artan Avrupa nüfuzu, askeri, idari ve diğer reformlarla aynı zamana denk gelen doğrudan Osmanlı yönetiminin yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bu durum, Irak bölgesi tarihinde XIX. yüzyılın öne çıkan özellikleri arasındadır. Kölemenlerin Irak Bölgesinde 80 yılı aşkın bir süredir hüküm sürdükleri ve İngilizlere yaklaşmaya çalıştıkları, Basra ve Bağdat limanlarında kendilerine özel ayrıcalıklar verdikleri ve daha sonra misyonerlik faaliyetlerine izin verdikleri görülmektedir.⁸⁸

Bağdat'a 1704 dolaylarında Eyüplü Hasan Paşa tayin edildikten sonra başta Bağdat ve çevresi olmak üzere bölgenin idarî yapısında bazı değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Hasan Paşa Gürcü kökenli olup Osmanlı sarayında yetişmiş bir kişidir. Bu itibarla Osmanlı payitahtında gördüğü ve tecrübe ettiği bazı idarî uygulamaları Bağdat'ta tatbik etmeye çalışmıştır. Buna bağlı olarak Yeniçerilere denge unsuru olması amacıyla çevresini kendine sadık olan, çoğunlukla Gürcü kökenli olan ve "Kölemen" adı verilen kimselerle doldurmuştur. Oğlu Ahmed Paşa da babasının oluşturduğu bu yapıyı devam ettirmiş ve Kölemen nüfuz ve hakimiyeti 1831 yılına kadar devam etmiştir⁸⁹. Bu itibarla Irak vilayetleri, Irak bölgesindeki Kölemen yönetimi yıllarında (1750 - 1831), Osmanlı otoritesinden yarı bağımsız bir yapı arzlemektedir. Kölemen nüfuzuna bağlı olarak Bağdat, tüm Irak Bölgesinin başkenti olmuştur. Kölemen hâkimiyeti dönemi, Kölemenlerin komşu ülkelerle ekonomik ve askeri ilişkiler kurduğu nispeten istikrarlı dönemler olmuştur. Kölemenlerin gücünü korumaya çalışan Davud Paşa gibi ünlü Kölemenler iç sorunlarla mücadele etmiştir, özellikle Kölemenlere karşı olan bazı kesimlerin konumu bu mücadeleyi zorlaştırmıştır.⁹⁰

Kölemen yönetimi döneminde Irak Bölgesi, İngiliz diplomasisinde büyük bir önem kazanmıştır ve İngiliz diplomatik düşüncesi, birçok bölgesel ve uluslararası taraf

⁸⁸ Hassoun, *age* s. 188.

⁸⁹ Robert Mantran, "Irak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul 1999, s. 92.

⁹⁰ Süleyman Faek Bek, *Tarih'il Muluk'el Kumandan Fi Bağdat*, (Çev. Muhammed Nejib Ermenari), Matbaa Maarif Bğdat, Bağdat 1961, s. 85-86.

arasındaki çatışmanın bölgede yoğunlaştığı modern çağın başlarına kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla Irak bölgesi bazı kesimler için en çekici üslerden biri haline gelmiştir. Sömürgeci rekabetin ışığında, İngiltere, özellikle de Irak Bölgesinde İngiliz çıkarlarının siyasi, ekonomik ve askeri olarak değişmesinden sonra, bu bölgede sömürmesini kurmayı başarmıştır.⁹¹

Orta Doğu'nun kalbindeki Irak Bölgesinin mükemmel stratejik konumu, İngilizlerin dikkatini çekmekte ve bölgeye nüfuz etme konusunda temel bir faktör haline gelmekteydi. İngiltere, Yedi Yıl Savaşı'nın (1756-1763) patlak vermesi sırasında Hindistan'a giden Irak yolunu kullandığından, birçok yabancı güçle birlikte olmuştur.⁹² Öte yandan, Hindistan'ın, Irak'taki İngiliz diplomasisi üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Aynı şekilde, Napolyon Bonapart'ın Mısır'a karşı seferi, Orta Doğu'daki İngiliz çıkarları için ciddi bir tehdit olmuştur. Siyasi ve ekonomik olarak tepkiler gelmiştir. Antlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Umman ile ittifak yapmış ve ardından 1798'de Bağdat'ta bir elçilik açarak Irak'taki nüfuzunu hızlandırmıştır. Bölgenin işlerinde tecrübeli diplomatik uzmanlar (Harford Jones veya H. Jones) görevlendirilmiştir. Irak Bölgesinin ekonomik ve askeri koşulları hakkında ayrıntılı bir rapor yazılmış ardından Bağdat'ın önemi diplomatik olarak artmıştır. Yaşanan gelişmeler nedeniyle Britanya'nın Fransa'ya karşı askeri ve siyasi üstünlüğü ortaya çıkmaya başlamış bu da doğuda Napolyon planlarının yenilgisiyle sonuçlanmıştır. İkametgâhın yabancı imtiyazlardan yararlanan bir İngiliz konsolosluğuna dönüştürülmesinin tanınmasını öngören 2 Kasım 1802'de yayınlanan Kraliyet Emri'nin ardından Harford, Bağdat'taki ilk İngiliz konsolosudur.⁹³ Daha sonra Clodius James Rich, Bağdat'a konsolos olarak atanmıştır. Ardından Irak vilayetlerini İngilizlerin barışçıl sömürgeci nüfuzu için açık bir alan haline getirmiştir. Fransa'nın buradaki faaliyetlerine direnmek ve adamlarının hareketlerini ve planlarını izlemek için çalışmak üzere görevlendirilmiştir. Rich, Bağdat'a gelişinden sonra görevi yerine getirmek için, özellikle Kölemen valisi Süleyman Paşa El-Saghir (1808-1810) Fransız eğilimleriyle tanındığından, kendi kişiliğini kanıtlamak üzere iktidar otoritesine sıkı sıkıya bağlı olduğundan emin olmuştur.⁹⁴

⁹¹ Alwardi, *Vuaz Selatin*, C 2, s. 190.

⁹² Sir Gerald Luther, *Iraq in The Diaries Of Foreign Diplomats*, (Çev: Najda Fathi Safwa), Munir Yay, Bağdat 1984, s. 77-78.

⁹³ Alwardi, *Vuaz Selatin*, s. 187-189.

⁹⁴ Alwardi, *Vuaz Selatin*, s 194.

İngiliz Hükümeti, İngiltere'nin Irak Bölgesinde konumunu güçlendirmek için 1821'de Bağdat'a yeni bir konsolos Albay Robert Tyler'ı atadı. Albay Tylerın Rusya'nın nüfuzuna ve açıklığa karşı durma bahanesiyle Irak Bölgesinin kuzey vilayetlerinde mümkün olduğunca uzağa seyahat etmesi istenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı komplo kurmuştur ve hatta kısa bir süre Rusya'nın faaliyetlerini takip etmek için yakın çevrede kalmıştır. Irak Bölgesi, İngiltere için, özellikle Arap Körfezi'nin kuzeyine bir giriş noktası olan güney kesimi için siyasi ve stratejik öneme sahip olmaya devam etmiştir.⁹⁵ 1892'de, Hindistan'da İngiliz Genel Valiliği görevini yürüten İngiliz politikacı Lord Curzon, (Bağdat, Basra Körfezi limanları içinde yer alır ve şüphesiz İngiliz siyasetine dâhil edilmelidir) demişti. XX. yüzyılın ilk on yılında İngiltere, kolonyal genişleme ve etki alanlarının kurulması alanına yönelmiştir. Osmanlı Devleti, Alman sermayesinin demiryolu projeleriyle nüfuz ettiği ana alanlardan biri haline gelmiştir. Almanlar kısa süre sonra dikkatlerini Irak bölgesine çevirip petrol zenginliğini kullanma olasılığını incelemiştir.⁹⁶

İngiltere, Asya Kıtası'nın (Hindistan) doğusundaki İngiliz kolonilerine ulaşmanın ana kapısı olarak kabul edilen Irak Bölgesi, Hindistan ve Londra arasındaki ekspres posta için Bağdat'tan Şam'a posta taşımacılığı Al-Jamal (Hibrit Posta) tarafından haftalık olarak organize edildi ve bu düzenleme XIX. yüzyılın seksenli yıllarına kadar devam etti. 1864 Bağdat'tan İran'a uzanan ve Bağdat Vilayeti'ne bağlı Khanaqin şehrinden Hindistan'a kadar bir telgraf hattı tamamlandı. İngiltere bu gelişmenin ardından 1868'de Basra ve Bağdat'ta kendi postanelerini açtı. Bu bürolar İngiliz diplomatik temsilcilerinin gözetimi altındaydı.⁹⁷

Irak Bölgesindeki İngiliz ekonomik çıkarlarına gelince, Irak Bölgesi dış ticareti XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir genişlemeye sahne oldu. Bu gelişmelerin sonucu, iç ve dış faktörlerin bir birleşimiydi. Irak vilayetleri 1830'lardan başlayarak tanık olduğu iç gelişmeler, Kölemenlerin Irak Bölgesini 80 yılı aşkın bir süre kontrol etmesinden sonra doğrudan Osmanlı egemenliğine geri dönmesinin yanı sıra Osmanlı Hükümeti tarafından yürütülen idari ve askeri reformların başlatılması da dâhil olmak üzere düzen ve güvenlik eğilimini desteklediğini ve Irak vilayetlerindeki yol ve bağlantı sorununu çözenin büyük olumlu etkileri olduğunu söyledi. 1838 yılından

⁹⁵ Abdurrahim Mustafa, *age*, s. 181,186.

⁹⁶ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890—1908*, s. 138-139 .

⁹⁷ Saleh Kader, *Diplomasiya İngilizya fi Irak 1831-1914*, Dar Zaman Yay, Şam 2009, s . 67.

önce Osmanlı İmparatorluğu, dış ticareti engelleyen yüksek ücretler koymuştu, ancak bu politika Osmanlı-İngiliz anlaşmasının sona ermesinden bu yana hızla değişti. İngiliz tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerel tüccarlarla doğrudan ilişki kurmasını engelleyen her türlü kısıtlamanın kaldırılmasını öngören ticaret anlaşması (Balta Limanı 1838), Fransa ve bazı Avrupa ülkeleriyle yapılan benzer anlaşmalar için bir model oldu. Bu antlaşmanın uygulanması, Avrupa mallarının Osmanlı Devleti'ne akışı ve onlardan Avrupa fabrikalarını beslemek için hammadde çıkışıyla sonuçlandı. Öte yandan, 1839-1876 yıllarında Osmanlı reformları (Tanzimat) dönemi, Irak vilayetleri arasındaki ticari faaliyeti düzenleyecek, iç ve dış ticaret alışverişini teşvik edecek tedbirlerin alınmasını sağladı.⁹⁸

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Irak Bölgesinde faaliyet gösteren İngiliz nakliye ve ticaret şirketleri, Irak vilayetlerinin dış ticaretinde İngiliz egemenliğinin sağlanmasında rol oynadı. (Lynch) River Navigation Company, XIX. yüzyıldan beri Irak'ta faaliyet gösteren en önemli İngiliz şirketlerinden biridir. Şirket, 1861 yılında Londra'da Al Furat ve Dicle Navigation Company Limited adına çıkarılan bir Osmanlı fermanı ile kuruluşunu Osmanlı da kabul etmiştir. Başlangıç sermayesi 15.000 sterlindi. Bu şirket, ticari nehir taşımacılığındaki hâkimiyeti ve Irak ürünlerinin, özellikle tahıl ve yün ihracat sürecine yaptığı katkı ile Irak'taki konumunu güçlendirdi. Bu şirket, İngiliz ekonomik çıkarlarının sızmasına ve böylece Irak bölgesinde İngiliz etkisinin artmasına kapı açtı ve şirketin sermayesi 1895-1910 yılları arasında 100.000 sterlin'den 300.000 sterline yükseldi.⁹⁹

XX. yüzyılın başlarında Irak Bölgesinin stratejik önemi, özellikle Basra Vilayeti, İran'ın Abadan Bölgesinde petrolün bulunması sonucunda, İngiliz siyasetinde büyük boyutlara ulaştı. Osmanlı Dönemi boyunca Basra Vilayetine bağlı olan Abadan Bölgesindeki petrol sahalarının korunması, İngiltere'nin 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Basra Vilayetinin işlerine ve işgaline müdahale etmek için başvurma sebepleri arasındaydı.¹⁰⁰

⁹⁸ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890—1908*, s. 12, 14.

⁹⁹ Kader, *age.*, s 73-74 .

¹⁰⁰ Hassoun, *age.*, s. 212.

2.1.1. Petrol Konusunda Yaşanan Rekabet

XX. yüzyılın başlarından itibaren, Sanayi Devrimi sonrası dönemin en önemli enerji kaynağı maden kömürünün yerini alacak olan sıvı enerji kaynağı petrolün bilinen en önemli kaynak bölgesi Mezopotamya Bölgesi'ydı. Bu bölge, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanında yer almaktaydı. Bu bölgeye hâkim olan ülke, yeni başlayan yüzyıla da hâkim olacaktır. Bu bakış açısına sahip emperyalist ülkelerin başında İngiliz İmparatorluğu gelmekte idi. Almanya, Fransa, Çarlık Rusyası ve en son Amerika Birleşik Devletleri de bölge petrolünü ele geçirebilme, en azından bu zenginlik pastasından daha fazla pay kapabilme yarışına giriştiler. Düvel-i Muazzama olarak nitelenen bu devletlerin petrol yarışına sahne olan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun başında ise Sultan II. Abdülhamit bulunmaktaydı. Bölge petroleri ile ilgili plan ve proje sahibi ülkelerin emellerinin engellenmesinin mümkün olmadığını düşünen Sultan II. Abdülhamit, bu emellerin gerçekleşmesini en azından geciktirmek ve imparatorluğun hayatını uzatabilmek amacıyla içeride ve dışarıda bir takım stratejik adımlar atmıştır.¹⁰¹

Özellikle içten yanmalı motorların icadıyla petrolün sanayiden ulaşımına her alanda kullanılmaya başlaması, sanayileşmiş ülkeler arasında petrol kaynakları üzerinde yoğun bir rekabeti doğurmuştur. Bu nedenle zengin petrol yatakları bulunan Orta Doğu ve bu toprakları hâkimiyeti altında bulunduran Osmanlı İmparatorluğu, emperyalist ülkelerin dikkatini çekmiştir. Başta İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere, petrol endüstrisine sahip kapitalist devletlerin gözü, petrol zengini Osmanlı topraklarına çevrilmiştir. XX. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu "hasta adam" olarak anılmış ve hayatta kalmak için savaşamayacak bir konuma gelmiştir. Zira 600 yıllık hayatının son yirmi yılını yaşamaktaydı. Doğu ve Batı'nın kesiştiği noktada Osmanlı'nın başkenti İstanbul, başlıca Avrupa ülkeleri arasında siyasi, ekonomik ve stratejik katılım için bir rekabet sahnesi haline gelmiştir. Böyle bir rekabet ortamının doğmasında Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu örneğin Mezopotamya gibi büyük miktarda petrol bulunan sahaların payı büyüktür. Petrol, XIX. yüzyılın sonlarında Irak Bölgesinde keşfedilmiş bölgede İngilizler faaliyette bulunmaya başlamışlardır. Bunun yanı sıra Almanlar da bölgede boş durmamış ve İngilizlerden sonra onlar da bölgede

¹⁰¹ Veli Sırım, "Sultan II. Abdülhamit'in Petrol Politikası", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C 6, S 12, 2017, s. 125.

petrol aramak için izin istemişlerdir. Dolayısıyla bölgede ilk defa petrol kuyusu kazanlar İngilizler ve Almanlar olmuştur.¹⁰²

Bu servetin önemini anlayan Sultan II. Abdülhamit, 1888 yılında Musul ve Bağdat vilayetlerinde maden zenginliği ayrıcalıklarından kaynaklanan tüm gelirleri özel mülkiyeti haline getirerek kendi üzerine almıştı. İngilizler, XIX. yüzyıldan beri Musul'da muazzam miktarda petrol olduğunu ve İngiltere'nin, özellikle Fransa'nın en önemli işverenleri ve müttefikleri hakkındaki haberleri gizlemiştir. 1904 yılında Alman Bankası'nın (Deutsche Bank) sahibi olduğu Anadolu Demiryolu Şirketi, Sultan'dan Anadolu'da demiryolunu genişletme imtiyazına ek olarak, şirket demiryolunun her iki tarafında 20 km mesafede maden arama izni almıştır.¹⁰³ Osmanlı Hükümeti başlangıçta yabancılara petrol tavizleri vermemeye çalışmıştır. 1907'de Alman Anadolu Demiryolu Şirketi'ne verdiği imtiyazı sona erdirmiştir. Ancak 1904-1912 arasında birçok grup, Almanlar, İngilizler ve Amerikan şirketleri Osmanlı Hükümeti'ne, kendilerini temsil eden William Cox Darcy Grubu aracılığıyla özellikle İngilizler olmak üzere petrol imtiyazları elde edilmesi için baskı yapmıştır. Almanlara gelince, onlar demiryolunun her iki tarafında da kazı yapmalarına izin veren 1904 anlaşmasındaki haklarına bağlı kalmıştır.¹⁰⁴

Sultan II. Abdülhamit'in son dönemlerinde, İngiltere ile başta Osmanlı Milli Bankası, Asya Petrol Şirketi ve Türk Petrol olmak üzere iş birliği yapan bir dizi şirket ortaya çıkmıştır. Ancak İngiltere, güvenliğin sağlanamamasından korkuyordu. Çünkü Alman Banka bu şirketin hissedarlarından biriydi ve bu endişelerden dolayı İngiltere en büyük payı almaya yönelmiştir. Sultan II. Abdülhamit ile İngiliz şirketi Darcy arasında müzakerelere başlanmıştır. Nihayetinde Türk Petrol Şirketi, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında petrol çıkarılarını birleştirmek için bir anlaşma yapmıştır.¹⁰⁵

2.1.2. Demiryolu Projesi Konusunda Yaşanan Rekabet

Osmanlı Devleti'nin hususiyle de II. Abdülhamit'in İslâm alemindeki nüfuzunun artması ve liderlik vasfının devam edebilmesi Arabistan bölgesine ve

¹⁰² Sırım, "agm", s. 126

¹⁰³ Tawfiq Sawedy, *Mudaharat Nisf Qarn min Tarih Irak ve Kazaya Arabia*, Arap Yazar (?), Yay, Beyrut 1969.s.22- 23.

¹⁰⁴ İzzeddin, *age*, s. 228.

¹⁰⁵ Ammar Ali Samar, "Shemal Irak 1958- 1975 Dirasat Siyasiye", *Arap Araştırma ve Politika Çalışmaları Merkezi*, Bağdat 1982, s.75.

elbette Irak bölgesine gösterilmekte olan ilginin de somutlaştırılmasını gerekli kılmıştır. Ayrıca bu sırada bölgede özellikle kabileler arasında ortaya çıkan uyumsuzluk ve huzursuzlukların yanı sıra Avrupa Devletlerinin bölgeye yönelik emperyalizm hedefleri de Osmanlı Devleti açısından sorun teşkil etmektedir. Bu itibarla devletin ve II. Abdülhamit'in teorik plandaki söz konusu ilgisinin pratiğe dönüştürülmesi gerekmiştir. Kendisine sunulan demiryolu projeleri bu Osmanlı Devleti'nin bölgeyle olan irtibatının sıkılaştırılması ve devletin ilgisinin de somutlaşması için iyi bir yöntem olarak görülmüştür.¹⁰⁶ Bölgede bir demiryolu yapılması ile ilgili düşünceler İngiliz subayı Francis Chesney'in, Fırat vadisinden Bağdat'a oradan da Basra Körfezine uzanacak olan bir demiryolunun keşfini yapmak için Fırat havzasına geldiği 1830 yılına kadar götürülebilir.¹⁰⁷ Bu dönemde demiryolları ile ilgili birçok proje, teklif getiren tarafların ve devletlerin politik ve ekonomik çıkarlarını ön plana aldığı ve Bâbiâli'nin de demiryolları sebebiyle sağlamayı umduğu gelişme hedeflerine cevap vermediği için geri çevrilmiştir. Ayrıca Bâbiâli, başlangıç noktası İstanbul olmayan hiçbir projeye imtiyaz vermeyeceğini açıklamıştır. Bu itibarla Haydarpaşa-İzmit arasında bir demiryolu hattı döşenmiştir. Alman Mühendis Wilhelm von Pressel tarafından gerçekleştirilen bu proje Bağdat demiryolunun da başlangıcı olmuştur. Buna karşılık Avrupalı şirketler de Osmanlı demiryollarının inşası noktasında imtiyaz talep etmişlerdir. Dolayısıyla İngiliz ve Fransız sermayedarlarının bu faaliyetleri 1888'den itibaren aralarındaki rekabet ve çekişmeleri arttırırken Almanya, demiryolları yapımında yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Bunda, Bismarck'ın çekingен politikasına rağmen II. Abdülhamit'in siyasi nedenlerle İngiliz ve Fransızlara eskisi kadar yakın olmaması ve meseleyle bizzat ilgilenmesi büyük rol oynamıştır. Bu şekilde İngiltere ve Fransa'ya karşı Almanya Doğu'da bir denge unsuru olmuştur.¹⁰⁸

24 Eylül 1888 tarihli bir irade ile Ankara-Haydarpaşa arasında bir demiryolu yapımı ve işletmesi, silâh satışı sebebiyle Osmanlılarla yakın ilişkiler içinde bulunan Wüttenberglische Vereinsbank Müdürü Alfred von Kaulla'ya verilmiştir. 4 Mart 1889 tarihinde Anadolu Demiryolları Şirketi (La Société du Chemin de fer Ottoman

¹⁰⁶ Ufuk Gülsoy, "Hicaz Demiryolu", *Osmanlı'da Ulaşım: Kara-Deniz-Demiryolu*, Edt. Vahdettin Engin vd., Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s. 240-241.

¹⁰⁷ Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları", *Osmanlı'da Ulaşım: Kara-Deniz-Demiryolu*, Edt. Vahdettin Engin vd., Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s.288.

¹⁰⁸ Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s. 443.; Mehmet Beşirli, "Bağdat Demiryolunun Akdeniz Uzantısı Toprakkale İskenderun Demiryolu", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 11, S 23, 2004, s 217-218.

d'Anatolie) resmen kurulmuştur. 4 Ekim 1889'da von Kaulla ve Osmanlı hükümeti arasında, doksan iki kilometrelik mevcut İzmit-Haydarpaşa hattının Ankara'ya kadar uzatılması konusunda sözleşme imzalanmıştır. Anlaşma ile mutabık olunan ve Osmanlı Devleti tarafından uygulayıcı devlet veya şirkete verilen ayrıcalıkların 99 yıl ile sınırlı olduğu görülür. Osmanlı Devleti senede 10300 franklık bir garanti vermiştir. Ayrıca şirketin kârının 15.000 Frankı geçmesi halinde artan kısmın %25'inin Osmanlı Hazinesine bırakılmasına karar verilmiştir. Böylece Bağdat'a kadar uzanacak olan ve daha 1872 yılında Alman Mühendis von Pressel ile birlikte teşebbüs edilmiş olan ancak Osmanlı Devleti'nin mali imkansızlıklar nedeniyle gerçekleştiremediği demiryolu hattı yapımına gecikmeli de olsa tekrar başlanmıştır.¹⁰⁹

Almanya'daki finans çevreleri 1899'da Anadolu demiryolunu Bağdat ve Basra'ya kadar uzatma imtiyazı aldı ve Almanlar 1903'te projeye katılmayan Rusya ve İngiltere'nin muhalefetinin ortasında hattı inşa etmeye başlamıştır. 1903 yılında Almanlar Konya'dan itibaren Bağdat Demiryolu imtiyazını aldıklarında İngiliz şirketi "Euphrates and Tigris Navigation Company Ltd" şirketi kazançlarının düşeceği ve ve Fırat ve Dicle nehirlerindeki taşımacılık kârlarının sekteye uğrayacağı endişesini yaşamıştır. Sık sık İngiliz hükümetine başvurarak söz konusu demiryolu projesinin yapımına muhalefet edilmesini istemişlerdir. Almanlar ise söz konusu demiryolu projesine İngilizlerin muhalefet etmesi yerine finans desteğinde bulunmalarını istemişler yani bir tür ortaklık teklif etmişlerdir. Buna karşılık gerek gerek Fırat-Dicle ilgili çıkar kaygıları gerekse Bağdat Demiryolu'nun Basra'ya kadar uzanması durumunda İngilizlerin Hint Deniz yolunun güvenliğinin tehlikeye düşeceği yönündeki kuşku ve endişeleri hiçbir zaman son bulmamıştır. Bu nedenle demiryolları ile ilgili Alman proje ve uygulamalarına karşı katı bir İngiliz hatta Rus muhalefeti söz konusu olmuştur.¹¹⁰

Basra ve Musul Vilayetindeki dış rekabetin genel durumu İngiliz konsoloslarının raporlarında detaylı biçimde izah edilmektedir. Musul'da görev yapan İngiliz konsoloslar 1896-1912 yılları arasında dört tane rapor hazırlamışlardır. Bunlardan ilki 1896-1897 yılları arasındaki verileri içermekte olup, 6 Ekim 1898 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır. Yaklaşık 10 sayfadan oluşan Rapor,

¹⁰⁹ Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", S 6, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara Üniv Yay, C.6, Sayı 6, Ankara, 1995, s 14-15.

¹¹⁰ Mehmet Beşirli, "agm", s. 218,220.

Konsolos temsilcisi Boy Rasan tarafından düzenlenmiştir. Bilinen ikinci raporu ise Konsolos Vis Wilkie Young kaleme almış ve söz konusu rapor 1907 yılıyla ilgilidir. Bu rapor ise 8 sayfadan oluşur ve Eylül 1908'de Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır. Üçüncü rapor 1911 yılına ait olup Vis Konsolos Hony tarafından hazırlanmıştır. Yine 8 sayfa olan bu rapor ise Haziran 1912'de Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır. Dördüncü ve son rapor ise Hony tarafından hazırlanmış olup, 1912 yılına ait verileri ihtiva etmektedir ve bu rapor da 8 sayfadır. Söz konusu rapor Nisan 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır.¹¹¹

XX. yüzyılda Avrupa'da rekabetin olduğu dönem, büyük bir vahşet yaşandı. Bağdat Demir Yolu, Almanya ve İngiltere arasında kıyasıya bir rekabetin yaşandığı konulardan biriydi. O dönemde Doğuya açılmak, bu ülkeler arasında prestij meselesiydi. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı'nın asıl hakimi olduğu bu ülkelerde kendilerini Osmanlı Devleti'nin doğal mirasçıları olarak gören Fransa ve İngiltere gibi büyük güçler, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleyen bir güç olarak ortaya çıkışını kabullenemediler. Aynı zamanda Almanya ve Osmanlı arasındaki bu Bağdat Demir Yolu Projesi'nin zamanla Osmanlı Devleti'ne siyasi ve ekonomik avantajlar sağladığı görülmüş, bu hat askerî amaçlara da hizmet etmiştir. Bu hat Osmanlı eyaletleri arasında, Anadolu'dan İstanbul'a, hububat transferini kolaylaştırarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Rus ve Bulgar buğdayına bağımlı olma durumundan kurtarmıştır.¹¹²

Bağdat Demiryolu anlaşmaları çok karışık evrelerden geçerek son şeklini almıştır. 23 Aralık 1899'da ön imtiyaz anlaşması, 21 Ocak 1902 yılında esas imtiyaz anlaşması imzalanmıştır. Nihayet 21 Mart 1903 tarihinde son anlaşma ile yapılacak ilk hat olan 250 kilometrelik Ereğli-Konya hattının finansmanına dair mukavele imzalanmıştır. 13 Nisan 1903 yılında ise Bağdat Demiryolu Şirketi (Société Impériale Ottomane du Chemin de fer de Bagdad) resmi olarak kurulmuştur. İnşaatin hemen başlaması amacı ile Osmanlı Devleti üstlendiği malî yükümlülükleri derhal yerine getirerek Halep, Konya ve Urfa'nın âşâr vergilerini kilometre garantisi olarak göstermiştir. Anlaşma şartları gereğince, şirketin yapacağı her kilometre yol için hükümet yazılı değeri 275.000 frank olan Osmanlı tahvilleri çıkartacak ve bu tahvillere

¹¹¹ Ahmet Gündüz, "İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Musul Vilayetinin Ekonomik ve Ticari Durumu (1896-1912)", *Gaziantep Üniversitesi Dergisi*, C 16, S 3, Yıl 2017, s. 849.

¹¹² Beydilli, "agm", s 444.

şirketin sahip olduğu gayrimenkuller garanti olarak ipotek edilecektir. Hattın geçeceği yollar boyunca devlete ait orman ve madenlerle taş ocaklarından inşaat için faydalanma imtiyazı da verilmiştir. Bunlar o dönemde diğer ülkelerde yapılan demiryolları için şirketlere verilen imtiyazların benzerlerini teşkil etmekteydi.¹¹³

Demir yolu ile ilgili olarak ithal edilecek malzemelerden gümrük vergisi alınmayacaktı. Şirket, Osmanlı Harbiye Nezareti ile anlaşma yaparak uygun görülen yerlerde istasyonlar inşâ edecek demiryolu hattında askerî taşımacılığa öncelik verilecekti. Şirketin resmi dili Fransızca idi. Osmanlı memurları, özel üniforma giyecek ve fes takacaklardı. Şirkette Alman sermayesi hâkim olsa da % 30' unun Fransız sermayesinden oluştuğu görülür. Ayrıca şirket, başka sermayedarlara da açık tutulacaktı. Daha önce de ifade edildiği üzere yapılan sözleşme 99 yıl süreli olmuştur. İlk 30 yıl dolduğunda devlete, şirketin satın alınması hakkını vermekteydi. Demiryolunun yapımı I. Dünya Savaşı sırasında da devam etmiştir. 1918 yılının Ekim ayında Bağdat'ı İstanbul'a bağlayan bu demiryolu tamamlanabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti, demiryolunun Anadolu'daki kısmını 10 Ocak 1928'de satın almış ve devletleştirmiştir.¹¹⁴

İngiltere, demiryolu projesine başladıktan sonra Bağdat'taki büyükelçiliği tarafından gönderilen raporlarla demiryolu projesinde hisse satın almak ve gelirden bir pay alacağını dile getirdi. Bu, Almanya'nın Irak içindeki misyonlarını tamamen özgürce hareket etmesini ve yürütmesini önleyecektir. İngiltere'nin ilk hedefi ise, bu projeyi iptal etmek istemesidir. Sebebi ise Osmanlı-Alman projesinin Basra Körfezi ve Irak'taki çıkarlarına tehdit oluşturmasıdır.¹¹⁵ İngiltere'nin bir başka amacı daha vardı; Almanya'dan Osmanlı'ya gelen mallarda gümrük oranını artırmak, bu da Hindistan'dan gelen İngiliz mallarının ticaretini kolaylaştıracaktı. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward'ın İstanbul'da Sultan II. Abdülhamit'e gönderdiği raporlara istinaden bu istendi ve şöyle yazdı “Sultan II. Abdülhamit'e, Bizler, Kraliçe'nin Hükümeti olarak, gümrük artırımını talebini, sizinle üzerinde mutabık kalınan şartları ve Bağdat'taki İngiliz ticaret oranının artırılmasına izin verilmesini onaylamanızı rica ederiz”.¹¹⁶

¹¹³ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890—1908*, s. 36-37. ayrıca bkz. BOA ,Y PRK .TNF. 2\20,bkz; EK 2 .(Ek 2'de yer alan Arşiv belgesinde Demiryolu hattının güzergahı ve tahmini masrafları vb. bilgiler yer alır).

¹¹⁴ Beydilli, “*agm*”, s. 444.

¹¹⁵ Paul C. Helmeich, *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Ohio University Yay, ABD 1974, s 81- 84 .

¹¹⁶ BOA, HR.SYS . 108\45 , bkz : EK 3 .

2.1.3. Irak Bölgesine Yapılan Dış Müdahaleler ve Reform Hareketleri

Orta Doğu ve özellikle Irak Bölgesi, XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllarda, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu ile İran; diğer taraftan gemileri buraya gelen Avrupa ülkeleri (İngiltere, Portekiz, İspanya) arasında birbirini izleyen çatışmalara tanık olmuştur. Basra Vilayetinde körfezi çevreleyen bölgede İran Şahı önceden tavizler vererek, Irak Bölgesinin Osmanlı kontrolü altında olmasına rağmen, Avrupa ülkelerinin onu ele geçirmeye ve kontrol altına almaya çalışmasını engellememiştir. Körfez sularına ve ötesine yakın olması nedeniyle güneyde özellikle Basra, bazı tehditlere maruz kalmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi kontrolünden neredeyse çıkmıştır. Dolayısıyla Basra uzun süreler boyunca çeşitli işgal ve kuşatma girişimlerine tanık olmuştur.¹¹⁷

İran'ın Irak Bölgesindeki hırsları ve Osmanlı İmparatorluğu ile devam eden mücadelesinde, Irak'taki ticari, kültürel ve eğitim çeşitliliği de etkili olmuştur. Çünkü Musul, Çin'i Türkiye'ye (Trabzon) İpek Yolu ile bağlayan önemli bir ticaret yoluydu. Ancak XIX. yüzyılın başlarındaki İran kuşatması, bu ticaret yolunun öneminin azalmasına sebep oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'ın ilerlemesini geri çekme girişimlerine ve anlaşmalarla uluslararası sınırlar oluşturma çabalarına rağmen İran, Irak bölgesinde sömürge sistemini sürdürebilmiştir.¹¹⁸

İran, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı körfezdeki İngiliz-Portekiz ve Fransız rekabetini kendi lehine kullanabildi. Çünkü İran Şahı, Avrupa ülkelerinin yardımı olmadan Osmanlı İmparatorluğu'nu yenemeyeceğini anladı. İran, Irak'ı istikrarsızlaştırma girişiminde iç çabalara ve dış yardıma bel bağladı. Mithat Paşa Bağdat valisi iken kapsamlı reformlar başlatsa da İran, güneydeki varlığını tehdit ettiği için bu reformlara karşı koymaya çalışmıştır. Çünkü Basra Vilayeti nüfusunun çoğunluğu Şii'dir. İran, burada yaşayan Şii çoğunluğun kendilerine olan bağlılıklarının yok olmasından endişeleniyordu.¹¹⁹ XVIII ve XIX. yüzyıllarda ve hatta XX. yüzyılın başlarında meydana gelen ittifaklara rağmen, Avrupa ülkeleri ve İran, Osmanlı

¹¹⁷ Jamil Musa Alnajjar, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat min Ahed Vali Midhat Paşa Hatta Nihayet Hükm Osmaniye 1869-1917*, 2. Baskı, Şeun Sakafa Matbası, Bağdat 2001, s. 21.; 10-11.

¹¹⁸ Samar, "agm", s. 63-64.

¹¹⁹ Sawedy, *age*, s. 123-134.

Devleti'nde yaşanan çatışmalara ve savaşlara rağmen, Irak vilayetlerine doğrudan veya dolaylı olarak nüfuzlarını empoze edemediler.¹²⁰

Sultan II. Abdülhamit'in tahta geçmesinden sonra Irak vilayetleri, İstanbul'daki merkezi hükümetle yakından ilişkili hale gelmiştir. Bu durum, Sultan II. Abdülhamit'in Irak vilayetlerinin Osmanlı için önemini anlamasından ve Arabistan'daki dini merkezlere bağlayan ana kapı olmasından kaynaklanıyordu.¹²¹ Ayrıca İngiltere, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Irak Bölgesindeki etkisini artırmak için özellikle güney Irak bölgelerinde bulunan İran'a bağlı dini şeyhlerin fetvaları aracılığıyla İran'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanlığını kullanmaya ve İran'ı desteklemeye çalıştı.¹²²

2.2. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Vilayetleri (1890-1908)

Irak Bölgesini ekonomik, siyasi, sosyal, demografik ve coğrafi açıdan değiştirmeye yetecek kadar bir Osmanlı egemenliği söz konusudur. Yaklaşık dört asrı bulan bu süre zarfında Irak bölgesi Osmanlı hakimiyetinde olmuştur. Sultan II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde ise gerek bölgeye girmekte olan yeni aktörler, gerek Osmanlı idari yapısının içinde bulunduğu durum gerekse bölgenin yapısı yeni sorun ve çatışmaların ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.

Sultan II. Abdülhamit, 1878'den itibaren örgütsel sistemi Irak'a tanıtmaya başlamıştır. İflasa, bulaşıcı hastalıklara, sınır işgallerine, ihtilallere ve Avrupa'nın Hristiyan bölgelerinde Hristiyan isyanlarına tanık olduğu bir dönemde bu sistemle çalışmıştır. Ancak aynı sistem, Avrupa hükümetleriyle diplomatik çatışmaları önleyememiştir. Sultan, Irak Bölgesinde direnişi ve isyanları engellemek ve yönetmek için yeni ve etkili idari sistemlerin kullanımını başlatmak için çalışırken, tüm bu faktörler, imparatorluğun Irak vilayetlerindeki otoritesinin zayıflamasına ve bölgedeki etkisinin yok olmasına katkıda bulunmuştur. İstanbul'daki siyasi ve idari çabalarla Irak vilayetlerinin birleştirilme düşüncesi başlatılmıştır. Bütün bu etkenler, Bağdat ve Basra dâhil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetlerinin yönetimini doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir.¹²³

¹²⁰ Samar, "agm", s. 77.

¹²¹ Sawedy, *age*, s. 135.

¹²² BOA. Y.PRK. UM, 41\117, bkz; EK 4.

¹²³ Alnajjar, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat...*, 2. Baskı, s. 29.

Sultan II. Abdülhamit, devleti etkileyen ve iktidarı bakanlarının ellerine bırakan hükümet yürütme organlarını kontrol ediyor gibi görünerek onlara kararları seçme ve oluşturma özgürlüğü vermiştir. Yönetim sistemini genişletmek ve aynı zamanda yetkilerini kaybetmemek için almış olduğu kararları onlara sunmuştur. Sadece Babıali'nin bakanlarına yetki vererek, Irak vilayetlerindeki ve İstanbul'daki Osmanlı Devleti siyasetçilerine ve yetkililere güçlü ve katı kısıtlamalar getirmiştir. Bölgedeki atamalara müdahaleyi önleyerek hükümet içinde veya bölgede tüm ulusal eğilimleri dizginlemiştir.¹²⁴

Sultan II. Abdülhamit, Irak vilayetlerinin yöneticilerinin Kuzey İran sınırlarını koruma taahhütleri karşılığında Kürt ailelerden vergi toplamak üzere atandığını duyurmuştur. Musul'da süvari subaylarına, Osmanlı ordusunda askerlik hizmeti karşılığında vergi toplama ve bazı arazileri tutma hakkı verilmiştir. Sadece Basra gibi güney vilayetleri İran ile savaş halinde kalmıştır.¹²⁵ Yıllık olarak Basra valiliğine verilen vergilerin padişaha teslim edilmesi ile Sultan II. Abdülhamit, Mısır'da olduğu gibi, Irak vilayetlerinde da alt yapıyı geliştirmek ve gelirleri artırmak, yaşam standardını yükseltmek ve tarımı geliştirmek istemiştir. Bunları yaparken çalışmaların tamamını şahsen denetleyerek Hollanda ve İngiliz yabancı müdahalelerini önlemek istemiştir. Böylece Irak vilayetlerinin mali ve siyasi kontrolü de elinde tutabilmiştir. Bunun dışında Sultan II. Abdülhamit, Bağdat-Berlin Demiryolu Projesi'ni finanse etmek ve silahlanma, eğitim gibi güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak için borçlanmak istese de harcamalarda kısıtlamaya gidildiğinden bu borçlanmalar gerçekleşmemiştir. Özellikle sivil reformlar, ekonomik kalkınma ve reformist örgütlerin sürdürülmesi konularındaki politikalarına önemli bir kısıtlama getirmiştir.¹²⁶

II. Abdülhamit, örgüt reformlarının yararlı yönlerini sürdürmeye istekli olmuştur. Okullar, demiryolları ve limanlar, sulama işleri ve diğer altyapı projeleri için çok sayıda planlamayı teşvik etmiştir. Bununla birlikte, mali tedbirler bunların uygulanmasını genellikle engellemiştir. Bu nedenle, Sultan II. Abdülhamit hükümetinin, ikincil projelerde gereksiz olan ve daha sonra Sultan imparatorluğun kırılganlığını ve tüm zorluklara rağmen harcamak, reform yapmak ve yeniden inşa etmek için paraya ihtiyacı olduğunu fark ettiğinde ertelenebilecek büyük mali

¹²⁴ Muhammad Awad Abdulaziz, *İdara Osmaniya fi Musul ve Halep 1864-1914*, Dar Maarif Yay, Şam 1969, s. 105.

¹²⁵ Toledano, *age*, s. 107.

¹²⁶ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890—1908*, s. 12.

harcamalara karşı dikkatli olduğu bilinmektedir. Hükümetlerin desteklediği reformların uygulanmasındaki eksiklikler Irak Bölgesindeki örgütsel dönemin sosyal bir süreç başlattığı ve Abdülhamit Dönemi'nde devam eden ekonomik değişimin olduğu açıktır. Daha güçlü merkezi kontrol, daha iyi yasaları ve düzeni ürettiği gibi ticareti ve tarımsal üretimi de teşvik eden bir işlev de görmüştür. Aşiretlerin kısmi yerleşimi de aynı şekilde üretime ve ticarete yönelik olmuştur. Dolayısıyla Irak Bölgesinin Basra limanlarındaki ticari ekonomik büyümesine odaklanılmıştır.¹²⁷

Sultan II. Abdülhamit döneminde benimsenen reformların uygulanmasındaki zorluklara rağmen ticaretin gelişmesine ve Basra Boğazı yoluyla dünyaya daha açık olmasına, iletişimin, telgraf hatlarının ve deniz seyrüseferinin gelişmesine önem verilmiştir.¹²⁸

Irak nüfusuna bakıldığında Irak Bölgesinin Basra, Bağdat, Musul vilayetlerinin genel nüfusu o dönemde 3,650,000 olup bu sayıya o sırada Basra Vilayetine bağlı olan Kuveyt ve Necd bölgesi de dahildir. Bu nüfus rakamları yalnızca Bağdat Vilayeti için 1,300,000 (1898 yılı); Basra Vilayeti için 1,150,000 (1908 yılı); Musul 828,000 (1909 yılı) şeklindedir. Irak bölgesinin önemli şehirlerinde kentsel nüfus II. Abdülhamit döneminde yaklaşık olarak % 24 oranında artış göstermiştir. Buna bağlı olarak Bağdat 145,000; Basra 18, 000; Musul nüfusu ise 70,000 civarında artış göstermiştir. Kentsel nüfus olmasına rağmen, bunların büyük bir kısmını siyasi sınıf oluşturmuştur. Musul'da nüfusun yüzdesinin arttığı Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde, Irak'ta sosyal ve siyasi sınıflar arasındaki farkın Anadolu ve Suriye'ye yakın olan bölgelerde olduğu görülmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Irak vilayetlerinde önemli ekonomik değişimler olmuştu. Irak, ticarete büyük bir genişlemeye tanık oldu, özellikle Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra deniz yoluyla yapılan ticaret 1869-1870 ve 1912-1913 arasında, ithalatın değeri ortalama 152.000 sterlinden, 3.264.000 sterline (21,6 kez veya yılda yüzde 7,5); ihracatın değeri 218.000'den 2.593.000 sterline (11,9 kez veya yüzde 6); ve toplam ticaretin değeri 370.000'den 5.862.000'e sterlin (15,8 kat veya yüzde 6,6) artmıştı. Hem tedarikçi hem de pazar olarak Irak'ın en büyük ticaret ortakları İngiltere ve İngiliz Hindistanı'ydı. Süveyş Kanalı'nın açılmasından önce, 1864–1865 ve 1865–1866, Basra'nın ithalatındaki İngiltere ve Hindistan payı yüzde 83 idi ve yüzde 99 ihracat yapıyordu. 1903 yılında İngiliz Konsolosluğu'nun tahminine

¹²⁷ Awad Abdulaziz, *age*, s. 113.

¹²⁸ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 14-15.Ek

göre Bağdat ve Basra'ya ithal edilen malların yüzde 60'ı İngiltere'dendi. 1913'e gelindiğinde, İngiltere'nin Bağdat'ın ithalatındaki payı yüzde 45'e, ihracatta yüzde 33'e düşmüştü bunun sebebi İran ile kara ticaretinin yaygınlaşmasıydı.¹²⁹

Sultan II. Abdülhamit'in Irak vilayetlerinde kurduğu idare, il büyükleri ve devlet memurları olmak üzere iki önemli bölümden oluşmuştur. Bu iki kısım, esas olarak birbirine bağıllık göstermekte idi. Devlet memurlarının asıl görevi, düzeni sağlamak ve vergileri toplamak iken, ileri gelenlerin görevi arazi kiralamak ve ziraat sözleşmelerini düzenlemek olmuştur. Bu ileri gelenlerin bir kısmı, eyaletteki Osmanlı idaresinde taşra idaresi gibi yüksek görevlerde de bulunmuşlardır.¹³⁰

Irak bölgesi mali idaresi ağırlıklı olarak, finans ve tarımsal gelir belgelerinin İstanbul'a gönderilmesi ve Irak vilayet ve eyaletlerinden gelen fonların İstanbul'daki hazineye aktarılması sonucunda başkent İstanbul'dan yönetilmiştir. Hal böyle olunca bazı mali anlaşmazlıklar da kaçınılmaz olmuştur. İhracat gelirleri, 20.000 askerden oluşan ordunun maliyetini oluşturmaktaydı. Bu da bütçenin neredeyse yarısını oluşturduğu için kişi başına düşen gelir olumsuz olarak etkilenmekteydi. Bu olumsuz etki ise, Osmanlı Devleti'nin buradaki mali politika yönetiminde krize sebep olmuştur. Sultan II. Abdülhamit'in izlediği ıslahat ve tüzük sistemi, özellikle ordu ve jandarma sayısının artması ve bununla birlikte askeri harcamaların artması ile hızlı bir iyileşme göstermeden uzun zaman boyunca bu durumdan muzdarip olmuştur.¹³¹

Bağdat'taki idari yönetimin siyasi, dini ve sosyal işlerini etkileyen Kadiriye ailesi de denilen el-Nakib ailesi, dini meselelerden sorumlu olmuştur. Bağdat'ta ve yönetim ailesinin onu kullandığı Hindistan ve Pakistan gibi diğer birçok İslam ülkesinde yüksek bir pozisyona sahip olmuştur. XIX. yüzyılda, özellikle Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde, Osmanlı Devleti'nin desteği karşılığında, padişahın otoritesini destekleme amacını gütmüşlerdir. Oradaki müslümanlar, ayrıca Yunanistan ve Rusya ile yaptığı savaşta Osmanlı ordusuna destek vermiştir. Yönetim ailesinin en ünlü şahsiyetlerinden biri de İstanbul'u defalarca ziyaret eden ve Sultan II. Abdülhamit ile görüşen Selman Efendi'dir. Irak Bölgesi meselelerini padişahla istişare eden Selman Efendi, II. Abdülhamit'in o dönemde tanık olduğu koşulları ve kargaşayı görüşmek üzere Musul'a gönderdiği heyete sponsor olmuştur ve padişahın emrettiği idari ve

¹²⁹ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 13-14.

¹³⁰ Awad Abdulaziz, *age*, s. 117.

¹³¹ Alnajjar, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat*, 2. Baskı, s. 36.

askeri reformları bizzat denetlemiştir. 1898'a kadar Bağdat'ta kalmış ve orada vefat etmiştir, yerine kardeşi Abdurrahman Efendi geçmiştir.¹³²

Basra'daki Nakibü'l-Eşraf, aynı zamanda Basra Vilayetinde Rufailiğin de lideri durumundadır. O ve ailesinin önemi, gerek Osmanlı toprak sisteminin uygulanması konusunda gerekse nakibin nüfuzu sayesinde bölgenin kontrolü ve çeşitli siyasi konularda Osmanlı Hükümeti tarafından kullanılabilmesinde yatar. Sultan II. Abdülhamit döneminde, Basra'da yönetim Seyyid'Muhammed'e devredilmiştir. Daha Sultan kendisini görevlendirmeden önce Seyyid'in ailesi, Mithat Paşa döneminden daha önce Osmanlı yetkililerini desteklemek için siyasi konularda nüfuzlarını ve güçlerini kullanarak Osmanlı yetkililerine yardım etmiştir. Babıali ve Sultan II. Abdülhamit döneminde ise, Basra başkanının Katar gibi Körfez ülkelerine defalarca seyahatinin maksadının oradaki şeyhleri Sultan II. Abdülhamit'i desteklemeye ikna edip etkilemek olduğu bilinmektedir.¹³³

Sultan II. Abdülhamit'in korkuları, İngiliz etkisinin Irak'ta yayılmasıyla ilgiliydi. En büyük korkularından biri, konsolosluklar ve İngiliz şirketleri aracılığıyla valilik yetkililerini kontrol eden İngiliz dış gücünün temsilcileri olmuştur. Bu temsilciler, Musul'daki diğer devletlerin işlerini yürütmüş olup bunlar Iraklı bir Hristiyan tarafından idare edilmekte idi.¹³⁴ Irak vilayetlerindeki siyasetçileri ise, Fransız konsolosu ve bazı temsilciler kontrol etmiştir. Ancak Fransız emelleri çok tehlikeli boyutlara ulaşmamıştır. Sultan II. Abdülhamit için tehlikeli olan, misyonerlik faaliyetleri, arkeoloji ve kazılarla ilgilenen Fransızlar olmuştur. Almanlara gelince, Bağdat'ta konsolos olarak atanan bir Alman vatandaşı bulunmakta idi. 1881'de Amerikalılar ve Ruslar da, anıtları ve misyonerleri incelemek ve keşfetmekle ilgilendikleri Basra'da bir konsolosluga sahip olmuştur. Basra ve Bağdat'taki İran konsolosluklarını da unutmamak gerekir. İngilizlerin desteklediği dominikanlar 1750'den beri Musul'daki misyonlarını sürdürüyorlardı. İngiliz Kilisesi Misyoner Cemiyeti 1880'de Bağdat'ta kurulurken, Amerikan Arap Misyonu 1891'de Basra'da kuruldu. Her ikisi de yerel Osmanlı yetkililerinin şiddetli muhalefetine rağmen hızla büyüdü. Roma Katolik Kilisesi ve Protestan misyonerleri de İngilizler tarafından desteklenmiştir. Hristiyanların, önemli bir yüzdeye sahip olmaları, Basra Vilayetini

¹³² Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 19.

¹³³ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 19-20.

¹³⁴ İzeddin, *age*, C 2, s. 175-176 .

kontrol etmek için ortak ilkelerin pekiştirilmesinde oldukça etkili olmuştur.¹³⁵ XIX. yüzyılın sonlarında fikir daha ciddi görüldüğü için, merkezi hükümet, Sultan II. Abdülhamit döneminde reform fikrini gerçeğe dönüştürmüştür. Bu nedenle Irak Bölgesine, asker çekmek, Altıncı Ordu'yu desteklemek, Jandarma güçlerini desteklemek ve yeniden yapılandırmak ve Basra'daki çatışmaları durdurmaya çalışmak için kayıt altına alınması gerekmektedir.¹³⁶ Ayrıca bazı aşiretlerin başlattığı baskınlar ve heyetin Sultan II. Abdülhamit tarafından sevk edilmesini tavsiye ettiği başka konular da olmuştur. Bunlardan en önemlisi nitelikli ve ehliyetli kişilerin uygun yerlere yerleştirilmesidir. Bağdat ve Basra sakinleri, zorunlu kayıt ve askerlik hizmetinin ifasında kayıt altına alınmaya başlanmıştır.¹³⁷

Sultan II. Abdülhamit, Irak Bölgesindeki dini kurumlara din adamlarını atama ve görevden alma konusunda yetkilerini kullanmıştır. Şiiliğin dini konulardaki ağırlığı Sultan II. Abdülhamit'i endişelendiren unsurlardandı. Bu nedenle, o dönemde Altıncı Ordu Müfettişi olan Nusret Paşa, padişaha Necef'teki din işlerinin başındaki kişinin değiştirilmesi ve Osmanlı Devleti'ne daha sadık birinin atanması gerektiğine dair bir rapor ilemiştir. Ancak padişah'tan buna bir cevap gelmeyince Nusret Paşa Irak'taki Osmanlı egemenliğinin Şiiler ve özellikle de İngilizler lehine ortadan kalkacağı endişesini ortaya koymuştur. Kendisinden net bir yanıt alınmasa da Nusret Paşa, Basra Vilayetinin Arap Yarımadası'nı çevreleyen bölgelerinin sıkı yönetim altına alınması ve ordu birliklerini sınırlara yerleştirerek kontrol altına alınmasının yanı sıra Irak Bölgesini Vahhabi hareketinden korumanın gerekliliğini de belirtmiştir. Ayrıca bu dönemde devlet işlerini yönetmeye yardımcı olmak için İstanbul'dan Bağdat'a sivil ve askeri uzmanlar göndermenin yanı sıra bedevilerin eğitimi için çadır okullar olarak adlandırılan okullar getirilerek eğitim sorunu da bir nebze çözülmüştür.¹³⁸

Vergi sorunu, üretimin kesilmesi ve verimliliği etkileyen hastalıklar Padişah için de bir sorun olmuştur. Bu nedenle Süleyman Paşa, emlak vergisinin getirilmesi, hasat mevsiminden önce uygulanan muhasebe ücretlerinin kaldırılması ve vergilerin ertelenmesi sorunu da dâhil olmak üzere çeşitli önlemler önermiştir.¹³⁹ Ticaret yollarına ilişkin Dicle Nehri'nin, sabit ticari hatların ve demiryollarının iyileştirme

¹³⁵Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s.22-23.

¹³⁶Alnajjar, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat*, 1. Baskı, s. 23-30.

¹³⁷ Salah Uribi Abbas, *Aldaur İktisati Burjuvazi ve Şam Hata Setenat Qarn*, Minhal Yay, Bağdat 2010, s.

181.

¹³⁸ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 30 – 32.

¹³⁹ Uribi Abbas, *age*, s. 234 – 235.

işlemleri de yapılmıştır. Bağdat'ın eski bir valisi olan Muhammed Paşa, Irak'taki reformlarla ilgili görüşünü ifade etmek için Ağustos 1892 tarihli bir rapor hazırlamıştır. Irak Bölgesindeki verimlilik reformu meselesini Mısır'daki ile karşılaştırıp övmesinden sonra, dikkati üç noktaya odaklamıştır: “Sulama sorunları, vergi gecikmeleri ve aşiretler”. Diğer tüm sorunları çözümlenin anahtarı olarak özellikle son konuya odaklanılmasını tavsiye etmiştir. Aşiret büyüklerinin otoritesini kırmanın gerekli olduğunu savunmuştur. Bu raporun ardından Osmanlı Devleti, şeyhlerin aşiret ve devlet nezdindeki zararlarını ortadan kaldırmak istemiştir. Osmanlı yetkilileri, şeyhlerin tarım arazileri üzerindeki hâkimiyetine, yoksulların sömürülmesine ve arazilerine vergi uygulama teşebbüsüne son vermeye çalışmıştır.¹⁴⁰

XIX. yüzyılın sonunda, 1885'ten 1900'e kadar Sultan II. Abdülhamit'in Irak Bölgesinde muktedir olup güçlü bir hükümetin temellerini attığı, istihbarat ağlarını da güçlendirerek Irak vilayetlerinde yaptığı reformları doruk noktasına ulaştırdığı görülmektedir. Böylece Irak Bölgesi, özellikle Bağdat-Berlin Demiryolu Projesi ve onu Basra'ya bağlama girişimi de dâhil olmak üzere önemli somut değişikliklere tanık olmuştur.¹⁴¹ Bu tarihten çok önce Osmanlı'nın İstanbul'u Basra'ya bağlama girişimine gösterdiği ilgi inkâr edilemez. Bu nedenle paşalar, Alman danışmanlar ve iş adamları ile bu bağlantı planını geliştirmiştir. Bu gelişimin sonucunda Sultan II Abdülhamit, Almanlarla birlikte demiryolu hattını Körfez'e tedarik etme ve bağlama kararı aldığı anda bu fikir Almanya'nın kabulünü sağlamıştır. Ancak İngilizler bu adıma şiddetle karşı çıkarak bu durumu Körfez'deki çıkarlarına bir tehdit olarak değerlendirmişlerdir. Bu yüzden İngilizler, diplomatik varlıklarını artırarak savaş gemilerini Körfez'e taşımışlardır. Bununla da yetinmeyerek Körfez kabilelerine Osmanlı yetkililerine karşı isyan emri vermiştir. Bu adım, Körfez sakinlerinin İngiliz kraliyet vesayeti altında olduğu gerekçesiyle Osmanlı tarafından kınanmıştır. Temelde mali bir krizden geçen projede, Yunan savaşı, Balkanlar ve Mısır'daki kaos nedeniyle birçok gecikme ve erteleme yaşamıştır. Ancak Alman Kayzeri II. Wilhelm, İstanbul'u ziyaret ettikten sonra Basra'dan bağlanan demiryolu projesine değinmiş ve bu projeyi desteklemiştir.¹⁴²

¹⁴⁰ Omar İbrahim Alshallal, “The Study of Cultural Developments in Iraq for the Period of 1869-1914 in the Last Ottoman Era”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Yıl 2015, s. 254,259.

¹⁴¹ Alshallal, “a.g.m”, s.259; Çokabas, age, s. 429.

¹⁴² Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s.36-38.

Sultan II. Abdülhamit, Irak Bölgesinde modern bir sulama şebekesi sağlama ve Fırat Nehri üzerinde gelişmiş bir taşımacılık şirketi kurma konusunu da ele almıştır. Şirketin demiryolları konusunda inşa etme ve geliştirme istekliliğine rağmen proje, ciddi bir yavaşlamaya maruz kalmıştır. Alman finans departmanları bile, Almanların stratejik sorunlarının olduğunu bilmekteydi. Almanlar Konya yolunu desteklerken, Osmanlılar da stratejik nedenlerle Ankara ve Sivas yolunu desteklemiştir. Osmanlı, Rusya ile olası bir savaş durumunda doğu tarafına asker gönderebilmek için böyle bir fikri desteklemiştir. Aynı nedenle Sultan II. Abdülhamit, Bağdat-Berlin Demiryolu Projesi'ne de İngilizlerin bu projeye karşı net muhalefetine rağmen ciddiyetle önem vermiştir. Bu proje sayesinde İpek Yolları, Şam ve Beyrut'tan geçen yol gibi Musul Vilayetinden tekrar geçmiştir. Bu nedenle Sultan, kuvvetlerini güçlendirmek, askerlerin Basra'ya gelişini, ekonomik kalkınmayı ve sulama projesini kolaylaştırmak istemiştir.¹⁴³ Sultan II. Abdülhamit, 1899 yılında projenin gerçekleştirilmesi için emir vermiştir. II. Wilhelm da hızla karşılık vererek projeyi uygulamaya başlamıştır. Ancak Alman Büyükelçisi, İngilizlerin sessizliğinden ve inşaat düzenini uygulama izni ile ilgili olası problemlerden kaynaklı şüphelerini ve tedirginliğini hiçbir zaman dile getirmemiştir. Padişah, İngiltere, Rusya ve Fransa gibi muhalif ülkelere gösterdiği çekincelere rağmen Hicaz hattını Irak vilayetleri, Halep ve İstanbul ile doğrudan ilişkilendirmek istemiştir. Ancak proje aslında 1902 yılında bir bozulma ve mali açığa sahne olmuştur. Projenin ertelenmesi ve tamamlanmasının ardından Almanya ile İngiltere'nin, Basra dışındaki demiryolunun Körfez'e ve Irak Bölgesi üzerinden sıcak denizlere ulaşmaya çalışan Rusya'ya uzatılmaması için anlaşma yaptığı bilinmektedir. Daha sonra Alman-İngiliz anlaşmazlıkları nedeniyle Romanya ve Sırbistan üzerinden demiryolu hattı geçirilememiştir. Bunun sonucunda 1903'te projenin küçük bir kısmı, Almanya ve Sultan'ın desteğine rağmen projeyi çökmeye açık hale getiren diplomatik ve finansal zorluklar nedeniyle sona ermiştir. 1909'da meydana gelen darbe neticesinde Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, bu projenin durmasına sebep olan faktörler arasında yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesindeki en önemli faktörlerden biri de bu darbe olmuştur.¹⁴⁴

Almanya'nın yanı sıra Irak Bölgesindeki bu projenin yankıları ve sorunları, Osmanlı Devleti için stratejik önemi ve etkisini güçlendirmiş ve Osmanlı Devleti ile

¹⁴³ Alnajjar, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat*, 2. Baskı, s. 44-45.

¹⁴⁴ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 37,38,39.

ekonomik kalkınmasını birbirine bağlamada temsil ettiği önemli role sahip olmuştur. İngiltere'nin bu projeyi engelleme girişimi, projenin maliyetli olmasına sebep olmuştur. Felluce ile Bağdat arasındaki sulamayla ilgili olarak Almanya, bu projeyi tamamlamak üzere William Wilkes gözetiminde mühendisleri sulamaya uygun arazileri incelemek üzere İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'da, İngiltere ile sulama projesinde veya demiryolunda, bu projede pay sahibi olması da dâhil olmak üzere şartlar belirlenmiştir. Bu yüzden İngiltere'nin hisse ve tahvil alma girişimi Irak'a sahip olmak ve Osmanlıları oradan çıkarmak anlamına gelmektedir. Aynı şekilde Sultan, Fransız mühendisleri Dicle ve Fırat'a baraj inşa etme ve depolama için su havzaları ve göller kurma olasılığını görüşmek üzere göndermiştir.¹⁴⁵

Irak vilayetlerinde reform dönemi, merkezi hükümetlerin İstanbul'daki çalkantılı koşullarla meşgul olması ve Yunan Savaşı nedeniyle bir süre ihmal edilmiştir. Ancak İstanbul'daki hükümetin rapor göndermesiyle 1901'de yeniden reform fikrine dönmüştür. Bu rapor, Bağdat, Musul ve Basra vilayetlerinin her birine, daha sonra tarım ve sanayi sektörlerinde meydana gelecek gelişmeleri ve ihmalleri öğrenmek amacıyla gönderilmiştir. Raporda, Irak vilayetlerinin, özellikle Bağdat'ın, ihmal edildiği için bu vilayetlerin sakinleri ciddi yoksulluğa neden olduğu, valiler ve yerel yetkililer tarafından belirtilmiştir.¹⁴⁶ Bu durum, eğitim ve sağlık sektörünü de etkilemiştir. Raporda ayrıca Musul'un önemi ve içindeki toprağın bereketine rağmen büyük ölçüde ihmal edildiğine değinilmiştir. Hal böyle olunca da Sultan II. Abdülhamit, yeniden ciddi reformlar yapmaya ve yeni vergiler koymaya yönelmiştir.¹⁴⁷

2.2.1. Bağdat Vilayeti

Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Bağdat Vilayetinin istikrarlı olduğu ve yerel meclis ileri gelenlerinin ve büyük yerel etkiye sahip önde gelen ailelerin kontrolünde olduğu söylenebilir. Bu nedenle bu etkili ailelerin bir kısmının Osmanlı Devleti ile yakın temas halinde olduğu da düşünülebilir. Sultan II. Abdülhamit'in temasta olduğu aileler arasında özellikle Nakib ve Gilas aileleri yer almaktadır. Bu aileler bazı tarikat ve grupları kontrol etmekteydi. 1880'den beri Sultan tarafından Bağdat Vilayetine bazı

¹⁴⁵ Alazzawi, *age*, s. 216.

¹⁴⁶ Alnajjar, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat*, 2. Baskı, s. 49-50.

¹⁴⁷ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 39-40.

âlimler gönderilmiştir ve bu süre zarfında Bağdat Valisine hatırı sayılır seviyede yardımları olmuştur. Özellikle Salman Paşa'nın valiliği sırasında Altıncı Ordu'nun liderleri ile anlaşmazlıklar yaşanan Bağdat'ta bu âlimler, ara bulucu vazifesini üstlenmişlerdir. Babialı, yönetim sorunları ve yaşlılığı nedeniyle Salman Paşa'yı 1886 Aralık ayında görevden alarak yerine Müşir Mustafa Paşa atanmıştır.¹⁴⁸

XIX. yüzyılın ilk yıllarında çok sayıda değişiklik meydana geldi. Bunların belki de en önemlisi, hakkında şikâyet ve söylentilerin çok fazla olduğu başta Altıncı Ordu olmak üzere vilayetlerin birçok önemli kurumlarında var olan rüşvet ve yolsuzluk olaylarıydı. Bölgede aşiretlerin sık sık ortaya çıkan isyanları nedeniyle gerçekleştirilmek istenen reformlar da yavaş ilerlemekteydi. Bu durum istikrarı bozmakta ve yönetimi zor duruma düşürmekte idi.¹⁴⁹ Güvenlik ve diğer önemli kurumları saran yolsuzlukla ilgili Babialı, çok sayıda soruşturma komitesi göndermiştir. Bu soruşturmalar neticesinde ordu komutanı Babialı tarafından değiştirilmiştir. Pertev Paşa'ya Altıncı Ordu'nun yenilenmesi ve tamamen reform yapılması görevi verilmişti. Ona bu hususta tam yetki verilmiştir. Ancak İngiltere için casusluk yapan Albay Surtees başkanlığındaki İngiliz Ataşeliği, onu Irak vilayetlerindeki siyasi durumdan sorumlu tutmuş, istikrar ve rahatlığın bozulma sebebi olarak göstermeye çalışmıştır.¹⁵⁰

İngiliz Büyükelçiliği, Irak Bölgesindeki duruma dolaylı olarak müdahale etmeye başlamıştır. İngiliz Büyükelçisi, askeri bir yöneticinin yerine sivil bir yöneticinin getirilmesine ilişkin itirazını sürekli dile getirmiştir. Çünkü İngilizler, Irak Bölgesini Osmanlı yönetiminden koparma yolunun öncelikle sivilleşme ve ardından bağımsızlık taleplerinin yaygınlaşması olduğu düşüncesindeydi. Tüm bu baskılara rağmen Sultan II. Abdülhamit, Irak Bölgesine doğrudan İngiliz müdahalesini reddetmiştir.¹⁵¹

2.2.2. Musul Vilayeti

Musul Vilayeti, XIX. yüzyılda 91.000 km² arazi üzerinde ve yaklaşık 350.000 kadar nüfusu olan bir bölgedir. Musul'un idari taksimatı ise Musul; Kerkük,

¹⁴⁸ Abdülaziz Suleiman Nawar, *Tarih Irak Hades*, Dar Kateb Arabi Yay, Bağdat 2016, s. 65-66.

¹⁴⁹ Gökhan Çetinsaya, "rak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s. 94.

¹⁵⁰ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s.62.

¹⁵¹ Alazzawi, *age*, C 3 s. 226-227.

Süleymaniye ve Musul sancakları olarak belirlenmiştir.¹⁵² İpek Yolu üzerindeki eski stratejik konumu nedeniyle önemli bir vilayettir. Kuzeyi güneye, batıyı doğuya bağlıyor, birçok etnik ve dini grupları içeriyordu. Bu durum Musul'da idari zorlukları da beraberinde getiriyordu. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başından itibaren İngiltere ve İran gibi Musul Vilayetini kontrol etmek isteyen ülkelerin faaliyetleri Bağdat ve Basra vilayetlerinde de artış göstermekteydi.¹⁵³ Musul bölgesi II. Abdülhamit döneminde artan bir şekilde büyük güçlerin ilgisini çekmiş ve bir rekabet alanı haline gelmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığının 1907 tarihli bir raporunda etkin sulama sistemlerinin kurulmasıyla Musul ve Mezopotamya bölgesinin bir tahıl ambarı haline getirilebileceği yönündeki düşünceleri bölgenin zenginliğinin yalnızca petrolle sınırlı olmadığını da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte petrol Irak bölgesinde hususiyile Musul'da büyük güçlerin ele geçirmek için yarıştıkları bir unsur olmuştur. Almanların Sultan II. Abdülhamit'e 1871 yılında sunmuş oldukları bir raporda da Musul ve civarında zengin petrol yataklarının olduğunun bildirilmesi üzerine II. Abdülhamit'in 1888 ve 1898 yıllarında yayınlanan fermanlarla petrol bölgeleri Hazine-i Hassa'ya bağlanmıştır.¹⁵⁴

Bununla birlikte bu dönemde yönetilmesi zor olan, çevresinde Kürt aşiretlerinin ağır silahlı atmosferinin olduğu Musul beldelerinin çoğu, aşiret liderlerine bağlı idi. Dolayısıyla idari ve yerel konseylere tabi olmayı reddeden çok fazla grup vardı. Tüm bunların yanı sıra yolsuzluk ve rüşvet olayları da Musul'da had safhaya ulaşmıştı. Musul valisinin Kerkük şehrinde kalması, şehrin farklı nüfusu ve aşiretlerin sık sık çatışmaları nedeniyle uzun vadede Osmanlı Hükümeti için bir sorundu. Bunun üzerine Sultan II Abdülhamit, Musul Vilayetinin valisini ikinci kez Musul şehrine taşımaya karar vermiştir.¹⁵⁵ 1885 yılında Tahsin Paşa'yı vali olarak atamış ve bu kararın ardından Musul'da dikkate değer bir gelişmeye ve vergi gelirlerinin artmasına şahit olunmuştur. Tahsin Paşa Dönemi'nde bazı bölgelerde vergi toplanmasında güç kullanılması sonucu bazı ihlaller de ortaya çıkmıştır. Bu ihlallerin sonucunda Tahsin Paşa görevden alınarak yerine Ali Kemal Paşa atanmıştır. Ancak o da istifa etmiş ve yerine Osman Paşa atanmıştır. Ancak yeni valinin zulmüne ilişkin şikâyetler alınınca

¹⁵² Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2.Baskı İstanbul 1991, s. 9.

¹⁵³ Alexander Adamov, *Vilayet Basra Maziha ve Hazırha*, C 1, (Çev: Haşim Salih Tikriti), Basra University Yay, 1982, s. 22-24.

¹⁵⁴ Öke, age, s. 11-12.

¹⁵⁵ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 63-64

padişah, vali değişikliklerine devam etmiştir.¹⁵⁶ Osman Paşa'nın ardından atanan Aziz Paşa yolsuzluk, iltimas, rüşvet, tarım sektörünün zayıflığı ve devlet ekonomisini geliştirme girişimiyle mücadele etmişti. Ermenilerin Doğu Anadolu'nun komşu bölgelerine yönelik tehditlerinden kaynaklanan kaos, bu bölgelerde uzak tutulmuştur.

157

2.2.3. Basra Vilayeti

Basra, ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1534 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Basra civarında bu dönemlerde İspanyol ve Portekizlilere karşı mücadele verilmiş hem Hac yolları hem de Hint ticaret yolları korunmuştur. Basra'nın idari statüsü zaman zaman farklılık göstermiş ve bazı dönemlerde Bağdat'a bağlı olarak idare edilmiştir. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesine kadar ise müstakil bir Osmanlı mutasarrıflığı olarak idare edilmiştir. 1875 yılında ise Bağdat'tan ayrılarak müstakil bir vilayet haline getirilmiştir. Bununla birlikte Basra, ilerleyen dönemlerde yeniden Bağdat'a bağlı olarak idare edilmiş bir şehirdir. 1884'ten sonra ise Basra sancak halinden yeniden müstakil bir vilayet olmuştur.¹⁵⁸ Vilayet statüsündeki Basra bu dönemde merkez haricinde Mûntefik, Necid ve Amâre Sancaklarından müteşekkil olmuştur. Böylece Basra Vilayeti merkez Basra Sancağı dahil olmak üzere yukarıda belirtilen Sancaklarla oluşturularak Basra, Kuveyt ve Kurna olmak üzere üç Kazaya taksim edilmiştir.¹⁵⁹ Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Basra Vilayetindeki durum daha karmaşıktı. Osmanlı Devleti'nin tüm iyi niyetlerine rağmen bölgede bulunan aşiretlerin kavgaları ve huzursuzlukları devleti devamlı olarak meşgul eden bir husus olarak göze çarpar. Bölgede iran etkisi de vardır ve söz konusu huzursuzluklarda İran etkisindeki Şii mezhebi ile ilgili anlaşmazlıklar da yer alır. Irak'ın genelinde olduğu üzere Basra'da yaşanan huzursuzluklarda da İngiltere etkisi ve kışkırtması bulunur. Öyle ki bölgede aşiretlerle ilgili olarak veya aşiretler arasında ortaya çıkan çatışma ve huzursuzluk ortamı İngiltere için önemli hale gelmiştir. Bu sayede İngilizlerin Basra örneğinde olduğu üzere Irak'a nüfuz etmeye çalıştıkları ve aşiretlerin kendi

¹⁵⁶ Suleiman Nawar, *age*, s. 69-71.

¹⁵⁷ Vladimir Lonsky, *Poor Psovich, History of Modern Countries*, (Çev: Dr. Afifa Bustani), Dar Eltakadum Yay, Moskova 1971, s. 169.

¹⁵⁸ Şennur Şenel, "19.yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C 9, S 18, Yıl 2016, s.190,191,192.

¹⁵⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992, s.113.; Şenel, "agm.", s. 191.

aralarındaki veya Osmanlı Devleti ile olan çatışmalarından kendi lehlerine çıkar sağlamayı planladıkları görülür.¹⁶⁰ İngilizlerin bu davranışında Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamit döneminde İngiltere'ye karşı kuşku duyarak Almanya'ya yaklaşması da etkili olmuştur. II. Abdülhamit'in Alman şirketlerine verdiği ve demiryolu ihalesinin Basra'da son buluyor olması genelde Irak, özelde ise Basra'da başka bir nüfuz alanının yani Alman nüfuzunun ortaya çıkması sonucunu doğuracaktır. Bu durum İngiltere tarafından özellikle Hint Deniz yolları nedeniyle tehlikeli görülmüştür.¹⁶¹ Nasır Paşa Müntefik Sancağı Mutasarrıflığından 1875'te Mithat Paşa tarafından Basra Valiliğine tayin edilmiştir. Bu itibarla Basra'nın ilk valisi Nasır Paşa, Osmanlı Devleti adına vilayet idaresini ve görevlerini devralmıştır. Nasır Paşa, Osmanlı Devleti hizmetinde bulunurken yine aynı aileden olan Mansur Paşa ve oğlu Sa'dûn Osmanlı Devleti'ne karşı muhalefet etmiştir. Ancak kısa süre sonra valinin yerel meclis içindeki konumu konusunda anlaşmazlık ve rekabet ortaya çıkınca valiyi devirmeye yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Nasır Paşa İstanbul'a gönderilip orada bir göreve atanıncaya kadar vali olarak kalmıştır. 1903 yılına gelindiğinde ise Müntefik aşiretinin başına Sa'dûn bin Mansûr geçmiş fakat Osmanlı Devleti onu sürgün etmiş ve Halep'te ölmüştür. XX. yüzyıl başlarında Müntefik aşireti topraklarını ve gücünü büyük ölçüde yitirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise bölge aşiret isyanları ile anılır olmuştur.¹⁶²

Ali Rıza Paşa, Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Basra'da Osmanlı donanması komutanlığına getirilmiştir. Sadrazam, devlet işlerinden sorumlu vekillik görevini üstlenmiş olsa da XIX. yüzyılın son on yılında, vilayeti yönetmek için yetkili valilerin atanmasına rağmen kötüye giden olaylar olmuştur. Bu karışıklıkların arkasındaki İngiltere, Osmanlı yönetimine karşı zorlu koşullar ve itaatsizlik yaratmaktaydı. Körfez'deki Osmanlı kontrolünü sağlamak ve Körfez'e bakan en önemli şehirlerden biri olarak kabul edilen Basra'daki İngiliz hegemonyasını bozmak için ayrıca Basra'daki kötü koşullar ve yönetimi düzeltmek amacıyla 1883'te vali olarak Hafız Mehmet Paşa atanmıştır.¹⁶³

Basra'da Arap aşiretlerinin federasyonu olan Al-Muntafik adında bir kabileler birliği vardı. Saadoun kabilesi ve diğer bazı kabileler, Irak Bölgesine geç bir dönemde

¹⁶⁰ Şenel, "agm.", s.190,191,192.

¹⁶¹ Burcu Kurt, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)*, T.C Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi Ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s.51-52.

¹⁶² Mehmet Ali Kapar, "Müntefik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 2006 İstanbul, s.27.

¹⁶³ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 67-68.

gelmişlerdir. Vergileri toplamakta, güney ticaret yollarını ve bazı şehirleri kontrol etmekteydiler. Ancak merkezi otoritenin büyümesiyle XIX. yüzyılın sonunda El-Muntafik kabileleri arasında bölünmeler meydana gelmiştir.¹⁶⁴ Mûntefik aşireti ve bölgenin diğer aşiretleri Osmanlı Devleti'nin merkezî politikalarından ve bu itibarla da Mithat Paşa'nın özellikle toprak politikasından etkilenmişlerdir. Buna bağlı olarak da özellikle Mûntefik aşiretinin önemli miktarda toprak kaybına uğradığı görülür. Bu durum gerek Mûntefik Aşireti gerekse bölgenin diğer aşiretleri arasında Osmanlı Devleti'ne karşı muhalefet hareketlerini doğurmuştur. toprakların şahıslara dağıtılmasına ilişkin politikasından etkilenmiştir. Bu etki neticesinde diğer bazı kabilelerle çatışmalara girmişlerdir. Zuhair Ailesi ise Bağdat valisi ve yerel yönetimi kontrol etmeye çalışan nüfuzlu aileler arasındaki anlaşmazlığı çözmek için gayret sarf etmiştir.¹⁶⁵

Irak'ın güney bölgesinde (Basra Vilayeti), İngiltere'nin çıkar sağladığı bölgelere (Kuveyt ve Arap Körfezi bölgelerinin geri kalanı) yakınlığı nedeniyle kalıcı bir mücadele olduğu inkâr edilemez. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamit, Basra valiliği görevine atanacak güçlü, kararlı bir liderlik figürü bulmaya çalışmaktaydı. İngilizlerin çıkardığı zorluklar ve müdahaleler karşısında Hamdi Paşa, ardından Arif Paşa, 1896'da Basra valisi olarak atanmıştır. Arif Paşa'nın ilişkileri sadece Basra'da olan İngiliz Konsolosu ile değil aynı zamanda vilayetin defterdarı ve Basra filosunun Komutanı Emin Paşa ile de iyi değildi. Bazı siyasiler de vali ve komutan arasındaki anlaşmazlığa padişahın aleyhine destek olmuştur. Abdülhamit, bu durumdan sonra Arif Paşa yerine, iyi yöneten ve durumu kontrol edebilen Mehmed Enis Paşa'yı atamıştır. Bu atama, Padişahın Basra üzerindeki gücünün yenilenmesine neden olmuştur. Bununla birlikte İngiltere, Kuveyt prenslerinin de yardımı ve bölgedeki İngiliz Konsoloslugu aracılığıyla Basra üzerindeki etkilerini arttırmaya çalışmışlardır.¹⁶⁶

Yetkili makamların yanlış uygulama ve tercihlerine rağmen Abdülhamit'in yetkinliği ve etkisi, ancak XX. yüzyılın başında, özellikle 1902 yılında yaşanan sorunlar, birçok İngiliz müdahalesi ve bazı kabilelerin Kuveyt ve Basra limanlarında İngiliz gemilerine saldırıları nedeniyle artmaya başlamıştır. Bunun üzerine

¹⁶⁴ Ahmad Nour Ansari, *Nusra fi Ahber Basra*, Dar wafa Yay, Bağdat 1969, s. 11-12.

¹⁶⁵Kapar, "agm.", s. 27.

¹⁶⁶ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 68-69.

İstanbul'daki İngiliz Konsolosu, Basra Vilayetindeki duruma ilişkin bir protesto notu sunmuştur.¹⁶⁷

Irak Bölgesinin güneyindeki Basra Vilayetinde bulunan Arap aşiretlerinin sadakatini sağlamak ve onların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyanlarını önlemek amacıyla, Basra valisi ve ordu komutanları tarafından İstanbul'daki merkezi hükümete sürekli olarak raporlar gönderildi. Bu raporlar Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar gönderilmeye devam edildi.¹⁶⁸ Osmanlı Irak Bölgesi yönetiminde, Basra'daki sivil ve askeri yönetim, Bağdat ve Musul vilayetleri arasında denge kurmaya çalışmıştır ve buna rağmen bölgelerin çoğu aşiretlerin ve nüfuzlu ailelerin, özellikle de uzun süredir Kürt ailelerinin etkisi altında kalmıştır.¹⁶⁹

2.3. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Ekonomik Hayat

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başında Irak Bölgesi ekonomisi, ticaret sektöründe, özellikle Irak'ın bağlantısı da dâhil olmak üzere çeşitli nedenlerden ötürü başlıca Irak şehirlerinde (Bağdat, Basra ve Musul) nispeten büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu durum küresel sermaye piyasalarını da etkilemiş ayrıca Irak'ta bazı reformcu valilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ekonomiyi geliştirmeye istekli olanlar, tarımın yaygınlaşması nedeniyle üretimdeki artışa ek olarak, yurtdışından artan taleplerin de karşılanması düşüncesindeydiler. Bu düşünce Irak vilayetlerinin ürünlerinin ihracatı açısından da etki etmiştir.¹⁷⁰

Gemilerin Dicle, Fırat ve Basra limanlarına girişinden önce üç ana Irak vilayetinden yapılan ihracatın ve XIX. yüzyılın ortalarında Irak-Avrupa ticaretinin ortaya çıkışı, çoğunlukla transit ticaretten oluşmaktaydı. Ortadoğu bölgesi, sadece tarımsal ve hayvansal ürünlerle sınırlı değildi. Aynı zamanda yerel olarak üretilen bazı malları da içeriyordu. Irak Bölgesi malları, Şam, İstanbul ve yakın şehirlere ihraç edilmekteydi. Bu yerel ürünleri taşıyan ihracat konvoylarının çoğu tekstil ürünlerinden oluşuyordu. Bununla birlikte ipek, tütün, kuru meyveler ve hurmalar bu yerel ürünler

¹⁶⁷ Lonsky, *age*, s. 117.

¹⁶⁸ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 68-70.

¹⁶⁹ Adamov, *age*, s. 10.

¹⁷⁰ Hassan Muhammad Salman, *Altanmia İktisadiye fi Irak ve Ticaret Dâhili'ye ve Harici'ye*, Dar Elşark Yay, Beyrut 1965, s 87.

arasındaydı. Ayrıca Hindistan, İran ve Arap Yarımadası'ndan gelen bazı ürünler de Irak Bölgesi üzerinden Halep ve İstanbul'a ihraç edilmiştir.¹⁷¹

Avrupa'da, Irak Bölgesinde üretilen mallara olan talep, Irak Bölgesi ile diğer ülkeler arasındaki ticarete yardımcı olan faktörlerden biri olmuştur. Örneğin, 1859'da Hindistan'dan ithal edilen mallar, özellikle de İngiliz imalatçıların açık bir şekilde arttığını göstermektedir. Toplam değeri 904.499 dinarı aşmıştır. Bu artış, Irak vilayetlerinin, Avrupa'dan Hindistan'a deniz yoluyla geldikten sonra Bombay üzerinden gelen alet ve ürünlere olan talebinin artmasından kaynaklanmıştır. Özellikle, bu tür malları taşıyan ticari konvoyların Bağdat-Halep arasındaki yolda risklere maruz kalmaları nedeniyle, Avrupa'da üretilen malların miktarının Irak pazarlarında azalmasından sonra, Hindistan üzerinden ithal edilen Avrupa mallarına olan talep artmıştır.¹⁷² Bu, Irak Bölgesi ve Hindistan arasındaki ticaret faaliyetine yardımcı olmuştur. Diğer ülkelere hurma, at ve katır satışından kaynaklanan yerel sermaye bolluğu, Irak Bölgesinin dış ticaretinin hareketliliğini büyük ölçüde etkilemiştir.¹⁷³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Irak, Avrupa'ya ve esas olarak İngiltere'ye yönelik ihracat faaliyetlerini artırarak deniz taşımacılığının canlanmasına yol açmıştır. Doğu ile Batı arasındaki süreç ve bunun etkisi Arap Körfezi'ndeki deniz ticaretinin hareketliliğine yansımıştır. 1869-1913 arasındaki dönemde Irak vilayetlerinin ithal ettiği malların değeri ortalama 152.000 poundtan 3.264.000 pounda yükselmiştir. İhracat değerinde ise 218.000 pounddan 2.593.000 pounda varan bir yükselme görülmüştür.¹⁷⁴ Kara ticaretinde de Irak Bölgesi ile komşu ülkeler arasında ticari faaliyetler olmuştur. 1864-1869 arasındaki dönemde İran'a yapılan ihracatın ortalama değeri 5500 sterlin idi. Bu rakam, Irak Bölgesinin Halep'e ve diğer Osmanlı şehirlerine yaptığı ihracatın değerinden daha fazlaydı. 1878'de İran'dan yapılan ithalatın değeri 103.000 sterline ulaşmıştır. 1908'de Anadolu'dan yapılan ithalatın ortalama değeri 43.000 sterlin, Arap Körfezi'nden yapılan ithalatın değeri 27.000 sterlin iken Anadolu'ya yapılan ihracatın toplam değeri 54.000 sterlin olmuştur.¹⁷⁵

¹⁷¹ Haydar Sabri Şaker, *Usul Tahdis İctimaiye fi Irak*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kerbela Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Irak 2013, s. 35.

¹⁷² Charles Issawi, *The Economic History of the Fertile Crescent*, B1, (Çev. Raouf Abbas Hamed), Oxford University yay, Beyrut 1990, s 302.

¹⁷³ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s. 14 .

¹⁷⁴ Issawi, *age*, s. 211-212.

¹⁷⁵ Salman, *age*, s. 87.

Irak vilayetlerinden, Avrupa ülkeleri ve komşu ülkelere ihracat faaliyetlerinin ortaya çıkmasına yardımcı olan birkaç iç ve dış faktör olmuştur. En önemli dış faktörler arasında, yolların ve ulaşım araçlarının gelişimi ve nispeten düşük nakliye maliyeti olmuştur. Ayrıca Osmanlı hükümeti, ihracata uygulanan gümrük tarifelerini düşüren bazı kanunlar çıkarmıştır. İç faktörlere gelince, bunlardan en önemlisi aşiret şeyhlerinin ve yaşlılarının hükümet otoritesine tabi kılınmasıdır. Ayrıca 1830'lardan itibaren Irak vilayetlerinin Bağdat eksenini etrafında birleşmesi, 1870'ten itibaren Osmanlı Devlet sisteminin uygulanması, hükümetin üstlendiği idari ve ekonomik reformlar, özellikle aşiretlerin yerleşmesini sağlayan tapu sistemi de iç faktörler arasında sayılabilir. Mithat Paşa'nın valiliği döneminde tarım arazilerinde ve bu arazilerde çalışan işçi sayısında artış olmuştur. Bu da bazı tarımsal ürünlerin üretiminde artışa neden olduğundan bazı tüccarlar, üretim fazlasını yurt dışına ihraç ederek, ihracata yardımcı olmuştur.¹⁷⁶

Irak Bölgesinin XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Sultan II. Abdülhamit döneminde tanık olduğu ekonomik gelişmeler, o dönemin başlangıcından itibaren hayatın çeşitli yönlerinde, özellikle sosyal olaylarda ve Irak Bölgesi toplumu üzerinde net bir şekilde etki bırakmıştır. Bir yandan Avrupa ve dünyanın çeşitli bölgeleri arasındaki ticaret alışverişi faaliyetlerinin aktif hale gelmesinden sonra, özellikle ticaret sektöründe olmak üzere toplumun gelişmesine ve ekonomisinin ilerlemesine yol açan küresel kapitalist piyasalarla kademeli olarak birleşme gerçekleşmiştir.¹⁷⁷

Dış ticaret seviyesi istatistiklerine göre, Irak Bölgesinin toplam ihracat değerinin 1870-1890 arasındaki dönemde yıllık 150.000 dinardan yaklaşık 2.900.000 dinara çıkması, bu sektörde meydana gelen gelişmeyi göstermektedir. Bu da çeyrek yüzyılda neredeyse yirmi kat artış anlamına gelmektedir. Aynı şekilde, ithal malların değeri de aynı dönemde yılda 290.000 dinardan 3.500.000 dinara yükselmiştir. Bu da çeyrek yüzyılda yaklaşık 12 kat artış olduğunun kanıtıdır. İhracattaki bu artışa, ithal malların toplam değeri 1864-1871 arasındaki dönemde yıllık 290.000 bin dinardan 1913'te 3.467.500'e yükseldiğinden, ithalattaki artış eşlik etmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Salman, *age*, s. 88-89.

¹⁷⁷ Muhammad Burj, *The Suez Canal: Its Political and Strategic Significance*, Dar katip Arabi Yay, Kahire, 1986, s 5-6.

¹⁷⁸ Salman, *age*, s. 221.

İhracat ve ithalattaki bu büyük gelişme, Irak vilayetlerinin ticari ilişkilerinde benzer ve hızlı bir dönüşüme yol açmıştır. İhracat, küresel sermaye piyasalarıyla entegrasyon aşamasına kadar aynı bölgedeki ülkelerle sınırlı kalmıştır ve Irak Bölgesinin sadece bazı Asya ve Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkileri olmuştur. Irak Bölgesi ile güçlü ticari ilişkileri olan İngiltere de dâhil olmak üzere ülkeler, Irak Bölgesinin ticari ilişkilerinin ağırlığının kapitalist dünya lehine kaymasına ve ticaret mübadelesi sürecini kolaylaştırmak için en iyi yolların benimsenmesine şahit olmuştur. Bu nedenle nakliye araçlarına ve özellikle 1884 yılından itibaren ihracat ve ithalata yönelik yabancı ve yerli şirketler ortaya çıkmıştır. Bu, ticaret mübadele işlemlerinin geliştirilmesini de zorunlu kılmış ve tüccarların işini kolaylaştırmak için bankalar kurulmuştur. 1890'da Osmanlı Bankası Bağdat'ta ilk şubelerini açtıktan sonra biri Basra'da diğeri Musul'da olmak üzere iki şubesi daha açılmıştır. 1912'de Bağdat'ta bir Doğu şubesi açılmıştır. Söz konusu banka Londra merkezli olup Musul, Basra, Amara ve Kerkük'te şubeler açılmıştır. Parayla uğraşmak, daha önce büyük ölçüde feodal ekonominin temel bir özelliği olan takas üzerine kurulu ticari mübadele sürecinin temeli haline gelmiştir.¹⁷⁹

Tarımsal üretimdeki artış, ihracat hareketliliğinin faaliyete geçmesine yol açmıştır. Bu durum, Irak vilayetlerindeki bazı gezici kabilelerin istikrarına, özellikle karlı pazarların şehir denetçilerinin ve aşiret şeyhlerinin hisselerine bir garanti sağlamasından sonra, kademeli olarak geniş araziler ekmesine yardımcı olmuştur. Tarım arazilerinin sahibi toprağın üretiminden ve kira yerine çiftçilerden para toplama hakkına sahip olmuşlardır. Böylece bir kısmını Avrupa ve Hindistan'a ihraç etmişlerdir. Bu değişiklikler açıkça ihracatın büyümesine yardımcı olmuştur. Tarım ürünleri, ekonomik açıdan gelişmiş bazı Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir ve bu ülkelerden Irak Bölgesine mal ithal edilmiştir. Bu mallar, Basra Limanı üzerinden ülkeye girmiştir. Buna ek olarak, Irak vilayetlerinin deniz ticaretinin, Irak Bölgesinden İran ile Avrupa arasındaki ticaret de dâhil olmak üzere, transit ticareti içerdiği bilinmektedir.¹⁸⁰

Irak vilayetlerinin özellikle Orta Doğu vilayetleri ile olan kara ticareti, çoğunlukla Musul yolu ile kuzeyden Diyarbakır'a ve batıdan Halep'e kadar çeşitli güzergâhlar ile gerçekleşmiştir. Yerel ürünlerin büyük kısmı, bu taşıma yöntemiyle

¹⁷⁹ Burj, *age*, s. 22.

¹⁸⁰ Salman, *age*, s. 88.

Halep ve Şam şehirlerine ve doğuda İran'a gitmiştir. Bir yandan Necef, Zubayr ve El-Suyouk bu şehirlerin yakınında hareket eden Bedevi kabileleri arasında ticari alışverişler de olmuştur. Irak vilayetleri ile İran arasındaki büyük ticaret faaliyetinin yanı sıra, Bağdat ve Musul'un 1870-1885 arasındaki dönemde İran'a yaptığı ihracatın değeri 90.000 - 95.000 dinar arasında değişmekte olup çoğu hurma ve deriden oluşmaktaydı. Bağdat ve Musul vilayetlerinde Şam ve Halep'e yapılan ihracatın değeri bundan daha az olmuştur. 1874-1883 arasındaki dönemde Musul'un Şam'a ihracatı yaklaşık 40.000 dinara ulaşmış olup çoğu koyun ve yünden oluşmuştur.¹⁸¹

1880-1890'lı yıllarda Sultan II. Abdülhamit uzun vadede reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformlarla gelişen Irak Bölgesindeki ticari hareketlilik, ekonomik faaliyetin doruk noktası olan dönemde Irak vilayetleri için olumlu sonuçlar doğurmuştur. Sultan II. Abdülhamit edebiyat, genel kültür, modern bilim ve şiir şuraları ile ilgilenen basının gelişmesi de dâhil olmak üzere uzun vadeli reformlar yaptı. Bağdat bu eğitim reformları için önemli bir merkezdi. 1884 yılında Bağdat ve Musul vilayetleri için şehirlerin genişletilmesi ve altyapının geliştirilmesine olan ilgi, Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde ticaret alışverişi sürecini kolaylaştırmaya büyük ölçüde yardımcı oldu ve bu şehirlerin büyümesini hızlandırdı. 1884-1885 yıllarında aktif ithalat %64 ve ihracat ise %22 oranında artmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde bu yüzdenin hafif düşmesine rağmen, XX. yüzyılın ilk on yılında ihracat yüzdesinin %28 ve ithalatın ise %35 oranında arttığı görülmektedir.¹⁸² 1889'da iki İngiliz yün presleme şirketi kuruldu ve bunlardan biri yılda yaklaşık 25.000 balya sıkıştıran iki büyük buharla çalışan su presine sahip Lynch Brothers Şirketi, Basra'daki tersaneler ve onarım merkezleri için de gerekli ekipmanı sağlamıştı¹⁸³. XX. yüzyılın başlarında konserve ve ihracat alanında çalışan şirket sayısı, Basra şehrinde faaliyet gösteren yabancı sermayeli ve yabancı sermaye ile yakından ilişkili sekiz şirket vardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Alman ve Rus şirketlerinin orta düzeyde nüfuzu vardı. Ayrıca meyhan kökü ihraç etmek için Basra'da Amerikan şirketi Mac Androforbes kurulmuştu. İthalat ve ihracatın büyük bir kısmı hâlâ İngiliz şirketleri ve yabancı sermayeyle yakından ilişkili yerel tüccarlar arasında dağıtılıyordu. Ekonominin gelişmesi, sivil

¹⁸¹ Ahmad Kamal Mazhar, *fi Tarih İran Hadis ve Muhtar*, Şanab Yay, Bağdat 1985, s. 89-90.

¹⁸² Issawi, *age*, s. 210.

¹⁸³ Muhammed S. Hassan, *Eltatavur İktisadi fi Irak 1864-1958*, C 1, Mısır Yay, Beyrut, 1965, s. 286.

toplum yapısını da kökten değiştirmiştir. Nicel ticari durum, yüzlerce yeni dükkân ve mağazanın ortaya çıkmasının ardından değişime uğramıştır¹⁸⁴.

2.3.1. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Ulaştırma Hizmetleri

Sultan II. Abdülhamit, Irak Bölgesinde iç ulaşım alanında önemli gelişmelere tanık olmuştur. Yapılan yenilikler, adeta Mithat Paşa'nın planladığı projeleri tamamlamaktaydı. Mithat Paşa, ticaret yollarını korumak ve bu yolları kullanan konvoyların güvenliğini sağlamak için çeşitli önlemler almıştır. Bu tedbirler arasında birçok yol üzerinde sınır muhafız karakollarının inşa edilmesi de vardır. Örneğin Ramadi, Anah ve El-Kaim'de birkaç sınır noktası inşa edilmiştir ve bu noktalar kolluk kuvvetleriyle donatılmıştır. Mithat Paşa, 1869'da Süleymaniye'yi Kerkük'e, Kerkük'ü Musul'a ve Kerkük'ü Bağdat'a bağlayan yolları yapmak için Süleymaniye'ye çalışma ekipleri göndermeye çalışmıştır.¹⁸⁵

Bağdat'ta yol ve ulaşım araçları geliştirmekle de ilgilenmiştir. Belki de Bağdat-Kadimiye Tramvay Projesi, Bağdat'ta Mithat Paşa'nın Bağdat'ın modernizasyonu amacıyla üstlendiği ve Irak vilayetleri ve İran şehirlerinden gelen ziyaretçilere Kadimiye'deki kutsal türbeleri ziyaret etmeleri için hizmet veren en önemli iç ulaşım projelerinden biri olmuştur. Mithat Paşa, Bağdat'tan Kadimiye'ye ulaşımın iyileştirilmesi ve ilkel ulaşım araçlarından kurtulmanın gerekli olduğunu görmüştür.¹⁸⁶

1870 yılında Bağdat ile Al-Kadimiye arasında tramvay hattının kurulması için bir anonim şirket kurulmuştur. Proje gerçekleştirilmiş ve ilk yıl şirket sermayenin % 20'sini kazanmıştır. Projenin tamamlanması için ayrılan fonların değeri bir milyon beş yüz bin kuruş olarak gerçekleşmiştir ve proje için ihtiyaç duyulan malzemelerin çoğu İngiltere'den ithal edilmiştir. Her biri içlerinde barındırılabilir 40 araç

¹⁸⁴ Stephen Lunkrick, *Modern Iraq 1900-1950*, (Çev: Salim Taha Tikriti), Dar Fajr Yay., Bağdat 1988, s. 98.

* Comprador /Komprador: İspanyolca "Comprador" anlamında olup satın alan veya rüşvet alan anlamındadır. Bu itibarla sözlükte ticari gayeyle ve sırf kendi çıkarını düşünerek yabancılarla iş birliği yapan kişi anlamında kullanılmıştır. Başka bir anlamı ise sırf kendi çıkarını düşünen varlıklı ve zengin kimse anlamında kullanılmıştır. Bk. İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealti Yayınları, İstanbul 2011, s.1758.

¹⁸⁵ Alwardi, *Malamih İctima min Tarih Irak*, s. 267.

¹⁸⁶ Lama Abdulaziz Mustafa, *Hadamat Ama fi Irak 1918-1969*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Irak 2003, s. 202.

içermekteydi. Her araç 40-50 kişi ve iki at tarafından çekilmiştir, proje tamamlanmış ve Bağdat ile Kadimiye arasındaki ulaşım sürecinin iyileştirilmesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur.¹⁸⁷

O sırada Irak Bölgesine giren ulaşım araçları, özellikle Batı sermayesinin Orta Doğu'ya girmesi ve bu sermaye akışıyla bağlantılı artan stratejik çıkarlar nedeniyle, kırsal bölge ile şehir arasındaki bağların güçlendirilmesine yardımcı olmuştur.¹⁸⁸ İngilizler, Almanlar ilgilerini Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap'da seyrüsefer için yoğunlaştırmıştır. Hatta İngilizler, Dicle Nehri'nde taşımacılık için (Lynch company) Lynch Kumpanyası Şirketini kurmuşlardır. İngilizlerin 1862 dolaylarında Irak, Tahran, İstanbul ve Hidistan, arasında posta hizmetleri de dahil olmak üzere çeşitli ticari faaliyetlerde buldukları görülür. İngilizlerin bu faaliyetleri Irak Bölgesinde yol ve ulaşım araçlarının ve hizmetlerinin gelişmesine yardımcı olmuştur.¹⁸⁹

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren şehirlerarası ulaşım için arabalar sınırlı da olsa kullanılmış, ancak bu tarihten sonra sayıları giderek artmıştır.¹⁹⁰ Sultan Abdulhamid'in Bağdat, Basra ve Musul'da Dicle ve Fırat'ın bu vilayetlerden geçen kısımlarında köprüler inşa ettirmesiyle ulaşım ile ilgili sorunlar çözülmüştür. Araçların geçişini sağlayan sabit ve büyük köprüler yapılmıştır. Sonra Sultan, yollar inşa edip genişletmeye ve Bağdat'ın geri kalmışlıktan kurtulması ve hayatta kalması için çalışmıştır.¹⁹¹ II. Abdülhamit dönemi Irak'ta tarım alanındaki sulama faaliyetleri, mimari ve sosyal hayatta olduğu gibi ulaşım noktasında da gelişmeler olmuştur. Özellikle 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı sonrasında bir dizi reform ve yenilik hareketine girişilmiştir. Bu yenilikler içinde denizlerde buharlı gemiler, karada yeni yollar ve demir yolları inşası karşımıza çıkar. Demiryollarına gelince Almanlar Bağdat-Berlin Demiryolu Projesini tamamlamaya çalışmıştır. Her halükârda Sultan II. Abdülhamit, Mithat Paşa'nın Irak'taki reformlarını tamamlayan halife olarak görüldüğü için ulaşım ve seyahate ilişkin hizmetler, önceki dönemlere göre çok daha kolay hale gelmiştir.¹⁹²

¹⁸⁷ Issawi, *age*, s. 215.

¹⁸⁸ Alwardi, *Malamih İctima min Tarih Irak*, C 5, s. 257.

¹⁸⁹ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, s.128

¹⁹⁰ Mazhar, *Fi Tarih İran Hadis ve Muhtar*, s. 29-30.

¹⁹¹ Abdülaziz Mustafa, *Hadamat Ama fi Irak 1918-1969*, s. 204.

¹⁹² Çetinsaya, "Irak", s. 94.

2.3.2. Irak Bölgesi Petrolü ve II. Abdülhamit

Sultan II. Abdülhamit, 1876 yılında tahta çıktığında o zamana kadar alışlagelmiş saltanatın köklü geleneklerinde değişikliklere gitmiştir. Örneğin bu dönemde Yıldız Sarayı ve Mabeyn öne çıkmaya başlamıştır. Sultan II. Abdülhamit'in bu dönemde Ahmet Cevdet Paşa ve Mahmut Nedim Paşa vb. paşalara görev verdiği ve fikren uyuşmadığı bazı paşaları ise tasfiye ettiği görülür. Mabeynin önem kazanmasına bağlı olarak iş hacminin ve çalışan sayısının artması kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca yalnızca Sadrazam ve Şeyhülislam'a tanınan, Padişah ile doğrudan yazışma yapabilme yetkisi, Seraskerlik, Tophane Müşirliği, Bahriye Nezareti, Hazine-i Hassa Nezareti gibi kurumlara da tanınmaya başlamıştır. Osmanlı'da bu ve benzeri birtakım değişimlerin yaşanması bir bakıma II. Abdülhamit'in devletin çeşitli kurumlarıyla doğrudan bağlantı kurabilme amacının taşıdığı düşünülebilir. Bütün bunlar olurken Musul örneğinde olduğu gibi Irak bölgesinde problemler ortaya çıkmaya ve bölgenin istikrarı bozulmaya başlamıştır¹⁹³. Çünkü özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Irak'ta zengin petrol kaynaklarının varolduğunun farkedilmesi bölgenin önemini arttırmıştır. Bu itibarla Batılı ülkeler, gizlemeye çalışsalar da Mezopotamya Bölgesine olan ilgi bariz olarak artmıştır¹⁹⁴.

Bu gizlilik içerisinde Batılı gezginler, misyonerler ve askeri uzmanlar farklı kılıklarla bölgeyi karış karış gezip bölgenin zenginliklerini tespitte çalıştılar. Aslında çoğu jeolog olan uzmanlar, genellikle "arkeolog" kisvesi altında bölgede arkeolojik kazılar yapma adıyla görevlendirildiler. II. Abdülhamit, bu durumun farkındaydı ve bu yabancıların aslında petrol araştırmaları yaptığını bilmekteydi. Buna rağmen İngiltere ile yakın ilişkiler kurabilmek adına teklifi kabul etmiş, Sadrazam Halil Rıfat Paşa'yı çağırarak gelecek İngiliz heyetinin sıkı takibe alınmasını istemiştir. Aynı durum, İngilizlerin ardından aynı istekle gelen Alman ekip için de söz konusu olmuştur. Araştırma izni isteyerek kazı çalışmalarına başlayan ekibin de asıl maksadının petrol kaynaklarını araştırma olduğu tespit edilmiştir. Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa, 6 Şubat 1889'da Padişah'a bir tezkere göndererek, Musul Vilayetinde bulunan petrol gazının arama ve işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verilmesini arz etmiştir. Sultan II. Abdülhamit'in onayladığı irade, 6 Nisan 1889'da yayımlanmıştır. Böylece Musul

¹⁹³ Enes Yavuz, *Ottoman Oil Concessions During The Hamidian Era (1876–1909)*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2018, s.56.

¹⁹⁴ Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti 1876 -1915", *Tarih Dergisi*, S. 35, 1994, s. 224.

petrollerinden elde edilecek gelirin Hazine-i Hassaya ait olması sağlanmıştır. Bunun yanı sıra petrol işletme haklarının üçüncü kişilere devredilebilmesi Padişah'ın kararına bırakılmıştır. Ayrıca Alman şirketine verilmiş olan Anadolu Demiryolu Projesi'nin, Bağdat'a kadar uzatılması durumunda, bu şirketle yapılacak sözleşmenin de Hazine-i Hassa Nezareti tarafından yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁵

Sultan II. Abdülhamit, Irak bölgesinde petrolün varlığı ve öneminin farkında olmuştur. Özellikle 1880'lerde Necip Melhame Paşa Padişahı Bağdat ve Musul dolaylarındaki petrol bölgeleri konusunda teşvik etmiştir. Bu nedele Musul'da bulunan emlakına dâhil ettiği bölgede bulunan petrol madenlerinin var olup olmadığı, varsa eğer bunların cinsi ve içeriği, ne şekilde kullanıldığı ile ilgili olarak Müfettişlerden Mehmed Bin Ahmet Arif'e araştırma yaptırmıştır.¹⁹⁶ Çalışma sonucunda şirket arazisinde Musul'a on iki, Dicle Nehri'ne bir saat mesafede gazyağı ve petrol madenleri bulunduğu, Şemmamek'te, Tuzhurmato'dan yarım saat ileride yirmi adet petrol kuyusu olduğu, civarda bunun dışında birçok karışık yağlar olduğu, bu yağların yarı yarıya petrol ile karıştırıldığında sokakları aydınlatmak için kullanılabilceği ifade edilmiştir. Bütün Musul Vilayetini kapsayan ilk irade çıktıktan sonra, 1889'da Ahmed Necati Efendi'ye, 1890'da Hasan Tahsin Efendi'ye, 1891'de İskenderun Petrol Şirketi'ne, 1897'de Halil Rıfat Paşa'ya, 1898'de Şarl Rayser'e petrol araştırmaları ve işletilmesi için talep ettikleri imtiyazların verilmesi uygun görülmüştür.¹⁹⁷

Sultan II. Abdülhamit, Batı'nın Osmanlı ülkesini bir türlü tamamen paylaşamamasının nedenini fark etmiştir. Avrupa devletlerinin bu bölgede birbirleri ile çelişen çıkar ve ihtirasları olmuştur. Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin tüm işlerine karışmakla tatmin olmamıştır. Bir yandan, imparatorluğu bütünüyle ortadan kaldırma arzularını diri tutuyorken, diğer yandan "Hasta Adam" olarak gördükleri Osmanlı'nın mirasını paylaşma konusundaki kıskançlıkları devam etmekteydi. XX. yüzyılın başlarında batılı güçler tarafından parsellenmemiş petrol sahası olan Mezopotamya petrolleri için İstanbul'da rekabet eden üç büyük grup olmuştur. Birinci gurup olan Almanlar, Deutsche Bank'ın sahibi olduğu demiryolu şirketi ile Bağdat-Berlin demiryolu anlaşması ve hattın iki yanındaki yirmişer km'lik bir alandaki petrol dâhil madenlerin işletme önceliğini almıştır. İkinci grup, İran petrol imtiyazını aldıktan

¹⁹⁵ Sırım, "agm.", s. 126.

¹⁹⁶ Yavuz, agt., s. 56.

¹⁹⁷ Sırım, agm, s. 130.

sonra Mezopotamya petrol imtiyazı için uğraşan ve Britanya Hükümeti tarafından desteklenen, Darcy Anglo-Persian Oil Company grubu olmuştur.¹⁹⁸

Osmanlı Devleti'nin elindeki petrol zenginliği ortaya çıktıkça bu durum özellikle sanayileşen ülkeler arasında bölgeye karşı bir hırs ve arzu ortaya çıkarmaktaydı. Batı ülkelerini petrol ve gaz bakımından zengin koloniler aramaya davet etmiştir. Zengin petrol yatakları aramakta olan Avrupa ülkeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölge üzerindeki kontrolünü ortadan kaldırmak ve petrol kaynaklarını kontrol etmek amacıyla Irak Bölgesi konusunda şiddetli bir rekabete girmişlerdir. Buna karşılık Sultan II. Abdülhamit de Hazine-i Hassa'ya da aktarmış olduğu topraklardaki petrol zenginliğini ve bu konuda yabancılara verilecek olan imkan ve imtiyazları koz olarak kullanma yoluna gitmiştir.¹⁹⁹

Sultan II. Abdülhamit, Musul ve Bağdat bölgelerindeki petrol zengini sahaların mülkiyetini Hazine-i Hassa'ya almıştır. Bu sayede bölgede petrol arama vb. konularda yapılacak iş ve işlemler üzerinde hakimiyet kurabilme bölgeyi kontrol edebilme imkanı elde etmeye çalışmıştır. O dönemde en son teknolojiye sahip olan Amerika, Osmanlı İmparatorluğu'nun Irak Bölgesinde önemli petrol bölgelerini belirlemesine yardımcı olmuştur. Avrupa ülkelerine ait güçlü bankalar ve şirketler Almanya'ya ait olup bu şirketler demiryolu imtiyazını da almıştır. Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının sona erdiği yıllar esnasında, Batılı büyük güçlerin gözünde petrolün değeri büyük ölçüde artarken, Mezopotamya petrolünün ve bölgenin doğrudan kontrolü ve ele geçirilmesi yarışı had safhaya ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde teknolojik imkanlar noktasındaki zayıflığı Padişahın zaman kazanma ihtiyacını doğurmuştur. Fakat bu durum bölge üzerinde bir takım planları bulunan ülkeler arasındaki gerilimi arttırmıştır. Ancak 24 Temmuz 1908'de anayasanın ilanından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki petrol politikası, Avrupa ülkelerine göre farklılaşmaya başlamıştır ve daha esnek hale gelmiştir. Bu da Avrupa ülkelerinin hırslarını arttırmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne yardımcı olmuştur.²⁰⁰ XIX ve XX. yüzyıllarda Irak Bölgesinin kaderini belirleyecek olan Sultan II. Abdülhamit tarafından temsil edilen ve Sultan Vahdettin tarafından da uygulanan Osmanlı politikası yürütülmüştür. Fakat XX.

¹⁹⁸ Sırım, agm, s. 127.

¹⁹⁹ Fatih Başgöl, *Osmanlı Coğrafyasında Petrol Alanlarının Çıkartılması, İşletilmesi, İmtiyazları ve Ekonomide Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, İstanbul üniversitesi Yay, İstanbul 2018, s. 89-90.

²⁰⁰ Sırım, "agm", s. 131.

yüzyıl başlarında ortaya çıkan Birinci Dünya Savaşı dengeleri bölgede fırsat kollayan ülkeleri harekete geçirmiştir.²⁰¹

2.3.3. Irak Bölgesinde Tarım Faaliyetleri

Irak vilayetlerinde sosyal ve ekonomik hayata aşiret toplumu hâkimdir. Aşiretlerin tarım arazileri veya tarım işçileri olmamasına rağmen aşiret grupları, topraklarda köylülere sahipti. Köylülerle olan ilişkiler, akrabalık, şeyh ve vilayet üyeleri ile desteklenmekte idi. Şeyhlerin sosyal hayattaki hâkim konumlarının bir sonucu olarak, kabilenin de dâhil olduğu Deira topraklarının en büyük ve en iyisine sahip olmalarına izin verdiklerinden, kabiledaki ekonomik faaliyetleri kontrol etme fırsatı bulmuşlardır.²⁰²

Tarımsal ilişkilerde meydana gelen dönüşümde otoritenin faaliyeti ihmal edilemezdi. Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit, Saadoun şeyhlerinden ondalık almada üstünlük sağladı ve daha sonra vergi tahsildarı oldular. Ayrıca delegeler hükümetin payına eşit bir üretim payına sahiptir ve diğer faaliyet, Osmanlı kuvvetleri ile aşiretler arasındaki çatışmada temsil edilen askeri faaliyettir. Osmanlı hükümetinin uyguladığı bir başka yöntem de geniş tarım arazilerini devredip bunları tarımla bağlantısı olmayan kişilere satışa sunmaktır.²⁰³ Olayları etkileyen dış etkenler de vardı. Bu etkenler o dönemde Irak vilayetleri tarım ekonomisinin yapısında belirgin bir değişikliğe sebep olmuştur. Örneğin Avrupa'nın tarım ürünlerine olan talebinin artması, şeyhlerin ve şehir sahiplerinin en büyük tarımsal araziyi satın alma iştahını artırmıştır. 1870 yılında Mithat Paşa Dönemi'nde Irak'ta uygulanan Osmanlı toprakları kanununu ihlal etmelerine rağmen aşiret reisleri ve nüfuz sahibi kişiler, toprakları kontrol etmek için kasıtlı olarak çeşitli yöntemler kullanmıştır. Araziden en fazla geliri elde etmek için sahiplerin açgözlülüğünün bir sonucu olarak, çiftçinin değeri de azalmıştır.

Bu durum Irak vilayetlerindeki tarım faaliyetlerini de etkilemiştir. Buna bağlı olarak Osmanlı makamları Musul, Diyarbakır, Bitlis gibi şehirlerdeki tarımsal üretimi takip etmeye ve arttırmaya çalışmışlardır.²⁰⁴

²⁰¹Fatih Başgöl, agt, s. 89-90.

²⁰² Abdulwahab Kayisi, "Hareket Islah fi Devlet Osmaniye ve Tesirüha fi Irak", S 3, *Kolej Dergisi*, Musul Üniversitesi Yay, Irak 1961, s. 121.

²⁰³ Mahmud, *age*, s. 103.

²⁰⁴ BOA , YA .HUS . 164 \ 62 , bkz ; EK 5.

Osmanlının son döneminde Irak ekonomisini karakterize eden izolasyon aşaması, kendi kendine yeterliliğe ve yerel ihtiyaçların karşılanmasına dayalı kapalı bir ekonomiye dayanıyordu. Aşiret özelliği, Irak Bölgesindeki kamusal yaşamın baskın özelliği idi ve aşiretlerin Osmanlı otoritesiyle ilişkileri, vergilerin toplanması ve bazı görevlerin yerine getirilmesi ile belirlenmekteydi.²⁰⁵ Daha açık bir ifadeyle, Osmanlı Hükümeti'nin 1900'den beri aşiret bölgelerine yönelik uyguladığı tarım vergisi politikası, kontrolün sonu olmuştur. Otorite, özellikle modern güçlerin mevcudiyeti ve idari personelin etkisinin artması ile bir miktar güçlendirilmiştir.²⁰⁶

Osmanlı Hükümeti, çabalarını göçebe aşiretlerini yerleştirmeye odaklayarak onların güçlerini pekiştirmeye çalışmıştır. Bu Osmanlının sürekli endişesi olmuştur. Hükümetin sınırlı faaliyetine rağmen bazı bedevi kabileleri, istikrarlı bir ekonomik kaynak elde etmek için tarım zanaatını uygulamaya yönelik bir istikrarlı yaşamı seçmişlerdir.²⁰⁷ Paydaşlar bu planın teşvik edilmesine katkıda bulundular. Çünkü bedevi kabileleri, ucuz işgücü elde etmek için istekli idiler. Bazı kabile şeyhleri, özellikle kabile sahipliğinin ortaya çıkması ve küresel pazara açıklık nedeniyle tarımdan tahakkuk eden karların artmasından sonra yerleşik hayata geçmek istemiştir. Kabile konutlarında bulunan bu güç, yerleştiklerinde vergilerden gelir elde edilmesini sağlamıştır.²⁰⁸

XIX. yüzyılın sonlarında, Sultan II. Abdülhamit adı ve ailesinin bazı üyeleri, Bağdat'taki Mareşal'in başkanlığındaki Sünni mülkler olarak bilinen geniş toprakların sahipleri olarak ortaya çıkmıştır. Bu topraklar, on dört vilayeti içerdiği için doğrudan Sultan'ın kendisiyle ilişkili hale gelmiştir. Böylece Irak'ın en verimli ve en güzel topraklarından farklı bölgelerine sahip olmuşlardır. Ayrıca özel ayrıcalıkları ve Osmanlı yönetiminden tam bağımsızlıkları olduğu için herhangi bir vergiye tabi olmamışlardır.²⁰⁹

Osmanlı Hükümeti ile Irak Bölgesi aşiretleri arasında siyasi veya arazi mülkiyeti gibi sebeplerle zaman zaman anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Aslında bu anlaşmazlıkların temelinde tapu (sistem ve Osmanlı idaresinin merkezileştirme adına

²⁰⁵ Kayisi, "agm", s. 213.

²⁰⁶ Abdülaziz Mustafa, *Hadamat Ama fi Irak 1918-1969*, s. 212-213.

²⁰⁷ Kemal Muhammed Kayat, *Gata Ziraat fi Irak*, C 2, Dar İlim Yay, Bağdat 1970, s. 175.

²⁰⁸ Mahmud, *age*, s. 118-119.

²⁰⁹ Kayat, *age*, s. 184.

attığı adımlar) uygulaması yatmakta idi.²¹⁰ Osmanlı Hükümeti'nin tarım politikasındaki odak noktası, özellikle 1908'de anayasanın ilanından sonra şeyhliği ortadan kaldırmak ve aşiretleri yerleştirmek olmuştur. Bu nedenle aşiret reislerinin ve aşiret liderlerinin konumunu zayıflatmak amacıyla bireylerle temasa geçilmiştir. İdari otorite, aşiret feodalizmine karşı yönlendirilmek ve şeyhlerin kontrolünü kolaylaştırmak hatta onları cezalandırmak için bireysel mülkiyet genişletilmeye çalışılmıştır.²¹¹

Tarım sektöründe barajlar, rezervuarlar gibi modern sulama sistemlerinin bulunmaması nedeniyle birçok sorun ve zorluklar yaşanmıştır. Bağdat'taki seller genellikle birçok farklı mahsulü tahrip etmiştir. Örneğin 1896'da iki milyon palmiye ağacı sel nedeniyle yok olmuştur. Sel felaketleri, küçük nehirlerin tıkanmasına neden olmuştur. Bu zorluklara rağmen tarıma olan ilgi, Sultan II. Abdülhamit'in gelip Vali Mithat Paşa'nın reformlarını tamamlamasından sonra artmıştır.²¹²

2.4. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Sosyal Hayat

XIX. yüzyılın başlarında Irak Bölgesinde ölümlere neden olan hastalıklar, savaşlar, iç çatışmalar ve zayıf Osmanlı kontrolünden dolayı, hırsızlık, güvensizlik gibi asayiş ve güven ortamını zayıflatan yerel yönetim sorunları ortaya çıkmıştır. Enstitü ve okullarda çalışmalar kolaylaştırılarak eğitim, siyaset, ekonomi ve toplumsal alanlarda köklü reformlar gerçekleştirilmiştir. Özellikle Mithat Paşa dönemi önemli reform hareketlerinin gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. Altıncı Ordu Kumandanlığı'nda uhdesine alan Mithat Paşa, Irak bölgesini 1869-1872 yılları arasında 3 yıl yönetmiş ve Balkanlardaki tecrübesini Irak bölgesine aktarmıştır. Bu itibarla Yeni Arazi Kanununun uygulanması, aşiretlerin devlete bağlanması, ulaştırma işleri, eğitim işleri, imar faaliyetleri ve gazete çıkarılması gibi konularda pek çok yeniliği gerçekleştirmiştir.²¹³

Cezim Eraslan Irak'ın XIX. yüzyılda Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerinden oluştuğunu ve "Hıttı-i Irakiyye" olarak anıldığını belirtir. XIX. yüzyıl sonunda Türk, Arap, Kürt ve muhtelif unsurlardan oluşan bölge nüfusunun yaklaşık 2 milyonu

²¹⁰ Mahmud, *age*, s. 112.

²¹¹ Kayisi, "agm", s. 193.

²¹² Kayat, *age*, s. 179.

²¹³ Gökhan Çetinsaya-Ş. Tufan Buzpınar, "Mithat Paşa", s.8.

bulduğunu ifade eder.²¹⁴ Irak bölgesi ve Irak vilayetlerinin demografik yapısı ile ilgili olarak Çetinsaya tarafından nakledilen ve İngiliz McCarthy tarafından bildirilen birtakım bilgiler mevcuttur. Buna göre ana hatlarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemlerde Bağdat Vilayetinde bir dizi milliyet ve dil vardı ve doğu yakasındaki vilayet çalışanlarının Türk sakinlerinin bir karışımı olduğu görülür. Ermeniler, Kürtler, Araplar ve Süryaniler gibi milletlerin geri kalanı sol taraftaydı. Dinlere gelince, farklı dinler çok yaygındı. Irak bölgesinde özellikle İslam ve Hristiyan inancı çoğunluğu oluşturmaktaydı. Buna göre Şii Araplar güneyde, Sünni Araplar batıda ve Sünni Kürtler kuzey taraflarında baskın durumdaydı. Ayrıca Musul civarında Hıristiyanlar, Bağdat civarında ise Yahudi toplulukları yaşamaktaydı. Bunun yanı sıra ticaret, pazar, satış, satın alma işleri ile uğraşan Yahudiler de vardı. Az da olsa Yezidi topluluklar da bulunmaktaydı. Bağdat'ın nüfusunun, çoğu Müslüman olmak üzere 145.000 bin civarında olduğu tahmin edilmiştir. Bunların çoğu İran'dan kaçan ailelere ait topluluklardan oluşmaktaydı.²¹⁵ Basra ve Musul vilayetlerinde medeni durum ve koşullar Bağdat'takilere benzemektedir. Basra'nın Hindistan yolunu korumada stratejik bir alan olması ve İngiltere ve Rusya arasındaki çekişmelerde saldırıları ilk karşılayan bölge oluşu burada sıkça savaşlar yaşanmasına yol açmıştır.²¹⁶ Bu nedenle elbette Basra, savaşlar nedeniyle daha fazla hasara tanık olmuştur. Bu durumun bölge halkını da etkilediği açıktır.

Basının işi sadece Sultan II. Abdülhamit'in gönderdiği haber, emir, talimat ve kararnameyi yayınlamakla sınırlı kalmamıştır. Daha çok insanları eğitmek ve çalışmalarını bitirmeye teşvik etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla Bağdat'taki okuyucu sayısı bu sayede artış göstermiştir. Yıllar içinde okuyucu sayısı ikiye katlanmıştır. İlk yıllarda, hükümet tarafından gazetelerde sansür uygulanmıştır. Bunların arasında Sultan II. Abdülhamit döneminden önce ilk sayılarında bile sansüre maruz kalan el-Zevra gazetesi de yer almaktadır. Toplumsal etkileşimin önemi ve deneyimleri oluşturmada bireylerin rolüne atıfta bulunulduğu için, dünyanın ulaştığı kültürel ve bilimsel gelişmeye ve ilerlemeye ulaşmak için insanları ve toplumları çevreleyen nedenlere de göz atmakta fayda vardır. Gazetenin editörleri, kültürel ve entelektüel deneyimi desteklemek ve ülkedeki temelleri sağlamlaştırmak için bilgi ve sanatın yayılmasına yönelik çalışmalara odaklanmıştır. Ancak gazete, kurulduğu gibi

²¹⁴ Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti 1876 -1915", s. 224.

²¹⁵ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908* s. 13.

²¹⁶ Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti 1876 -1915", s. 224.

sivil kalamamıştır. Mithat Paşa'nın görev süresinin sona ermesinin ardından ihmal edilen gazete, bir devlet kurumunun çıkardığı resmi bir gazete haline gelmiştir.²¹⁷ Özellikle Osmanlı vilayetlerinde, gazetelerde çıkan konulara katı sınırlamalar getiren ve basına vurgu yapan Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Türk sansürünün yayınlardaki rolünün ortaya çıkmasıyla durum daha da kötüleşmiştir. Basın ve yayın faaliyetlerini denetleme işine Meclis-i Maarif, Encümeni Teftiş ve Muayene, Tetkiki Müellefat Komisyonu, Kütübü Diniye ve Şer'iyet Tetkik Heyeti gibi kurullar bakmıştır. Gazetelerin izlediği yaklaşımdan ve yayınlanan yazı türlerinden sorumluydu ve yabancı gazetelerin Osmanlı vilayetlerine girişini, Osmanlı tebaasının bir alan veya imkân sahibi olmasına izin vermeyecek şekilde yasallaştırması istenmiştir. Uygar dünyada hüküm süren kültürel ve entelektüel akımlar ve eğilimler, beraberinde ifade özgürlüğünü de getirmekteydi. Ancak uygulanan sansürler neticesinde değişim talebinden ve ilerlemeden uzaklaşıldığı da görülmektedir.²¹⁸

Pek çok matbaa, kitap ve makaleler, basılarak ve onları kültürel bilinci yaymak ve şehirden uzak bölgelerde toplumu geliştirmeye çalışmak için insanlara erişilebilir kılarak merkezi hükümetin gözetiminde ortaya çıkmıştır. Sultan tarafından kurulan yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmamış okullar özellikle 1878 yılından itibaren imparatorluğun hemen hemen her vilayetinde kurulmaya çalışılmıştır.²¹⁹ Bu durum elbette Irak bölgesinde de nüfusun kültürünün değiştirilmesinde ve geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır.

XX. yüzyılın başlarıyla birlikte Irak Bölgesi toplumunda, hükümetin izlediği politikalar sayesinde çok sayıda bilim insanı yetişmiştir. Merkezi otoriteyi devirmeye yönelik her türlü girişimden caydırmak isteyen hükümet, aşiret şeyhlerinin çocuklarını İstanbul'a eğitim için göndererek özellikle güneydeki bu bölgelerdeki aşiret başkanlarını eğitime politikası izlemiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Irak vilayetlerinde kurulan bazı yabancı misyoner kurumları, kuzey ve Bağdat yönünde genişlemeleri üzerine yasaklandılar. Söz konusu misyonerlik faaliyetleri başta ABD olmak üzere çeşitli devletler ve konsoloslukları tarafından desteklenmişlerdir. II. Abdülhamit bunlara karşı da önlemler almaya çalışmıştır. Bu bakımdan Irak bölgesinde

²¹⁷ Alwardi, *Malamih İctima min Tarih Irak*, s 213.

²¹⁸ Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14, Ocak 2009, s. 37-38.

²¹⁹ Büşra Karataşer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme", *International Journal of Social Science*, S.57, Yıl, 2017, s.427.

misyonerlik faaliyetlerinde ve II. Abdülhamit'in bu konudaki mücadelesinden etkilenmiştir. Bu mücadele kapsamında 1886 senesinde yabancı okullar yeniden düzenlenmiş ve Maarif Nezareti'nin okullar üzerindeki denetimleri arttırılmıştır. Buna karşılık misyonerler ve misyonerlik kurumları Osmanlı kanun ve nizamlarına aykırı olarak her seferinde büyükelçileri ve konsoloslukları aracılığıyla ve baskı yoluyla Osmanlı Devleti'nden daha fazla taviz koparmaya çalışmışlardır.²²⁰

Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkışından sonra, sadece İstanbul'da değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde, özellikle Irak Bölgesinde, toplumun ıslahı ve gelişmesi için yeni temeller atmıştır. Gelişme döneminde Sultan II. Abdülhamit'in, özellikle şehirlerde yaşayan modern toplumu etkilemek için bir yeniliğe ihtiyacı vardı. Bu yeniliklerden en önemlisi haftalık gazeteler aracılığıyla insanları eğiterek bilinçlendirmiş olmasıdır. Basın, bu dönemden önce çok etkili değildi. Bol miktarda bulunmadığı ve elde edilmesi zor olduğu için toplumun belirli katmanlarıyla sınırlı kalmıştır. Basın faaliyeti hükümet faaliyetleriyle sınırlı kalmıştır. Zira 1885'te Musul'da Musul gazetesi adıyla sadece bir resmi gazete yayınlanmıştır. Basra'da ise Basra Resmi Gazetesi 1895'te yayınlanmıştır.²²¹

Osmanlı yetkilileri, 1869-1908 yılları arasında, üç büyük vilayette (Bağdat, Basra ve Musul) üç resmi gazetenin çıkarılmasıyla sınırlı kalana kadar basın hedeflerine hizmet etmek için uysal bir araç haline getirmeye çalıştılar. Osmanlı Devleti'nin faaliyetlerine ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığın derinleştirilmesi üzerine yapılan vurgu, bu dönemde resmi makamlar tarafından herhangi bir gazete imtiyazı onayı verilmesine engel olmuştur. Gerçekte, otoritelerin basın karşısındaki duruşunun özünde korku vardı ve buna göre Osmanlı yönetimi basını kontrol altına almakla kalmamış, yabancı gazetelerin Irak vilayetlerine girmesini de kasıtlı olarak engellemişlerdir.²²²

²²⁰ Özgür Yıldız, "II. Abdülhamid Devrinden I. Cihan Harbine İstanbul'da Amerikan Misyoner Faaliyetlerine Bir Bakış", *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, 2012, s.2742.

²²¹ 1875 yılında Musul'da Devlet matbaası kurulmuş, 1881 yılında ise el-Bab vekili Abdwahab Bağdat'ta Hamidiye matbaasını kurmuştur, 1884 yılında ise Haham Judah Bikhur Bağdat'ta bir matbaa kurulmuştur. 1887'de İngilizlerin yardımıyla Süryaniler, Mardin'in doğusundaki Deyr-i Zafaran'da bir matbaa kurdular, 1889'da Basra'da ilk matbaayı Çelebizade Muhammed kurdu ve 1890'da İbrahim Paşa, Dar'üs-Selam matbaasını kurmuştur. 1902'de ise Haham Gharra Dankor, Bağdat'ta Dankor matbaasını kurmuştur. 1907'de Mahmoud al-Shabandar, Bağdat'ta el-Shabandar matbaasını kurmuştur. Omar İbrahim Alshallal, "The Study of Cultural Developments in Iraq for the Period of 1869-1914 in the Last Ottoman Era", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Yıl 2015, s. 254 .

²²² Munir Bakr Tikriti, *The Iraqi Press and Its Political, Social and Cultural Trends 1869-1921*, Irshad Yay, Bağdat, 1969, s.53.

2.4.1. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Eğitim

Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde başlıca eğitim-öğretim kurumlarının Sübyan Mektepleri, Medreseler, Enderun, Şehzadegan mektepleri gibi kurumlar olduğu bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminden çöküş dönemine kadar izlediği bir sistem vardı: Her köyde veya mahallede en az bir ilköğretim okulu vardı ve bu okullarda eğitimin temelini din ve ahlak oluşturuyordu.²²³ Sultan II. Abdülhamit tahta geldikten sonra Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan devletlerin genel koşullarını tanımak için çabalar sarf etmiştir. Eğitim de dâhil olmak üzere çeşitli imkânları iyileştirmenin yollarını bulmaya çalışmıştır. Bağdat, Osmanlı padişahının, radikal reformlara ihtiyaç duyması nedeniyle dikkatini çeken vilayetlerden birisi olmuştur.²²⁴

Eğitim, Sultan II. Abdülhamit'in önem verdiği en önemli alanlardan biri olmuştur. öyle ki eğitim alanında özellikle ilk ve orta öğretimde ve genel olarak eğitim konusunda önemli bir mesafe alınması sağlanmıştır. II. Abdülhamit döneminin bu anlamda özellikle ilk ve orta öğretim konusunda önemli bir modernizasyon faaliyetinin yaşandığı dönem oldunun altı çizilmelidir. Bu itibarla sibyan mektepleri, rüştiye, idadi ve yeni nesil okullar noktasında II. Abdülhamit öncesi ile II. Abdülhamit dönemi sayısal olarak da çok farklıdır. Çünkü örneğin 1876 yılında sayısı yaklaşık 200 adet olan iptidai okulların sayısının II. Abdülhamit döneminde 5000'lere çıktığı görülür.²²⁵ Bu da II. Abdülhamit dönemi eğitim faaliyetlerinin önemini ortaya koyar niteliktedir. Bu rakamsal artışların yalnızca imparatorluk merkezinde değil Irak da dahil bütün Osmanlı coğrafyasında geçerli olduğu unutulmamalıdır. Osmanlı Devleti'nde bu alandaki en büyük başarıların onun döneminde olduğu söylenebilir. Padişahın bilimsel ilerlemenin ve Batı eğitiminin düşmanı olduğunu iddia edenler olmuştur. Ancak, kendisi de çok iyi Fransızca bilen Padişah henüz 1877 yılında Arapça ve Fransızca'nın öncelikli olarak öğretildiği "Elsine Mektebi" yani Lisanlar Okulu'nu açmıştır. Padişahın yabancı dillerin öğrencilere ulaştırılmasındaki çabalarına ve Batı'daki bilimler hakkında bilgi edinilmesine yönelik kurulan birçok okul ve üniversitelere bakıldığında bu iddianın tartışmaya açık iddialar olduğu görülmektedir. Yine iddia edildiği şekliyle gazete ve kitap düşmanı da olmadığı söylenmelidir. Bu dönemde

²²³ İbrahim Caner Türk, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 16, S 40, Erzurum 2009, s. 428.

²²⁴ Muhammad Harb, *Sultan Abdülhamit II Aker Selaten Osmaniye*, Dar Kelam Yay, Şam 1990, s. 282-284.

²²⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1988, s. 164.

gazetelerin yararlı ve ciddi yayınlar yapması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amaca yönelik olarak Matbuat Kanunu mecliste uzun uzadıya tartışılmış, memleketin selameti için gazetelere ve basın hayatına bir yön verilmeye çalışılmıştır.²²⁶ Modern çağ kavramına göre il ve bölgelerde merkezi eğitim kurumlarının ve okulların kurulması, Sultan II. Abdülhamit'in ilim ve bilgi aktarımında gerçekleştirdiği en önemli faaliyetlerden biri olmuştur. Bu nedenle bu vilayetlerdeki ilk ve ortaokullar Modern sisteme geçmiştir. Sultan II. Abdülhamit'in ilgisini çeken en önemli konulardan biri de üniversitelerin reformu olmuştur.²²⁷

Sultan II. Abdülhamit, Batı medeniyetinin çeşitli bilgi ve ilimlerini öğrenmeleri için öğrencileri Batı'ya göndermiştir. Ancak, Batı tartışmalarından etkilenmemeleri ve bozulmamaları için mümkün olduğunca az zaman kalmalarını istemiştir. Bu öğrenciler Avrupa'da ve İstanbul'da eğitim aldıktan sonra Bağdat'a dönerek çalışma hayatına girmişlerdir. Ahlaki ve kültürel değerlerini muhafaza ederek almış oldukları modern ilimlerle hizmet ettikleri için halk ve yönetim nazarında büyük övgü toplamışlardır.²²⁸

Matbaanın Irak Bölgesine girişi öncelikli olarak Mithat Paşa'nın valiliği dönemine rastlar. Bu dönemde ilk modern matbaalar Paris'ten getirilmiş ve "Vilayet Matbbası" adı verilmiştir. Eğitimin yaygınlaşmasında, kitap ve gazete yayınlamak cehaletin ortadan kaldırılması çabalarında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Matbaalar, Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde olduğu gibi devam etmiştir. II. Abdülhamit gazeteler, dergiler, broşürler ve çok sayıda kitap için modern makinelere ve yayınlara güveniyordu. Yayınlarla ulaşılmada kolaylık sağlayan Abdullah Al-Zuhair Matbaası ve diğer matbaalar için olduğu kadar, Iraklı okuyucular için de eşi benzeri olmayan bir kolaylık sağlanmıştır. Meşrutiyet Dönemi'nde 1911'de en önde gelen matbaalar arasında aynı yılda kurulan Riyad, Ninawa ve Sanayeh matbaaları yer almaktadır. O dönemde çeşitli kitaplar da basılmıştır. Tarihsel ve edebi yayınlar, milletin ufkunu genişletme konusunda büyük bir etkiye sahip olmuştur.²²⁹

Eğitim süresi ilkokul 4 yıl, ortaokul (rüştüye) 3 yıl, lise ise 4 yıl olmak üzere temel okuma, yazma ve Kuran'ı içermekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kısa tarihi, coğrafyanın özeti, faydalı bilgiler, sağlık gibi dersler vardı. Her iki okulun müfredatı

²²⁶ Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamit*, Armoni Yayınları, İstanbul 2007, s. 193, 237.

²²⁷ Alaa Alvan Humairy, "Tatavur Talim fi Irak ve Asaruh fi Hayat İctimaya" 1912-1958, S 43, *Tarbiya ve Talim Dergisi*, Babil 2019, s 1131.

²²⁸ İmad Abdüsselam Raouf, *Hukum Mahalı Osmani fi Musul 1726-1824*, C 4, Adab Yay, Necef 1975, s78 – 79.

²²⁹ Omar İbrahim Alshallal, "agm", s. 253-254.

da rasyonel ve din ilimlerinin ilkelerini, Türk dilinin kurallarını, dikte ve inşayı içermekteydi. Ortaokul müfredatı Türk dili, millet zenginliği ilkeleri (ekonomi), hesap varlıkları, Fransızca ve coğrafi diller gibi birçok konuyu içerir. Mühendislik, ölçme bilimi, felsefe, genel tarih, Osmanlı kanunları, mantık ve biyoloji, cebir ve çizim gibi konular da bu okullarda öğretilmekteydi.²³⁰

2.4.2. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Açılan Okullar

II. Abdülhamit döneminde eğitim ve bilimde ilerlemenin siyasi açıdan da milliyetçilik söylemleri adı altında bağımsızlık taleplerini de en aza indireceği umulmuştur. Sultan II. Abdülhamit, özel okulların, yabancı ve misyoner okullarının devlet için büyük bir tehdit olduğunu düşünmektedir. Çünkü sahip oldukları ayrıcalıklar ve onlarda öğretilen müfredatın güvensizliğinin yanı sıra bu okulların Hristiyanların gözetiminde olduğunu görmüştür. Sultan, Irak vilayetlerinde misyoner kampanyalarını ve özel okulları takip etmek için Osmanlı tarafından denetlenmesine yönelik çalışmalar da yapmıştır²³¹. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamit İstanbul'da açılan hukuk mektebinde hukuk ilminin yanı sıra umumi ilimler eğitimi de veren bir okul açılmıştır. Bu okulun ismi "Medrese Kabali" olup aşiret mektebi veya aşiretler okulu anlamına gelmektedir. Söz konusu okulun açılış amacı aşiretlerin Osmanlı Devleti'ne ısındırılmasının ve güvenmelerinin sağlanmasıdır. Okulda Irak bölgesinde yaşayan Türk, Kürt, Arap vb. farklı millet ve aşiretlerin çocukları bir çatı altında toplanmış ve Türkçe ve Arapça eğitim almaları sağlanmıştır²³².

İslami okullar, Sultan II. Abdülhamit'in geliştirmek ve eğitimde çok ilerlemek istediği okullardan biri olmuştur. Okullarda önceliğin dini programlar olması, son dönemde bu okulların yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bilim, tarım ve endüstri, ilim ve din eğitimi alanlarında Sultan II. Abdülhamit'in en önemli meslekleri belirleyerek ilgilendiği üç okul türü olduğu söylenebilir: saltanat okulları, din okulları, hukuk ve ticaret okulları.²³³

²³⁰ Abdulrazaq Hilali, *Tarih Talim fi Irak Hilal Asır Osmaniye 1838-1917*, Alenvar Yay., Bağdat 1959, s. 83; Alaa Alvan Humairy, "agm", s. 1131.

²³¹ Kodaman, age, s. 34.

²³² Nevzat Sağlam-Muhammed Ali El Ahmad, "The Ottoman Reformist Policy İn Iraq During The Reign Of Caliph Abdulhamid II 1876-1905", *Journal of Social Sciences and Humanities: Irak'ta Osmanlı İzleri Özel Sayısı*, C.6, S.1, 2022, s.30-351.

²³³ Kocabas, age, s. 448 – 450.

Padişah, kurduğu saltanat okullarına büyük ilgi göstermiştir. Her yıl mezuniyet törenlerine danışmanlarını ve devlet büyüklerini göndererek mezun olanlara hediyeler vermiştir. Bu okullardan mezun olanları, hükümet çalışanı olarak atamıştır. Hatta hükümet çalışanı olmak için saltanat okullarından mezuniyeti şart koşturmuşur.²³⁴ Sultan, Osmanlı İmparatorluğu okullarını çok fazla önemseyerek onları aydınlatmaya çalışmıştır. Avrupa'nın en büyük ülkelerinden biri olması nedeniyle eğitime önem veriyor ve bilime aşırı derecede ilgi duyuyordu. Bu nedenle Irak bölgesinde de köyleri bile okulsuz ve camisiz bırakmamaya çalışmış, ibtidai ve idadi mekteplerin açılmasında büyük gayret göstermiştir.²³⁵ Sultan, Bağdat ve Musul vilayetlerinde de birçok ilk ve ortaokul açmıştır. Bağdat'taki okulların sayısının artmasıyla birlikte ortaokul sayısı da artmıştır. Bununla birlikte Enver Ziya Karal 1884 yılına kadar devletin orta öğretim kurumlarının geliştirilmesiyle pek de meşgul olmadığını belirtir. Ancak gayrimüslim okullarının gösterdiği ilerlemeler ve yabancı okulların çoğalması orta öğretim kurumlarının geliştirilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Fakat tüm çabalara rağmen 1908 yılı salnamesinde Bağdat, Musul, Halep ve Suriye Vilayetlerinde 13 İdadi bulunduğunu belirtir. Orta öğretim kurumlarının teşkilindeki zorluklar ve masrafların yanı sıra Irak bölgesinde de bu mekteplere pek fazla ilginin olmaması bu okulların geliştirilmesini engelleyen hususlardır.²³⁶ Çokabas (Kocabaş)'a göre ise Irak bölgesinde 1878'den 1886'ya kadar Bağdat'taki okulların sayısının yaklaşık 200 olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit tahttan indiğinde 500'ü modern okul olmak üzere toplam 4000 okul inşa edilmiş durumdadır.²³⁷

Okullarda eğitim, bu döneme kadar dini okulların bir uzantısı olmuştur. Tüm bunlar sadece camilerde veya okullarda (erkek okulları) çocukların eğitimine ayrılmıştır ve neredeyse kapalı olan diğer okulların kıtlığı göz önüne alındığında verilen dersler sadece bu okullarla sınırlı kalmıştır. 1899 yılına kadar Basra ve Musul vilayetlerinde okul olmadığı ve Bağdat, Al-Karkh'ta sadece bir ilkokul olduğu ve Kataeb okullarında eğitim ücretsiz olduğu için büyük şehirlerin dini merkezlerine

²³⁴ Harb, *age*, s. 56.

²³⁵ Süleyman Çokabas, *Sultan Abdülhamid Sani Şahsiyyet ve Siyaset*, Merkez Kavmi Yay., Kahire 2008 1. Baskı, s. 449. (Belirtilen Eser; "Süleyman Kocabas, II. Abdülhamid Şahsiyyeti ve Politikası, İstanbul, 1995" isimli eserin Arapça tercümesidir. Çalışmada Arapça tercümesinden yararlanılmıştır.)

²³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 392.

²³⁷ Kocabas, *age*, s. 449.

devletten destek veya aylık maaş verilmemiştir. 1890 yılında yaklaşık 287 öğretmen dağıtıldı. Buna göre Bağdat'ta 137 öğretmen, Musul Vilayetinde 96 öğretmen ve Basra'da 54 öğretmen vardı. Osmanlı döneminin sonunda Irak'ta 400 öğretmen olduğu tahmin edilmektedir.²³⁸

Sultan II. Abdülhamit'in eğitimin önemi konusundaki farkındalığı, Irak bölgesinde de eğitim kurumlarının açılması sonucunu doğurmuştur. Bu noktada II. Abdülhamit döneminden önce açılmış olan Sanayi Mektepleri maddi imkânsızlıklar nedeniyle bir süre kapalı kalsa bile 1890'larda yeniden faaliyete başlamıştır. Ancak gerek Sanayi Mektepleri gerekse kız çocukları için açılmış olan Sanayi-i Nefise Mekteplerinin II. Abdülhamit döneminde önemsenmesi biraz da yabancıların faaliyetleri ile ilgilidir. Bu bağlamda Osmanlı coğrafyasında sanayi ve ticaretin gayrimüslimlerin ve yabancıların eline geçmemesi ve Türklerin ve Müslüman ahalinin bu alanlarda aktif olabilmeleri için sözü edilen mekteplere büyük önem verilmiştir. Bu bağlamda Irak bölgesi ve Irak vilayetlerinde de bölgenin ekonomik ve sosyal yapısına uygun Sanayi mekteplerinin açılmasına hız verilmiştir. Bu durum elbette yalnızca Sanayi Mektepleri için geçerli olmayıp II. Abdülhamit döneminde genel anlamda eğitim faaliyetlerini etkilemiştir.²³⁹

Irak'ta Bağdat Vilayetinde kurulan Sanayi Mektebinde öncelikli olarak kimsesiz ve fakir çocukların eğitilmesine çalışılmıştır. Okula alınan öğrencilerin din ve mezhep farkı gözetilmeksizin alınmasına özen gösterilmiştir. Başlangıçta şehirdeki bir medrese binasında hizmete başlayan Bağdat Sanayi mektebinin ilk dönemlerdeki öğrenci sayısı 144 civarında olmuştur. Öğrenciler özendirilmeye çalışılsa bile zaman zaman öğrenci sayılarının düştüğü de olmuştur. Sultan II. Abdülhamit öncesinde kadınlara yönelik eğitim, sadece broşürler ve basit yöntemlerle sınırlı kalmıştır. Ancak Sultan II. Abdülhamit'in tahta geçmesinden sonra, Bağdat'ta ilk kız sanayi mektebi de açılmıştır. Bu okulda biçki, dikiş, nakış, çiçek yapımı gibi meslekler öğretilmeye çalışılmıştır. İlk açıldığı dönemde eğitim süresi beş yıl olan ve demircilik, terzilik, kunduracılık, marangozluk gibi alanlarda eğitim veren Bağdat Sanayi Mektebinde birkaç yıl sonra öğrencilere Petrol ve gaz ile ilgili alanlarda da eğitim verilmeye başlanmıştır. Bu durum Sultan II. Abdülhamit döneminde eğitim alanının konjonktüre

²³⁸ Hilali, *age*, s. 42.; Alaa Alvan Humairy, "agm", s. 1131.

²³⁹ Burcu Kurt, "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", C 5, S 3, *History Studies Dergisi*, İstanbul 2013, s. 155,157-158.

uyarlanması açısından güzel bir örnektir.²⁴⁰ Ayrıca, kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen Mar Toma Erkek Okulu bulunmaktaydı. Ancak bazıları onun 1880 yılında kurulduğunu öne sürmektedir. Bu okula atıfta bulunan 1913 tarihli en eski belgeye göre, bu okulun “Karanlık Tutsağı” adlı anlatı sahnesi olduğu düşünülmektedir. Bu da okulun bu tarihten önce mevcut olduğu anlamına gelmektedir. Musul'daki Yahudi okullarına gelince, Musul Seleme'de, Musul Musawi Okulu'nun varlığına atıfta bulunulduğu için Musul Seleme'de kuruluş tarihi farklı olan tek bir okul olduğu bilinmektedir. Bir başka kaynak ise bu okulun 1907 yılında açılan Alliance School'un bir şubesi olduğunu ve öğrenci sayısının 204 öğrenciye ulaştığını belirtmiştir.²⁴¹

Musul'da Osmanlı Devleti'nin resmî çabalarının o tarihten sonrasına kadar aktif olmaması dışında, bazı misyoner okullarının çabalarının üst düzeyde olduğunu da belirtmek gerekir. Misyoner okulları, kız çocuk yetiştirmek için kurulan okulların bulunduğu Irak vilayetlerinin ön saflarında yer almaktadır. 1908 yılında Osmanlı anayasasının yenilenmesi, öğretmen okullarının en modern haliyle kadınlara açılmasını sağlamıştır. Rüşdiye ve El-Sark isimli iki kadın öğretmen okulu, toplam 260 öğrenciye sahip olmuştur.²⁴² Irak'ın Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinde merkezi bir otorite kurulmasını da sağlamış olan Mithat Paşa döneminden itibaren eğitim faaliyetleri de hızlandırılmıştır. Bu bağlamda Sanayi mektepleri, mülkî ve askerî rüştiyeler açılmıştır. Mithat Paşa'dan sonra Redif Paşa'nın valiliğinde modern eğitim sistemini uygulamış ve Bağdat'ta ilk erkek lisesini yılında açmıştır. I. Meşrutiyet öncesinde Irak'ta eğitim genellikle mahalli dillerde yapılmıştır. I. Meşrutiyetten itibaren ise eğitim dili resmi olarak Türkçe olmuş fakat Arapça'da kullanılmıştır. Musullu avukat Süleyman Feyzi tarafından 1908'de Basra'da açılan Feyziyye isimli okulda öğretim dili yalnızca Arapça olmuştur. Böylece Irak bölgesinde eğitim veren okullar Türkçe-Arapça veya yalnızca Arapça eğitim vermiştir. Ancak misyoner ve yabancı okullarında farklı yabancı dillerde de eğitim verilmiştir. Irak'ta, özellikle Bağdat ve Musul vilayetlerinde kurulan okulların idaresi, kurulan ilim dairesinin denetiminde olmuştur. II. Abdülhamit Dönemi'nde 1880'lerde de Bağdat dışında başka bölgelerde de modern eğitim kurumları açılmış, bütün büyük şehirlere ilkokullar yaygınlaştırılmıştır. Yine II. Abdülhamit döneminde 1889 yılında ilk kız rüştiyesi açılmıştır. Bunun yanı sıra Bağdat, Musul ve Basra'da ilk öğretmen okulları açılmıştır. Yine Bağdat'ta 1908

²⁴⁰ Kurt, “Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak”, s. 157, 158, 159.

²⁴¹ Fadel Albarak, *Medreset Rania ve Yahudiye fi Irak*, Dar Alraşit Yay, Bağdat 1984, s 31.

²⁴² Naji Marouf, *Pre regular Schools*, Journal of the Iraqi Yay, Irak 1973, s.114-116 .

yılında açılan Hukuk mektebi de modern eğitim kurumları arasında zikredilmesi gereken kurumlardandır.²⁴³

2.4.3. II. Abdülhamit Dönemi'nde Irak Bölgesinde Dini Hayat

Osmanlı Dönemi'nde Irak Bölgesinde dini yapıdan söz etmek, burada farklı din ve mezhepler nedeniyle Irak'ın çoğu bölgesini kontrol etmekte zorlanan Osmanlı İmparatorluğu için çok zor bir durumdan bahsetmek anlamına gelmektedir. Örneğin Irak Bölgesinin kuzeyinde Mesih ve Suriyeliler, Musul'da Süryaniler, güneyde Şiiler ve ortada Sünniler bulunmaktaydı. Diğer din ve mezheplerin varlığına ek olarak Sultan II. Abdülhamit bunlar arasında denge sağlamaya çalışmıştır.²⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde yaşayan Şiiler, Osmanlı hilafetini tanımamış ve İran Şia düşüncesine bağlı kalmıştır. Irak vilayetlerinde Şii akademisyenler için mali kaynak temin eden özel bir Hint vakfı vardı. Bu vakıf aracılığıyla Şii referanslarını mali olarak destekleyerek onların yayılmasına hizmet eden bazı kimseler de cömert harcamalarda bulunmuştur.²⁴⁵

Padişah, 1885'te doruğa ulaşan bu sorunu, 1880'den beri kendisine sunulan raporlarla sezmiştir. Bu nedenle Sultan 1886'nın sonlarında bu konuda Şeyh Mirza Şirazi gibi bazı şahsiyetlere danışmıştır. Osmanlı'da ikamet eden iki İranlı muhalif Cevdet Bass, eski Adalet Bakanı Yusuf Raza ile iyi ilişkileri olmuştur. Onlardan Osmanlı Sultanlığı'ndaki Şii cemaatinin durumu ve onlarla nasıl başa çıkılacağı konusunda rapor vermelerini isteyen Mirza Şirazi'nin Sultan'a sunduğu raporda Sünniler ile Şiiler arasında birlik fikrini ve Hristiyan ülkelerle yüzleşmek için aralarındaki yakınlığı güçlendirmeyi teşvik etmiştir. Ancak Sultan, 1890 yılında Irak Bölgesinde Osmanlı ordusunda sık sık Şiilerin varlığına dair uyarıda bulunan başka raporlar da almıştır. Bu nedenle, bu konuyu incelemek için bir askeri komite göndermiş ve bu da Bağdat valisinin 1891'de görevden alınmasına neden olmuştur. İranlıların Bağdat'a gelmesi, Bağdat'da yaşama kararı almaları Abdülhamit'i endişelendiriyordu. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamit Irak Bölgesindeki Osmanlı ordusunda Şii askerleri devletin diğer ordularına nakletmek kararı aldı ve sadece Sünni

²⁴³ Adil Cäsım el-Beyâtî "Irak (Eğitim ve Öğretim)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul, 1999, s.110.

²⁴⁴ Litvak Meir, *Shiia Scholars of Nineteenth Century Iraq :The Ulama of Najaf and Karbala*, Cambridge University Yay, UK 1992, s. 42.

²⁴⁵ Sami Nadhem , *Siyaset Devlet Osmanyeye Ticah Şiia fi Irak 1831- 1917*, Qadisya University Yay, Irak 2018, s 16-17-19 .

askerleri Bağdat'ta tuttu.²⁴⁶ Aynı yıl 1891'de İran Şahı'nın İngiliz şirketlerine tütün tekeli vermek istemesi ve müçtehitlerin buna itiraz etmesiyle İran'da Nabak Devrimi meydana gelmiştir. Çünkü müçtehitlerin İranlı tüccarlarla ilişkisi güçlenmişti. Öyle ki esnaf müçtehitlere masraflarını karşılaması için para verir hale gelmişti. Bu olaylar Sultan II. Abdülhamit'in gözünde Şii referanslarının gücünü göstermiştir. 1892'de Sultan II. Abdülhamit'in amacı Şii sorununu çözmek için Afganları istihdam etmektir.

Sultan, İran'ı Rusların ve İngilizlerin eline düşürmemek için, İslami bir bakış açısıyla birliğin sağlanması ve mezhep ayrılıklarının ortadan kaldırılması yöntemlerini incelemek üzere Şii ve Sünni âlimlerden oluşan bir komite kurmak istemiştir. Ancak işler yolunda gitmemiştir. Bu da Padişah'ı, âlimleri siyaseti anlamamakla suçlamaya sevk etmiştir. 1894'te Samarra'da bir sorun çıkmıştır ve Sünniler ile Şiiler arasında her iki taraftan da ölümlerin meydana geldiği bir huzursuzluk patlak vermiştir. Bu olaydan sonra padişah, Sünniler ve Şiiler arasındaki yakınlaşmanın benimsenmesi gereği düşüncesine yönelmiştir. Yabancı konsolosların olayları kışkırtmaları olaylarda onların da parmağı olduğunu gösterir ve Şii referanslarını bu anlaşmazlıklara dâhil etmek istemişlerdir.²⁴⁸ Sonra padişah Şii müçtehitleri kontrol altına almak için, ekibiyle birlikte Farsça, Arapça, Hintçe ve Türkçeden farklı dillerde yaklaşık beş yüz mesaj düzenleyen Cemaleddin Afgani'ye destek vermiştir. Diğer İslami bölgeler ve hatta İslam âleminin ve diğerlerinin tüm bu mesajlarına Şiilerden gelen iyi ve cesaret verici cevaplar gelmiştir. Bu yüzden Sultan bunu okumuş ve çok memnun kalarak Afgani'yi tebrik etmiştir. Bu başarıya Afgani bile şaşırmıştır. Bu başarı, o dönemde Sultan II. Abdülhamit'in Cemaleddin Afgani'nin yönettiği süreçten memnun kalmasına sebep olmuştur. Sultan II. Abdülhamit'in Şii referanslara yaklaşımadaki başarısı İran'ı rahatsız etmiştir. Bu nedenle İran, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Ermeni cephesini açmaya çalışarak onları desteklemiştir. 1894-1896 yılları arasında Ermeni isyancılara desteğini durdurmanın bedeli olarak Necef ve Kerbela'da yetki sahibi olmak ve Cemaleddin Afgani'nin İstanbul'dan çıkmasını istiyordu. Bu arada Sultan, Cemaleddin Afgani hakkında, kendisinin Afganlı değil, kılık değiştirmiş bir Şii olduğuna ilişkin bazı dedikodulara da şahit olmuştur. Sultan bu olanlardan sonra

²⁴⁶ Abdullah Fahad Nafisi, *The Movement Of The Shiites In Iraq's Islamic Revolution* , Afak küt Yay, Kuveyt 1972, s 51.

²⁴⁷ Abdulkerim Najad, *Rihlety min Zulumat Illa Nur* , Wayback Yay, 1. Baskı, Irak 2018, s. 483-484 .

²⁴⁸ Litvak Meir, *age*, s. 45.

Cemaleddin Afgani'ni yanına çağırıp onu uyardı. Ancak İran Şah'ının 1895'te öldürülmesiyle Cemaleddin şüphesi yoğunlaştı. Padişah onun üzerindeki kontrolün sıkılaştırılmasını ve bir padişahın iradesi dışında kimsenin onunla buluşmasını engellemesini emretti, bu yüzden İstanbul'a hapsedildi.²⁴⁹

2.4.4. Sultan II. Abdülhamit ve Irak Bölgesinde Panislamizm

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda yabancıların her tür siyasi, ekonomik ve kültürel faaliyetleri yürütebildiği bir ülke olarak görülebilir. Bu noktada eğitim alanı da yabancıların sıkça müdahil oldukları bir saha durumundadır.²⁵⁰ Buna ek olarak Osmanlı Devleti açısından dönemin en önemli sorunlarından birisi de Rusya'dır. Rusya, Boğazlara yerleşmeyi güvenlik ve ticaret açısından kendi dış politikasının en önemli hedeflerinden biri olarak görmüştür. Rusların Boğazlara hâkim olmasının hem Karadeniz ve Baltık'ta hem de Akdeniz'de hakim olmasını sağlayacağı açıktır. Rusların bu hedefi Osmanlı Devleti açısından ise son derece tehlikeli bir durum ortaya çıkarmış ve Rus politikaları da Osmanlı Devleti için bir tür varoluş meselesi haline gelmiştir.²⁵¹ II. Abdülhamit, bir Osmanlı Padişahı olarak aynı zamanda İslam toplumunun da halifesi olduğundan sözü edilen bu tehdit ve tehlikelere karşı cephe almış ve bunlarla mücadele etmeye doğu-islam medeniyetini savunmaya çalışmıştır.²⁵² Bu yüzden Osmanlı Devleti II. Abdülhamit döneminde, Avrupa'nın İslâm Dünyasına girmesi sonucunda ortaya çıkan ve imparatorluğun da devamı açısından bütün Müslümanların modern Avrupa'ya karşı birlik ve dayanışma içinde olmasını amaçlayan Panislamizm diğer adıyla İslam birliği siyasetine yönelmiştir.²⁵³

Sultan II. Abdülhamit Avrupa düşüncesinden etkilenenleri susturduktan sonra rahat bir nefes almış ve güçlü bir lider olarak Panislamizme özel ilgi göstermiştir. Ancak bu sıralarda İngiltere'nin başını çektiği dış müdahale tehlikesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayıp onu İslam dünyasından uzaklaştırma girişimleri de devam

²⁴⁹ Sajad Dadfar, "II.Abdülhamid, The Shiites of Iraq, and The Idea of Islamic Unity" *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, Special March, Issue 2016, s 952.

²⁵⁰ Mustafa Karabulut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum", *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2016, Yıl 1, Sayı 2, s.60.

²⁵¹ Hayri Çapraz, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Rusya'nın Boğazlar Politikası", *Belgi*, Sayı 9, (Kış 2015/1), s.1179.

²⁵² Karal, age, s. 251.

²⁵³ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988, s.2-3.

etmekte idi.²⁵⁴ Osmanlı Devleti, özellikle Batı kültürünün yaygınlaşmasını durdurmak ve hilafet kurumunu güçlendirmek istiyordu. Böylece prestij kazanarak tarihi bir ders olarak Osmanlı Devleti'nin yeniden inşası amaçlanıyordu.²⁵⁵ Bu nedenle Sultan II. Abdülhamit, İslam dünyasının farklı milletlerinden âlimleri ve İslam dünyasının farklı yerlerine gidebilecek vaizleri İslam halklarıyla tanıştırmak için o dönemde mevcut olan tüm imkânları kullanmıştır.

II. Abdulhamid'in hükümdarlığı döneminde İslam âlemine büyük katkıları olmuştur. Hicaz ve kutsal toprakların savunmasını üstlenmiş ve Müslümanların hacca gitmesini kolaylaştırmak için Mekke'ye kadar demiryolu döşemiştir. Otoritesini Osmanlı sınırlarının dışında da güçlendirmek isteyen Abdülhamit, halifelik makamından faydalanmıştır. II. Abdülhamit'in amacı milliyetçi Arapların ve İngiliz kışkırtmacılarının Osmanlı Devleti'nce haksız işgal edildiği halifelik makamının Araplara verilmesi gerektiği yönündeki düşünceleri bertaraf etmek ve Osmanlı'ya müdahaleyi engellemektir.²⁵⁶

Cemaleddin Afgani de Sultan II. Abdülhamit'in Panislamizm politikasını benimseyerek büyük projeler sunmuştur. Sultan, İslam halkları arasında bir amaç birliğinden ve aralarında pratik bir duygusal birlik olan, aynı zamanda hilafetin prestij ve gücüne sahip olduğu bir hareket birliğinden fazlasını ummuştur. Sultan II. Abdülhamit'in görüşü, Sünniler ve Şiiilerle birleştirmeyi aynı zamanda Müslüman coğrafyaları Rus ve İngilizler tehdidinden kurtarmayı amaçlamaktaydı.²⁵⁷ Çin ve İngiliz hükümetlerinin yaptığı daha önce bahsettiğimiz Hindistan'daki, Endonezya'dakine Çin'deki müslümanların bu ülkelerde birçok baskıya maruz kalmasıyla da Sultan II. Abdülhamit ilgileniyordu. Öyle ki Türkistan'dan Çin'e kadar uzanarak bu bölgelerde kendi adına hutbe bile okutmuştur. II. Abdülhamit, Panislamizm gereği olarak Hindistan, Buhara, Mısır, Basra, Kafkasya gibi pek çok farklı coğrafyada bulunan Müslümanlarla ilgilenmiştir.²⁵⁸

Sultan II. Abdülhamit, Panislamizm politikası çerçevesinde Irak vilayetlerinin büyüklerini, siyasetçilerini ve ileri gelenlerini ve aynı zamanda Arapları etkilemek için, Iraklı dini ve sivil şahsiyetleri ve ileri gelenleri çevresine dâhil ederek onları

²⁵⁴ Elsallabi, *age*, 337-341.

²⁵⁵ Mohsen Abdulhamid, *Jamaleddin Afghani Musleh Fattarat Risala*, Mesaj Vakfı Yay,UK 1983, s. 137.

²⁵⁶ Abdullah İslamoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913*, Gökkuşbuca Yay, İstanbul 2004, s.47

²⁵⁷ Abdurrahim Mustafa, *Fi Usul Tarih Osmaniye*, s. 234, 330.

²⁵⁸ Talay, *age.*, s.119.

yüksek devlet merkezlerine atamak için çalışmıştır. O dönemde yaygın olan tasavvufi akımlara da yakın durarak şeyhlerle diyaloga geçmiştir. Şeyh Ebu el-Hüda el- Seyyad'ı kabul etmiştir. Ayrıca Fadl Al-Alevi, Sultan II. Abdülhamit döneminde büyük rol oynayan en önemli din adamlarından biri olmuştur.²⁵⁹ Onlara devletin önemli mevkilerinde vazifeler vermiştir. İslami vakıflar bakanı Muhammed Fevzi el-Azm, demiryolları yatırım projeleri müdürü, maden ve sanayi müdürü Salim Paşa ve kardeşi Naguib ve kuzeydeki Üçüncü Ordu'nun komutanı Muhammed Şevket bunlardan bazılarıdır. Sultan II. Abdülhamit'e göre panislamizm halkın çok farklı kesimlerini kucaklayıp onların dostluklarını kazanmakla gerçekleşecektir. Sultan, dünya ülkelerindeki Türkler ile Müslümanların geri kalanı arasındaki birliğin panislamizimden geçtiğini, bunun için reformlara hukuki, idari ve eğitimsel açılardan devam edilmesi ve bölgedeki altyapının iyileştirilmesinin de bu birliğe eşlik etmesi gerektiğini düşünüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun panislamizm projesi, Müslümanların birliğini ve Osmanlı halifeliğini yüzlerce yıl daha korumayı amaçlamaktaydı.²⁶⁰ Hilafet bu projeye Avrupa ülkelerine karşı İslam dünyasını desteklemeyi de amaçlıyordu. Bu bakımdan Panislamizm fikrinin, Sultan II. Abdülhamit'in amaçlarına ulaşmasında kolaylaştırıcı, Avrupa sömürge hareketine tepki, Osmanlı halifesinin kişiliğini korumada araç olduğu söylenebilir. Halifelik ve Panislamizm politikası II. Abdülhamit döneminin merkezinde yer alan bir politikadır. Öyle ki 1876 tarihinde ilan edilmiş olan Kanun-ı Esasi'de de II. Abdülhamit'in Halife olarak tüm Müslümanların hamisi olduğu vurgulanmıştır. Onun bu politikadan beklentisi Müslümanlar arasında ortak bir bağ kurmak olmuştur. Bu sayede imparatorluğun dağılması da engellenmek istenmiştir. Ancak II. Abdülhamit'in Halifelik ve Panislamizme yönelik olarak İslam dünyasında saygınlığını arttırmaya yönelik faaliyetleri Batıda özellikle İngiltere'de tehdit olarak algılanmıştır. Bununla birlikte söz konusu politika, Suriye ve Kuzey Irak bölgesinde yaşamakta olan Araplar da dahil olmak üzere kısmen de olsa Osmanlı Müslüman toplumu arasında düşünsel ve kültürel bir birleşimi sağlamıştır.²⁶¹

²⁵⁹ Jamal Alami, *Education in the Hijaz Under Turkish and Sharfian Rules*, The Islamic Quarterly Yay, London 1979, s. 43.; Abdurrauf Snow, "agm", 5-6.

²⁶⁰ Abdurrauf Snow, "agm", s. 5, 6, 11.

²⁶¹Namık Sinan Turan, "Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: Iı. Meşrutiyet'e Giden Süreçte Ve Sonrasında Makam-I Hilafet".*İ. Ü., Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38, Mart 2008, s.288.

Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nin hazinesinin yeterli olmaması nedeniyle İslam ülkeleri arasında bir bağlantı kurmak, hac yollarını kolaylaştırmak ve diğer askeri hizmetlerde bundan yararlanmaya çalışmak amacıyla Hicaz Demiryolu Hattı'nın yapılmasını teklif ettiğinde maliyeti bir milyon poundu aşan projeyi finanse etmek için, projenin İslami bir karaktere sahip olmasını istemiştir. Bu nedenle Sultan, panislamizmin yaygınlaşmasında en büyük rolü oynayacak olan Hicaz Demiryolu Projesi'nin finanse edilmesi için tüm Müslümanlara çağrıda bulunmuştur.²⁶² Bu proje, tüm İslam ülkelerinden geniş bir yanıt almıştır ve projeye başta Hindistan'daki Müslümanlar olmak üzere tüm İslam ülkelerinden gelen bağışlar İngiliz makamlarını kızdırmıştır ve insanları defalarca bastırmak zorunda kalmıştır. Irak Bölgesinde devlet büyükleri, şeyhler ve ileri gelenler para, inşaat malzemeleri ve işçi göndererek projeye bağışta bulunmuştur. Osmanlı yetkilileri de proje için posta pulları bastırmıştır. Devlet çalışanlarının maaşlarına %10 oranında kesinti uygulamıştır. Bu proje Türk ve Müslüman mühendisler tarafından desteklendikten sonra Bağdat-Berlin Demiryolu'ndan daha fazla öneme sahip olmuştur. Ancak Irak Bölgesinde panislamizm fikri, Sultan II. Abdülhamit'in görevden alınmasından sonra bile devam etmiş ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz işgalinden sonra sona ermiştir.²⁶³

²⁶² Jamal Alami, *age*, s. 45- 47.; Abdurrauf Snow, "agm", s. 11, 12.

²⁶³ Abdurrauf Snow, "agm", 11-12 .

3. IRAK'TA II. ABDÜLHAMİT'E YÖNELİK MUHALEFET HAREKETLERİ VE II. ABDÜLHAMİT'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ

Sultan II. Abdülhamit'in hükümdarlığının başlangıcından sonuna kadar gerek iç gerekse dış meselelerin giderek yoğunlaştığı görülür. Irak bölgesi bu anlamda II. Abdülhamit döneminin en önemli meselelerinden biri olmuştur. XIX. yüzyılda sürekli artan ve II. Abdülhamit döneminde zirveye ulaşan bölgeye yönelik Avrupa müdahaleleri ve bölgenin Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini bozmaya yönelik yabancı müdahaleleri Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğini tehdit etmiş ve bölgenin statükosunu da bozmuştur. Yabancı müdahalelerine ek olarak bölge ahalisi ve kabileler arasında yaşanan kavgalar, yabancıların tazyikiyle oluşan Osmanlı muhalefeti gibi gelişmeler Sultan II. Abdülhamit döneminin önemli iç ve dış sorunları arasında yer alır.

3.1. Irak Vilayetlerinde II. Abdülhamit'e Yönelik Muhalefet Hareketleri

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda Irak ve çevresine özel bir önem vermiştir. Bu itibarla henüz 1848 yılında kurulan Irak ve Hicaz Ordusu adı altında kurulan 6. Ordunun Bağdat merkezli olması da Irak bölgesine verilen stratejik önemin bir göstergesidir. Sultan II. Abdülhamit de bölgenin önemini en iyi bilen ve bu nedenle de bölgede sürekli olarak aktif olan bir Osmanlı Padişahıdır. Onun 1878, 1872, 1890, 1892, 1898, 1905 ve 1908 yıllarında yani hemen hemen hükümdarlığının başlangıcından son dönemlerine kadar Irak'ta bir takım reform hareketleri için gayret göstermesi de manidardır. Aslında II. Abdülhamit'in bu faaliyetlerinin sebebi bölgenin stratejik önemi ve bu öneminden kaynaklı olarak ortaya çıkan yabancı müdahaleleri ve bölgenin kendine özgü yapısıdır. Bu itibarla Sultan II. Abdülhamit Irak Bölgesinde yönetilmesi zor birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Irak Bölgesi, coğrafi, tarihsel ve dini olarak Osmanlı'nın diğer vilayetlerinden farklıydı. Bu yüzden hem harici hem de dâhili kaynaklı olarak ortaya pek çok sorun çıkmış ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki

reform faaliyetleri de engellenmeye çalışılmıştır.²⁶⁴ İran'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda sorun yaratmak için Şiileri bir kısım ileri gelen din adamlarının veya İran'daki ifadesiyle müçtehidlerin de desteğiyle Irak vilayetlerinin işlerine müdahale girişimleri, bu sorunların belki de en önemlisidir. Sultan'ın karşılaştığı en önemli sorun, İran'ın sürekli itaatsizlik ve isyanları kışkırtması ve Osmanlı yetkililerine boyun eğmemesi olmuştur.²⁶⁵ Belki de İran'ın Irak Bölgesini sürekli kontrol etme girişimleri ve kontrol etmek için Osmanlı İmparatorluğu ile birçok savaşa girmiş olması, Irak Bölgesini tarihsel ve dini olarak sahiplenme iddiasıdır. Bu durum, Sultan'ın güneydeki olaylar ve isyanlar hakkındaki korkularını artırmıştır. Bu nedenle sorunu tartışmak üzere İstanbul'daki Sultan II. Abdülhamit'e raporlar hızla gönderilmiş ve bunları çözmek için Irak'a vilayet komiteleri gönderilmiştir. İran tehlikesi, kuzeydeki Rus tehdidinin de artmasıyla devam etmiştir. Bu tehditler sebebiyle İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınırların çizilmesi sorunu, yaklaşık iki asır boyunca çözümsüz kalmıştır. İran, türbelerin de bulunduğu bazı ünlü dinî şehirler üzerindeki kontrolünü dayatmak yoluna gitmiş ve Osmanlı Devleti açısından sorun teşkil eden bu tür konularda anlaşmalar yapılmıştır.²⁶⁶ Osmanlı Devleti ve İran arasındaki bu anlaşmalar, söz konusu şehirlerdeki ilişkilerin niteliği, onları ziyaret etmesine izin verilen İranlı ziyaretçi sayısı ve eskiden dini mabetleri ve dini okulları kontrol eden Şii âlimler arasındaki müçtehitleri kapsamaktadır.²⁶⁷ İran'ın Irak Bölgesindeki kutsal şehirlerle ilişkilerinin çok güçlü hale geldiği görülür. Çünkü bu kutsal şehirlerde, İran'ın siyasi ve dini faaliyetlere dâhil olması ve Irak'ta dini araştırmalar için İranlı öğrencilerin sayılarının artması söz konusu olmuştur. XIX. yüzyılın son yıllarında bu öğrencilerin sayıları 40.000 civarında olarak değişkenlik göstermektedir.²⁶⁸

Irak Bölgesindeki bazı valiler, özellikle Basra Vilayetinde, Irak vilayetlerinin birleştirilmesini talep etmiştir. Ancak Sultan II. Abdülhamit bu öneriyi özellikle idari konularda reddetmiştir. Bu nedenle bazıları merkezi hükümetin, vilayetleri birleştirme ve vilayetler arası demiryolları inşa etmeye ve sulama gelişimine odaklanmayı içeren bu önerileri kabul etmediğini savunmuştur. Tarımın o dönemde Irak toplumunun bağımlı olduğu en önemli kaynak olarak kalıyordu. Gümrük ve yabancı yatırım gibi

²⁶⁴ Çetinsaya, "Irak", 94.

²⁶⁵Gökhan Çetinsaya, "The Caliph and Mujtahids: Ottoman Policy towards the Shiite Community of Iraq in the Late Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 41, No.4, July 2005, s.561.

²⁶⁶ Hassan Majeed Dakhili, *Tarih Alakat Irakia - İrania*, Dar Maarif Yay, Lübnan 1987, s. 312-313.

²⁶⁷ Abdurrahim Mustafa, *Fi Usul Tarih Osmaniye*, s. 143-145, 152.

²⁶⁸ Dakhili, *age*, s. 321.

yerel veya merkezi hükümet tarafından yönetilen diğer ekonomik kaynaklar o dönemlerde hükümetin iflas sorunları ile karşı karşıya kalmıştır. Bu yüzden bu tür projeleri geliştirememiştir.²⁶⁹ Sultan II. Abdülhamit, Basra valisi ve Bağdat valisi tarafından Babıali'ye danışmadan yapılan toprakların dağıtımına itirazını dile getirerek, arazi dağılımının bu toprakların bir kısmının yabancılara, özellikle de bu ülkelere mensup olan İngiliz veya İranlılara verilmesine neden olabileceğini dile getirmiştir. Padişah, XX. yüzyılın başlarında toprakları yeniden dağıtmak için yeşil ışık yakana kadar bu konudaki tutumunu muhafaza etmiştir.²⁷⁰

Altıncı Ordu'nun başına gelen sorunlar, yolsuzluklar, İran'la bir sınır çatışmasının patlak vermesi, Irak Bölgesindeki durumu etkilemeye başlayan İran'ın iç çatışmalarıyla yüzleşme kararlılığı ve Basra Vilayetinde İngiliz müdahalesi korkusu vardır. Bu nedenler, merkezi hükümetin XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Irak vilayetlerindeki reform projelerine, özellikle de İstanbul'dan Basra'ya bağlanacak olan demiryolu projesine ve diğer reform projelerine daha fazla dikkat etmesini gerektirmiştir. İstanbul özellikle Bağdat ve Basra vilayetlerine 1907 yılında kendilerine geniş yetkiler verilen bir dizi ıslahat komitesi göndermiştir. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde gönderilen komite, son komite olarak kabul edilmektedir.²⁷¹

Devlet, yerel idarenin kötü yönetimi, devlet aygıtının başına gelen yozlaşma sonucu ortaya çıkan öfkeyi sindirmek, dostluklarını yoğunlaştırmak ve vatandaşların refahını artırmak için gelirleri ve refahını artırmanın yollarını bulmaya çalışmıştır. Bu nedenle İstanbul'daki merkezi hükümet, Irak vilayetlerinin yönetiminde sivil ve askeri yetkililer arasında bir eşiklik bulmaya ve ilgilileri atamaya çalışmıştır. Irak bölgesi toplumundaki yerel nüfusun ailelerinin çoğunluğu Kürt ve Arap kökenlidir, çünkü bu ailelerin bazıları doğrudan Sultan II. Abdülhamit ile ilişkilidir. Sultan II. Abdülhamit ileri gelenleri ve güçlü aşiret liderlerini uzlaştırmaya hevesliydi ve Sultan II. Abdülhamit bir çatışma durumunda sık sık güç kullanmaktan kaçınmıştır. Vilayet yönetim kurulundaki vali veya yerel yetkilileri değiştirmekten kaçınmamıştır. Bağdat, istikrarın korunması gereken en önemli vilayet haline gelmiştir. Bu nedenle, Basra Vilayetinde o dönemde meydana gelen sorunların ve çatışmaların çoğu toprak ve vergiden kaynaklanmıştır. Son dönemde Bağdat'ın kırsal kesimi ve güneyindeki

²⁶⁹ Harb, *age*, . 64- 65.

²⁷⁰ Abdüsselam Raouf, *age*, s. 87.

²⁷¹ Gökhan Çetinsaya , “Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkeziyetçilik” , *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Edt. Mehmet Bulud vd., İzü Yayınları, İstanbul 2019, s 23 -24.

aşiretlerin kendilerini modern silahlarla silahlandırmaya başladıkları ve onları hükümete meydan okuyacak konuma getirdiği birçok çatışma yaşanmıştır ve bu yüzden Sultan II. Abdülhamit Babıali’de konuyu ele almak için önlemler almıştır.²⁷²

1900 yılında yerel yönetim, silah temin eden ve aşiretlere satan bazı aşiretlerin kışkırtması sonucu ortaya çıkan çatışma ve isyanlar neticesinde, protestoculara Sultan II. Abdülhamit’in emriyle toprakları dağıtmıştır. Babıali, Bağdat ve Basra bölgelerinde artan Şii nüfusundan endişe duyuyor gibi görünüyordu. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında bazı aşiretler, dinsel farklılıklar nedeniyle mücadele etmeye başlamıştır. Bu da Sultan’ın, Sünniler ve Şiiler arasında birlik adına İslam milliyetçiliği denilen bir girişimi duyurmasına neden olmuştur. Merkezi ve yerel yönetimdeki Osmanlı yetkilileri bu girişimin başarısı için ciddi çözümlerin temellerini atmaya başlamıştır. Bu arada güneyde demiryolu projesinin inşasını ve tamamlanmasını önlemek ve onu Basra’ya bağlamak için İngiliz müdahalesinin artması nedeniyle huzursuzluklar da yaşanmaya başlamıştır.²⁷³

İngiltere, deniz üssü olarak gördüğü Kuveyt yakınlarındaki Basra Vilayetinde, Osmanlı otoritesinin güçlendirilmesini büyük bir tehlike olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle İngiltere’nin bazı aşiretleri teşvik etmesi, silahlarla desteklemesi ve yerel yönetime karşı birtakım isyan hareketleri yönünde iş birliği yapması, Kuveyt ve Basra Körfezi’ndeki çıkarlara bir tehdit olarak görülmüştür. O dönemde Osmanlı-İngiliz ilişkileri sadece Basra’da değil, aynı zamanda Yemen ve Kızıldeniz bölgeleri gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalanında da istikrarsız hale gelmiştir. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamit, Basrada İngiltere’nin sorunu çözmesine değil, müdahale etmesine ve sorunu yönetmesine izin veren diğer alanlardaki İngiliz müdahalelerine karşı koymak için bazı varsayımlar ve temeller koymuştur. Yönetimin güçlendirilmesi, Sultan II. Abdülhamit tarafından geçici çözümlerden daha önemli görülmüştür.²⁷⁴

Sultan II. Abdülhamit’in odaklandığı konulardan biri de yerel aşiret ayaklanmalarını silahlı güç kullanarak bastırmak ve bazı kişisel danışmanlarını Askeri Teftiş Kurumu gibi bölgesel merkezlere atamak olmuştur. Bazıları Abdülhamit’in panislamizm politikasını sıklıkla tartışmalı bulmakta, bazıları ise bu politikaya destek vermekteydi. Bu politika Irak bölgesini büyük ölçüde etkilemiştir ve Musul bundan en

²⁷² Sahar Ahmed Naji, *Osmanlı Döneminde Irak'ta Devlet ve Yabancı Eğitimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi, Bağdat 2019, s. 42-43.

²⁷³ Harb, *age*, s. 67-68.

²⁷⁴ Abdurrahim Mustafa, *Fi Usul Tarih Osmaniye*, s. 150-152, 204.

çok etkilenen vilayetlerden biri olarak kabul edilmektedir.²⁷⁵ Sultan II. Abdülhamit'in temel öncelikleri, Şiiiler ve Sünniler arasındaki panislamizm gelişmelerini takip etmek, İran ile konfederasyon anlaşmasına benzer bir anlaşma yapmak ve Irak Bölgesindeki Şii sorununa odaklanmaktır. İran destekli yerel siyasetçiler, Sultan II. Abdülhamit'in bazı bölgelerde Osmanlı Devleti'ni İran lehine kışkırtmak için çıkardığı yasa ve emirlerle yüzleşmeye çalışmıştır. Hatta bu siyasetçilerden bazıları Babıali'ye veya Bağdat'taki merkezi hükümete danışmadan çeşitli önlemler almıştır. Buna rağmen Sultan II. Abdülhamit'in kararlarına çoğu karşı çıkmamıştır.²⁷⁶

Sultan II. Abdülhamit'in soydaşlıktan ziyade din birliğine dayanan Panislamizm hareketi imparatorluk dahilinde ve haricindeki bütün Müslümanları bir arada buldurmak ve imparatorluğa düşman unsurları bu sayede engellemek amacına sahiptir. Bu itibarla Panislamizm düşüncesinin Sünnilerle Şiiiler arasındaki çatışmayı durdurmak için Irak Bölgesinde çözüm olarak görüldüğü söylenebilir.²⁷⁷

1900 yılında Bağdat'taki yerel ve merkezi yönetimin, özellikle Sultan II. Abdülhamit'in Altıncı Ordu'ya yaptığı reformlardan sonra güçlü ve gelişmiş bir orduya sahip olduğu ve bu nedenle tarımsal feodal beyleri kontrol etmenin kolay bir mesele haline geldiği, gerçekleştirdikleri isyanların daha önce vergi artışları ile aşılabileceği düşünülmüştür. Hükümet, büyük şehirlerde telgraf hatları inşa eden ve posta hizmetlerini geliştiren idari personel atamıştır.1903 yılından sonra, o dönemde Irak Bölgesi üzerindeki baskılar, çeteler, salgın hastalıklar ve tarımsal verim eksikliği nedeniyle reformlar yavaşlamıştır. Devletten uzak köy ve yerler feodal beylerin kontrolü altında olduğu için vergiler merkezi hükümete gönderilmiyordu.²⁷⁸ Çalışmanın genelinden de anlaşılacağı üzere II. Abdülhamit döneminde gerek Osmanlı Hükümetinin gerekse bizzat Padişahın, bölgedeki tüm olumsuz baskı ve muhalefete rağmen Irak ahalisinin, eğitim ve refahı için gerekli girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

²⁷⁵ Kayisi, "agm", s. 121

²⁷⁶ Abdüsselam age, s. 45.

²⁷⁷ Jacob M. Landau, "agm", s. 132.

²⁷⁸ Stephen Lunkrek, *Modern Iraq From 1900 to 1950*, (Çev. Salim Taha Tikriti), Dar Rafedyin Yay, Bağdat 1988, s. 50.

3.2. XX. Yüzyılda Sultan II. Abdülhamit'in Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın başı, tüm dünyanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun haritasını etkileyen önemli olaylara sahne olmuştur. II. Abdülhamit'in saltanatı döneminde başta ekonomik problemler olmak üzere çok çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu dönemde yabancı ülke ve diplomatların Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyet ve tutumları, içeride yaşanan ve Sultan Abdülaziz'in hal edilmesi ve V. Murad'ın tahttan inmek zorunda kalması gibi olaylar II. Abdülhamit'i de etkilemiştir. Bu durum Padişahı evhamlı bir hale getirmiş ve politikalarında istihparat raporları ön plana çıkmıştır. Dış politikada Avrupa devletlerinin çıkar çatışmalarından yararlanmaya dayalı bir politika geliştirdi. Bu politikanın başarılı olduğu genel kabul görmüş bir kanaattir. II. Abdülhamit dönemi Batı ile mücadele edilen buna karşılık batılı kurum ve fikirlerin de takip edildiği bir dönemdir. Buna karşılık Halifelik kurumunun etkin olarak kullanıldığı görülür. Ayrıca Panislamizm politikasının da uluslar arası sahada özellikle İngilizlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine karşı koymak ve İmparatorluğun Müslüman kesimi arasındaki birliği korumak amacıyla kullanılmış olduğu görülür.²⁷⁹

XX. yüzyılın başlarında Sultan II. Abdülhamit, özellikle Osmanlı İslam mirasını koruyordu ve aynı zamanda bir gelişim, teknoloji aşığı olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolları, fotoğraflar, saat kuleleri ve telgraf hatları çoğalmaya başladı. Padişah, resmi konuşmalarında ve törenlerinde, kalkınmaya ve Batı ülkelerine karşı koyabilecek modern bir imparatorluğun kurulması için isteğini ve çabasını birkaç kez vurguladı. Eğitim ve öğretim alanlarında özellikle eğitim kurumları, okullar ve mühendislik yönetimi alanlarında da kayda değer gelişmeler yaşandı. Okulların gerek müfredatları, gerek binaları, gerekse eğitim sistemi, II. Abdülhamit döneminde devlet ideolojisinin temsilcisi olarak kullanılmıştır denilebilir. Bunlar sultanın ölümünden sonra bile ayakta kalacak olan ve imparatorluğun varlığını koruyacak ve geleceğe taşıyacak olan kurumlar olarak görülmüştür. Bu faaliyetlerle özellikle ilgilenilmesinin nedenlerinden biri de Osmanlı Devleti'ndeki iktidarı, eğitim yoluyla halka benimsetmek ve böylece saltanatı güçlendirmektir. Çünkü halk, savaşların uzun sürmesi ve mağlubiyetle sonuçlanarak

²⁷⁹ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 219-220.

sürekli toprak kaybına neden olması nedeniyle Osmanlı hanedanına güvenini yitirmeye başlamıştı.²⁸⁰

Sultan II. Abdülhamit, siyasi sorunların çözümünde eğitimi etkili bir şekilde kullanmış, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde özenli bir şekilde eğitim reformları yapmaya ve sadece şehirlere değil kırsal ve merkezden uzak bölgelere de odaklanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyıl ve ondan önceki yıllara göre ciddi bir eğitim verilen okullar, devletin gücü olarak görülmüştür. O dönemdeki okullara genelde II. Abdülhamit'in ismi verilerek Hamidiye Dönemi okulları denildiği için bu okullar, sahip oldukları eğitim müfredatları ile ideolojik kurumlar haline gelmiştir. Bazıları, eğitim ve inşaat alanlarındaki bu gelişmeleri Sultan II. Abdülhamit'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun XX. yüzyılda zayıflamasının ardından hilafet ilkesini sağlamlaştırmak amacıyla kullandığı bir propaganda olarak değerlendirdi.²⁸¹

Bu dönemde mimaride odak noktası, neoklasik üsluptaydı. Mimaride Batı modelini; okullar, üniversiteler, resim atölyeleri, halk kütüphaneleri, eğitim ile ilgili diğer projeler dâhil olmak üzere kamu ve eğitim binalarına uygulama girişiminde bulundu. Hatta Osmanlı eğitim sistemi bile Avrupa eğitim sistemine göre değiştirilmeye başlanmış, öğrenci ve öğretmenlerin üniformalarında da değişiklik yapılmıştır. Bazı tarih yazarları, Sultan II. Abdülhamit'in meşruiyetini binalarda süsleme unsurlarının yanı sıra okul ve devlet dairelerinin kapılarında her gün Sultan II. Abdülhamit'i yücelten sloganlar attırarak inşâ etmeye çalıştığına inanmıştı.²⁸²

1908 yılı başında yüzyıllardır hüküm süren Osmanlı Devleti; ihtilal belirtilerinin birdenbire ortaya çıkmaya başlamasıyla siyasi ve idari konularda zor zamanlar geçirmiştir. II. Meşruiyet'in ilanından sonra seçimlere gidilmiş ve seçimi İttihatçılar kazanmıştır. Seçimler sonrasında Meclis-i Mebusan tekrar açılmıştır. Ancak daha sonra II. Abdülhamit'in iktidarını da sonlandıran ve tarihte 31 Mart Olayı olarak bilinen hadise gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu dönemlerin aslında bir tür kargaşa dönemi olduğu görülür.²⁸³

²⁸⁰ Esma İğüs, "Sultan II. Abdülhamit'in Meşruiyetinin Eğitim Yapıları Üzerinden Okunabilirliği", *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, S.9, Yıl 2014, s 83-84 .

²⁸¹ İğüs , "agm", s 84 .

²⁸² İğüs , "agm", s 86-88.

²⁸³ Hakan Temiztürk-Salih Seyhan, "II. Meşruiyet ve Millet Gazetesi", *Atatürk İletişim Dergisi*, C. 2, S.1, Yıl 2011, s. 4 .

3.3. 1908 Meşrutiyeti'nin İlamı

II. Abdülhamit'in modernleşme ve meşrulaştırma misyonu, “yaya sü-vari” olarak çelişkili görünen “aydın despotizmi” ifadesi ile tanımlanabilir; çünkü aydınlanma itaat demektir. Sultan II. Abdülhamit'in meşrulaştırma ve modernleştirme misyonu, Osmanlı Anayasa'sının dört unsuruna bakarak daha iyi anlaşılabilir: Din-ü devlet mülk-ü millet. Keçecizade İzzet Molla, Divan-ı Bahar-ı Efkâr'da “Kıvam-ı din-ü devletdir devam-ı mülk-ü millettir.”²⁸⁴ XX. yüzyılın başındaki İran Devrimi (1905-1908) gibi dış etkenler Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. İran Devrimi'ne Sultan II. Abdülhamit'in yanı sıra Rusya ve İngiltere de ilgi duymuştur. İran Devriminden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Irak Bölgesinde İran ve Irak sınır bölgelerinde bir takım kargaşaların da yaşandığı görülür. İran'daki devrimin Irak'ta bulunan mezhepler arasındaki bağı güçlendirip geliştirdiği de söylenebilir. Ayrıca Iraklı eğitimli insanların entelektüel ve kültürel bilinci halk üzerinde etkili idi. Tüm bu durumlar genel olarak özellikle Bağdat'ta siyasi, kültürel, sosyal bilincin gelişmesine ve olgunlaşmasına katkıda bulunmuştur.²⁸⁵ Irak vilayetlerindeki eğitimli insanlar, anayasayı yeniden yürürlüğe koymanın Irak vilayetlerinin çıkarına olduğunu düşünüyorlardı. 1908 Meşrutiyeti, Iraklılara Irak Bölgesindeki durumun gelişmesine katkıda bulunabilecek yeni bir idari sistem kurarak devleti yönetme hakkını verebileceği, Irak Bölgesinde geniş bir yankı uyandırmıştır. Bu nedenle eğitimli insanlar, özgürlüğün ve demokrasinin anlamı ve faydaları hakkında insanları aydınlatmaya ve eğitmeye başlamıştır.²⁸⁶ Çeşitli bölgelerde gazete ve dergiler kurularak yeni anayasanın detaylarının Bağdat, Musul ve Basra'da yayınlanmasına büyük katkı sağlanmıştır. Çünkü o dönemde basının gerekli düzeyde olmaması ve çoğu gazetenin hükümete bağlı olması, anayasanın 1908'de ilan edilmesinden sonra Irak'ın şehirlerinde çok sayıda özel ve resmi gazete ve derginin yayınlanmasına sebep olmuştur. Ulaşılan gazete sayısı 1909'dan 1913'e kadar çok sayıda gazete çıkartılmıştır. Bu dönemde adet Türkçe, Arapça, Kürtçe, Farsça dillerinde gazeteler çıkartılmıştır. Sadece Bağdat'ta çıkan gazete sayısı 44 olarak belirtilir. siyasi, dini ve komedi alanında 4 dergi: 1905 yılında Zuheir Bağdat, 1908 yılında Bağdat, aynı yılın Ocak ayında Irak dergisi ve 1909 yılında Al-Raqib dergisi yayınlanmıştır. 28 Ocak 1909'da sınırsız ve özgürce ve açıkça

²⁸⁴ Bedri Gencer, “Haşin Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamit'in Meşrûiyet Siyaseti”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi, Edt. Mehmet Bulud vd., İzü Yayınları, İstanbul 2019*, s 37.

²⁸⁵ Nazım Osman, *Maukuf Devlet Osmanyie Min Savre Desturyie Fi İran 1905 1911*. Derasat Tarih ve Asar. S. 72, Dohek University, 2019 s.417,423.

²⁸⁶ Davut Hut, “agm”, s. 112- 113.

yazdı. Bu sayede Musul'da yaklaşık 3 gazete: Eklel Vard 1902, Avakat Bağdati ve Musul gazeteleri, Basra'da yaklaşık 12 gazete; Avakat Basriya , Zuhur, Sada Islam ve diğer gazeteler, Necef'te Al-ilim , Kerbela'da Luğat Arab ve diğer gazeteler Türkçe ve Arapça yayınlanmaktaydı.²⁸⁷

Bağdat'ta Nazım Paşa'nın valiliği döneminde (1909-1911) güvenliğin yeniden sağlanması ve Bağdat Vilayetinin her yerinde kaosun bastırılması, çok sayıda bilim ve edebiyat topluluğunun kurulmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca Irak Bölgesinin daha önce siyasi bir istikrara sahip olmaması nedeniyle sosyal sınıflar arasında güven faktörünün oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Irak Bölgesinde İttihat ve Terakki Derneği'nin bir şubesi kurulmuş ve bu dernek XX. yüzyılda ilk Irak Bölgesi siyasi örgütü olmuştur. Hatta askerler bile bu dernek bünyesinde eğitilmişler arasına katılmıştır.²⁸⁸ Irak Bölgesinde entelektüel ortamı etkileyen bazı faktörler olmuştur. Bu faktörlerin en başında panislamizm siyaseti kapsamında yapılan çalışmalar gelmektedir. Ayrıca Arap kaynaklarında çok sözü edilmese de İstanbul bu etkileşimin en önemli merkezidir. Hem imparatorluğun her köşesinden gelen öğrenciler hem de Harbiye ve Mülkiye gibi önemli akademileriyle İstanbul, İmparatorluğun Arap toplumu için de önemlidir. Kurulan kültür merkezleri, yayınlanan kitaplar ve dergiler bu çalışmalar arasında sayılabilir. Mısır ve Halep gibi farklı Arap bölgelerinden gelen ve etkileri doğrudan temas yoluyla veya gazete ve dergilerle yankılanan kitaplar da olmuştur. Irak'taki eğitilmiş eliti karakterize eden en önemli özellik askeri yönle de İstanbul ile bağlantılıdır. Bunun sebebi çeşitli üniversitelerde farklı alanlarda eğitim alan gençlerin askerliğe olan ilgisi idi. Bu gençler, asker olduktan sonra askeri kurumlardaki entelektüel yapının gelişimine de katkıda bulunmuşlardır.²⁸⁹

Irak Bölgesi toplumundaki bazı eğitilmişler ve askerler, anayasaya karşı fanatik davranarak 1908'de anayasanın restorasyonundan sonra Sultan II. Abdülhamit'in devrilmesini talep etmişlerdir. Bu eğitilmişler toplumun Avrupa'daki gibi modernleşmesini ve eğitilmiş hale gelmesini talep etmişlerdir. Ülkenin ilerlemesi ve gelişmesinin en önemli şartının Avrupa'dakiler gibi bilimsel enstitülerin kurulması olduğunu öne sürmüşlerdir. Irak Bölgesinin gelenek ve göreneklerinin eğitim yoluyla

²⁸⁷ Mir Basri, *Alyakza Adabea fi Irak Hades*, Özgürlük Yay, Musul 1988, s. 13.; Omar İbrahim Alshallal, "agm", s. 255.

²⁸⁸ Nevzat Artuç, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15Mart 1911)", *Belleten*, C. 74, S.271, s.835.

²⁸⁹ Hasan Kayalı, "Arapların 1908 Meşrutiyet Tecrübesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı 24, 2008, s. 40.

korunması ve cehaletin ortadan kaldırılması için anayasanın sağladığı fırsatlardan yararlanılması gerektiğini de savunuyorlardı.²⁹⁰ Anayasa aşamasının, Iraklı entelektüelin üslup ve düşünce tarzlarında açık bir değişimi temsil ettiği ve anayasal yaşamın ilk yıllarında sağlanan özgürlük atmosferinde doğrudan etkisinin vardı. Bu aşamada Iraklı entelektüellerin, sosyal ve politik eleştirinin ortaya çıkmasıyla temsil edilen yeni konulara yöneldikleri görülmüştü²⁹¹ Kitapların, yabancı anıtların, hikâyelerin, tiyatronun ve bilimsel dergilerin çevrilmesinde çeviri önemli rol oynamıştır. Böylece Irak vilayetlerinde çeviri kültürü ortaya çıkarak farklı kültürlerle ait kitaplara olan ilgi artmıştır. Bağdat ve komşu bölgelerdeki sosyal sınıflar arasındaki kültürel ve entelektüel bağlar, birçok kütüphanenin açılması ve her hafta Bağdat'taki bazı okullarda bir dizi eğitici oyunun kurulması ile daha da güçlü hale gelmiştir.²⁹²

Osmanlının Irak Bölgesindeki eğitim politikası, birçok okulun kurulması, eğitimin denetlenmesi ve eğitimde resmi dilin Türk dili haline getirilmesiyle ön plana çıkmıştır. Entelektüellere, eğitimi desteklemeye ciddi şekilde katkıda bulunmaya ve bunu önemli ulusal görevlerden biri olarak görmeye teşvik etmek için tekrarlanan çağrılar yapılmıştır.²⁹³ 1908 yılında yani II. Meşrutiyet döneminde Beyrut'ta olduğu gibi Bağdat'ta da bir Hukuk Fakültesi kurulmuştur. Vali ve Osmanlı yetkililerinin desteğiyle tıp, kimya, müzik ve edebiyat gibi daha birçok ilim okulu kurulmuş ve inşa edilmiştir. Ancak II. Meşrutiyet sonrasında özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti öncülüğünde Türkçe konuşulmayan bölgelerde İttihat Terakki Cemiyeti'nin merkezîyetçi politikaları kapsamında açılan bazı okullar muhalifler tarafından asimilasyon olarak yani "Türkleştirme" faaliyetleri kapsamında değerlendirilmiştir.²⁹⁴ Iraklıların büyük desteği ile okulların kuruluşu artmıştır. Bu okulların kurulmasından ve bilimsel eğitimin yaygınlaşmasından duyulan sevince rağmen, bu gelişmeye ve okulların kurulmasına destek vermeyen gruplar da olmuştur. Bunlar din adamı sınıfına dâhil bazı âlimlerdir. Hatta okul inşaatı için ayrılan inşaat parasına el koydukları bile olmuştur.²⁹⁵

Cafer Ebu El-Taman, Ali El-Kâtanat, Rauf El-Bey Al-Hayyat, gibi âlimlerden oluşan eğitim insanlarının çoğu, bazı tarafların beslemeye çalıştığı mezhep çatışmasını

²⁹⁰ Wamid Nazmi, *Şiia Irak ve Kazaya Arabia*, Arap Birlik Çalışmaları Merkezi Yay, Beyrut 1984, s.163.

²⁹¹ Sayar Jamil, "Alestenara fi Irak ve Altakven", *Afak Arabia Dergisi*, Irak 1991, s.37.

²⁹² Mahmoud Alabta, *Hayat Marouf Rusafi*, Genel Kültür İşleri Yay, Bağdat 1992, s. 15.

²⁹³ Davut Hut, "agm", s. 123-124.

²⁹⁴ Kayalı, "agm", s. 38.

²⁹⁵ Omar İbrahim Alshallal, "agm" s. 259-260.

reddetmeye çalışarak sosyal barışa katkıda bulunmuşlardır. Bu bağlamda öğrenmeyi teşvik ederek, özelde Bağdatlı gençlerin ve genelde ise Iraklıların bilinçli hale gelmesini, böylece daha barışçı tutum sergilemelerini amaçlayan çeşitli bilimsel projeler bile oluşturmuşlardır.²⁹⁶ Bu çabaya rağmen, öğrenilenlerin eksikliği ve öğrenmek isteyenler ile bazı sosyal grupların modern eğitimin amacı ve hedefi konusunda şüpheli ve ihtiyatlı olması gibi nedenlerle sonuçlar sınırlı kalmıştır.²⁹⁷ Özgürlük, Iraklı entelektüel çevrenin kendisini içinde bulduğu büyük bir yüzleşme gibiydi. Böylece bazı eğitim insanları özgürlüğü, taraflarla doğrudan hesaplaşmanın yöntemi olarak görmekte iken, bazıları da ortaya çıkabilecek sonuçları düşünmeden, ifade özgürlüğüne yönelik her faaliyetle mücadele etmiştir.²⁹⁸ Irak'taki genel durum, iki karşıt akımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birincisi Osmanlı İmparatorluğu'nun birlik olmaya yönelik çalışmalarının somut hali olan panislamizm akımıdır. Diğeri ise bu akıma şiddetle karşı çıkan, tüm faaliyetleri reddeden gruptur. Bunların dışında tarafsız kalan farklı gruplar da ortaya çıkmıştır.²⁹⁹

Irak Bölgesindeki eğitim insanları, konularını çok belirgin hale getirerek fikirlerini açıkça belirtmişlerdir. Gazete ve dergi yayıncılığına ve modern eğitime verdikleri destek, bu cesaretin örneklerindedir. Al-Rusafi ve Fahmi Al-Mudaris ve Yusuf RizkAllah bunlar eğitim insanları arasında sayılabilir.³⁰⁰ Bunların yanı sıra Tahseen el-Askari, Bahjat Zainal, Muhammed Reda al-Şabibi gibi bazı Kürt ve Arap milliyetçiliği savunucuları ve destekçileri Irak Bölgesini Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinden ayırmak için halka kendi milletine dönüş çağrısında bulunan ve bu çağrıya yönelik argümanlar geliştiren farklı girişimler de olmuştur. Ancak o zamanlar iktidar konumunda olmadıkları için etkili de olamamış ve gerekli desteği bulamamışlardır.³⁰¹ Irak bölgesi Yahudileri de aynı şekilde özgürlük, adalet ve eşitlik sloganları atmıştır. 1909'da "İşbirliği Derneği" de dâhil olmak üzere bir dizi dernek kurulmuştur. Yahudi cemaati entelektüel kültürlerini geliştirmek ve topluma entegrasyonlarını kolaylaştırmak için İbrani Edebiyat Topluluğu Kütüphanesi adlı bir kütüphane de kurmuştur. İlim ve edebiyatın yaygınlaştırılmasında ve dil

²⁹⁶ Davod Salloum, *Aser Fiker Qaebi fi Şair Jamil Sidqi Zahawi*, Arap Araştırma Enstitüsü Yay, Bağdat 1984, s. 12.

²⁹⁷ Omar İbrahim Alshallal, "agm", s.259-260.

²⁹⁸ İbrahim Khalil Ahmad, *Tataver Talim fi Iraq 1869 - 1932*, Center for Arab Gulf Studies Yay, Basra 1982, s. 48.

²⁹⁹ Raqeeb Gazetesi, S 91, Al-Khair Yayınevi, 10 Safar 1328 Hicri.

³⁰⁰ Anesta Mary, *Meccelet Luğet Arab*, Adab Yay, Bağdat 1911, s.33

³⁰¹ Ahmad, *Tataver Talim fi Iraq 1869 – 1932*, C 11, s. 339.

öğretilmesinde temel rol oynayan bir başka dernek de “Osmanlı Birliği Cemiyeti” dir. Bu dernek, Hristiyan cemaati (genelde Katolikler) üyelerine yönelik entelektüel ve kültürel makaleler yayınlamak için Arapça ve Türkçe bir gazete yapmıştır. Ayrıca çeşitli entelektüel faaliyetlerin yer aldığı Ortodoks Gençlik Kulübü de bu dernek tarafından desteklenmiştir. 1910 yılında, Basra ve Musul'daki Keldani Hristiyan dernekleri ve farklı Hristiyan cemaatlerinin üyelerini eğitmek için ortaya çıkan faaliyetler olmuştur.³⁰²

1911 yılında İngiltere tarafından davet edilen ve görevi Basra'da, İngiliz Hükümeti için propaganda yapmak olan Bay Forbeck tarafından kurulan Kızıl Çete Topluluğu gibi diğer ülkeler tarafından desteklenen dernekler ortaya çıkmıştır.³⁰³ Bir de Bağdat'ta gizlice kurulan ve temel amacı Arap Vilayetlerinin bağımsızlığı olan “A’hd” yani “Söz” adında bir cemiyet mevcuttur. Bu cemiyetin kurucularının çoğu İstanbul ve bazı Avrupa ülkelerinde eğitim görmüş subaylardır. Bağımsızlık talep eden bu grup, kaos yaratmak ve Irak Bölgesini Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinden ayırmak Osmanlı ordularında görev alan Araplara da “A’hd” cemiyetine katılmaları çağrısında bulunmuşlar ve bunlar İngiliz yönetimi tarafından desteklenmiştir.³⁰⁴ Bunun yanı sıra “El-meşura Derneği” olarak bilinen dini bir dernek vardı. 1908 yılında Osmanlı anayasasının ilan edilmesinden ve ardından Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra kurulan bu derneğin kurucuları arasında Abdurrahman Al-Nakib, Issa Efendi Al-Jamil, Abdurrahman Paşa Al-Haydari, Muhammad Fadıl Paşa Al-Dağistani, Kazım Paşa, Cemil Paşa, vaiz Şeyh Mustafa el-Shahbani, Yusuf Efendi ve Şeyh Saeed'in görünürdeki amacı anayasayı desteklemektir. Alt sözleşmede federal hükümete karşı çalışmaktır. İslâm hukukuna dönmek için insanları gizlice gösteri yapmaya kışkırtmıştır, ancak anayasayı destekleyen unsurların ve iktidar partisinin (İttihat ve Terakki) etkisinin baskısı altında sona erdiği için bu derneğin ömrü uzun sürmemiştir. Buna rağmen bu durum onların siyasi faaliyetlerinin sonu olmamış ve gizlice çalışmalarına devam etmiştir.³⁰⁵

³⁰² Ahmad, *age.*, C11 s. 411.

³⁰³ Sayar Jamil, “Alestenara fi Irak ve Altakven”, s. 89.

³⁰⁴ Fakhir Alee Ababakr, *Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Akımları: Musul, Bağdat ve Basra Örnekleri (1908-1918)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020 Sakarya, s.115-116.

³⁰⁵ Mary, *age.*, s. 326.

3.4. Sultan II. Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi

XX. yüzyılın başında dış etkenler, Türkiye'de siyasi, kültürel ve sosyal bilincin gelişmesine ve olgunlaşmasına katkıda bulunmuştur. Çünkü 1905'te İran'daki anayasa devrimi, olayların seyrini yalnızca Türkiye'de değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında değiştirmede büyük bir etkiye sahip olmuştur.³⁰⁶ Osmanlı Hükümeti'nin bu okullarda okumayı yasaklamasına rağmen, Türkiye ve Avrupa'daki Fransız ve Amerikan yabancı okullarında eğitim gören gençler ve diğer mezhepler tarafından kurulan Ermeniler, Romalılar, Yahudiler ve Bulgarlara ait okullar, gençler arasında kültürel bilincin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin ve iktidar sisteminin zaaflarını öğrenen, yabancı okullardan mezun olan bu öğrencilerin sayılarının çoğalması, özgürlüğe, eşitliğe ve yeni sistem fikirlerine ilişkin söylemleri de artırmıştır.³⁰⁷

XX. yüzyılın başında ulaştırma ve medya alanında yaşanan gelişmeler, yabancı ve Avrupa okullarında okuyan öğrenci sayısının çoğalmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, Türkiye'deki gizli dernek ve kuruluşların artmasına ve Osmanlı toplumunun medya ve eğitim alanında değişimine yol açmıştır. Siyasi ve sosyal hayatta yaşanan değişiklik sonucunda kurulan İttihat fikirlerinden esinlenerek fikirlerine ve politikasına karşı çıktığı için Sultan II. Abdülhamit'i İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu derneklerin en önemlileri arasında yer almıştı. Avrupa Abdülhamit'i tahttan indirmek istemiştir. Anayasanın eski haline getirilmesi ve Sultan II. Abdülhamit'in istifaya zorlanması için diğer derneklerle de iş birliği yapmıştır.³⁰⁸ Bu olaylar devlete yeni sorunlar getirdi. Bölgedeki Ermeniler arasında ihtilalci ve milliyetçi örgütler güçlenmeye başladı ve birçok şehirde Ermeni ayaklanmaları patlak verdi. Ermeni olaylarının ulusal bir isyana dönüşeceği endişesi ortaya çıktı. Ermeni isyanları 1890'larda hızla büyümüş, 1894-1896 yıllarında Anadolu'nun pek çok şehrinde ortaya çıkan isyanların İstanbul'a da sıçramasından korkulmuştur. Bu isyan hareketlerine bazı Avrupa devletleri de müdahil olmuş ve destek vermiştir. Osmanlı Hükümeti'ni Anadolu'daki Ermenilere karşı harekete geçmeye sevk etmiştir.³⁰⁹ II. Abdülhamit ve hükümetine karşı olanlar sadece batılı devletler değildi. Meclisi kapatarak yönetimi kendi ellerine alması, Kanun-ı

³⁰⁶ Kocabas, *age*, s.27-29, 350.

³⁰⁷ Sawedy, *age*, s.125-126.

³⁰⁸ İzeddin, *age*, s. 186-187.

³⁰⁹ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, Yıl 2016, s.391.

Esasi'yi süresiz olarak uygulamadan kaldırması gibi gelişmeler II. Abdülhamit'e karşı muhalefeti hareketlendirmiştir. Bu nedenle Murat'ı tekrar tahta geçirmek ve Midhat Paşa'yı Sadrazam yapmak için tarihe Çırağan Vakası olarak geçen ve 31 Ağustos 1876 yılında gerçekleşen başarısız bir darbe girişimi olmuştur. Bir kısım ihtilalcinin ölümü ile sonuçlanan darbe, II. Abdülhamit'i, hafiye denilen gizli teşkilatını kurarak sıkı bir yönetime başlamaya mecbur etmiş ve ilk kez Osmanlı tarihinde geniş kapsamlı bir hafiye ve polis teşkilatı kurulmuştur.³¹⁰ 1880 yılında II. Abdülhamit'in siyasi rakipleri hakkında bilgi toplamak ve padişaha yönelik darbe girişimlerini veya ayaklanmaları önlemek amacıyla Hafiye Teşkilatı kuruldu. Bu durum İstibdat Devri olarak ifade edilen dönemi beraberinde getirecektir. II. Abdülhamit'in endişelerinin yanı sıra devletin içinde bulunduğu sorunlar ve çıkmazlar da Padişahın huzurunu daha fazla bozmuştur. Bu durumun istibdat rejimini körüklediği açıktır. Gazeteci olarak adlandırılan casuslar, vatana ve millete zarar verebilecek her türlü eylemden kaçınarak, hükümet aleyhine olabilecek faaliyetleri bildirdiler.³¹¹

Yediği bu olumsuz damgalamaya rağmen, devletin bekası için aldığı tedbirleri uygulamaya ve yeni tedbirler almaya devam eden II. Abdülhamit'e karşı, yurt içinde ve yurt dışında muhalefet git gide güçlenmiş ve 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden sorumlu bazı subaylar 1908'de Manastır ve Selanik şehirlerinde ayaklanmıştır. Ayaklanmalarda halkın birbirini kırabileceğinden endişelenen II. Abdülhamit, ikinci kez Anayasa'yı yürürlüğe koydu ve 1908 Meşrutiyet'ini ilan etmek zorunda kaldı. Yapılan seçimlerle oluşturulan yeni meclis 17 Aralık 1908'de açıldı. ³¹² Meşrutiyetin ilan edilmesine rağmen İstanbul'da olaylar bir türlü durulmamıştır. Yeni kurulan İttihad-ı Muhammedi Cemiyetinin kurulması ve ardından muhalif gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ve katilinin bir türlü bulunamaması İttihat ve Terakki'ye olan güvensizlik ve muhalefeti iyice arttırmıştır. Ancak Birlik karşıtlarının artan huzursuzluğu, provokasyonları ve ilerlemeler sonucunda 13 Nisan 1909'da İstanbul'da bir ayaklanma başlamıştır. Rumi takvimle 31 Mart günü patlak veren ayaklanma, Selanik'te kurulan Hareket Ordusu'nun 23-24 Nisan gecesini İstanbul'a girmesi sonucu bastırılmıştır. Ayaklanma bastırıldıktan sonra sıkıyönetim ilan edildi ve isyancıların liderleri, örneğin Derviş Vahdeti vb. kimseler, adalet önüne

³¹⁰ Cevdet Küçük, "Çırağan Vakası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s.303, 306.

³¹¹ Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14, Ocak 2009, s. 37-38.

³¹² Sawedy, *age*, s. 172.

çıkartılarak ölüme mahkûm edildi. En önemlisi, Meclis-i Umumi-i Milli olarak toplanan Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Ayan'ın kararıyla ve bir hal fetvasıyla II. Abdülhamit'in 27 Nisan 1909'da tahttan indirilerek yerine V. Mehmet'in getirilmesine karar verildi.³¹³

³¹³ Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923), *Türkiye Tarihi:Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Yayın Yön. Sina Akşin, C.4, Cem Yayınları, İstanbul 1997, s.32.

SONUÇ

Sultan II. Abdülhamit, halifelğe gelmeden önce bile halifelik işleriyle ilgilenen güçlü ve çok zeki bir kişiydi. Bu karakteri onun Osmanlı Devleti'ne önderlik etmesini ve vilayetleri iyi yönetmesini sağlamıştır. Bu dönemde Irak vilayetlerinin yaşadığı birçok ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlara rağmen, Sultan II. Abdülhamit bu vilayetleri yönetirken akıllı ve sağlıklı bir politika izlemiştir. Genel olarak, birçok önemli reform ve gelişmeye imza atmıştır. Bu reformlar, tüm Osmanlı vilayetlerinde idari bölünmeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarını hafifletmek için bir kamu borç idaresinin kurulmasını içeriyordu. Bağdat, Basra ve Musul bu büyük imparatorluğun ayrılmaz bir parçası olarak 400 seneden fazla Osmanlı İmparatorluğu'nun dâhilinde olmuştur. Bu tezde Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit dönemine ışık tutulmuş ve onun Irak vilayetlerine ve düşman ülkelerin emellerine yönelik politikasının gerçek mahiyeti ortaya konmuştur. Sultan II. Abdülhamit'in tarihini kısaca incelemek için iki önemli nokta dikkate alınmalıdır:

- 1) Sultan II. Abdülhamit iktidara geldiğinde, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın dikkatlerini Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerine çevirmelerinin esas sebebi önemli coğrafi konumlarının yanı sıra petrol ve demir gibi sanayide önemli hammaddeleri içermeleri olmuştur.
- 2) Sultan II. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu'nun ağır buhranlar ve büyük mali sıkıntılar içinde olduğu olağanüstü ve zor koşullarda iktidara geldi. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak ve bağımsız olmak isteyen birçok milliyetçi unsurlar tarafından gerçekleştirilen isyanlara tanık oldu.

Sultan II. Abdülhamit, Osmanlı vilayetlerini içeriden korumak için güçlü bir istihbarat teşkilatı oluşturmak ve dışarıdan düşmanları hakkında bilgi toplamak için çalıştı. İstihbarat teşkilatı, padişah için o dönemdeki iç isyanları ortadan kaldırmada önemli araçlardan biriydi, bu da Basra'daki Saadoun isyanı ve Musul Vilayeti'ndeki Kürt isyanları ortadan kaldırıldığında kanıtlandı. Sultan II. Abdülhamit'in desteklediği Panislamizm, İslam milletinin yabancı sömürge emellerine karşı durabilmesi için müslümanlar arasındaki kardeşlik bağlarını desteklemeyi amaçlıyordu. Sultan II. Abdülhamit, Irak Bölgesi politikasında açık izler bırakmıştır. Özellikle Bağdat Vilayeti'ne büyük önem vermiş ve burayı eski İslam halifeliğinin merkezi olarak görmüştür. Sultan II. Abdülhamit, diğer dinlere ve ırklara karşı adil

politikası nedeniyle Irak vilayetlerinde yaşayan tüm milletler tarafından sevilmiş ve saygı görmüştür. Sultan II. Abdülhamit'in orduya olan ilgisine rağmen barışa meyletmesi ve mecbur kalmadıkça kullanmaması, o dönemde Musul ve Basra Vilayeti'nde meydana gelen isyanlara olan davranışlarından anlaşılmıştır.

Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamit'in bazı Arap ve Avrupalı tarihçilerin tanımladığı gibi diktatör olmadığı, gayrimüslim nüfusla olan ilişkilerinde bile diğer Osmanlı padişahları gibi dini ve anayasal ilkeleri doğru bir şekilde takip ettiği gösterilmiştir. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük hırsları olmadığı için Sultan II. Abdülhamit'in güvenilir müttefiki olduğu söylenebilir ve bu Sultan II. Abdülhamit'in petrol arama ve Bağdat-Berlin demiryolu inşaatı için Alman şirketlerine güvenmesini sağlamıştır. Sultan II. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu içinde bireyin yaşamını etkileyen modernizasyonlar ve reformlar gerçekleştirmişti. Diğer dinlere mensup gayrimüslimler için ve İslami mezhepler için dini ibadet özgürlüğü vermişti. Padişah, öğrencilerin Avrupa'ya burslu okullara gönderilerek eğitilmelerine, döndükten sonra da devlet için çalışmalarına büyük önem veriyordu. Ayrıca tüm Irak vilayetlerinde sivil, islami okul ve üniversitelerin sayısını artırmış, sağlık, tarım, hizmet ve askeri sistemin geliştirilmesi üzerinde çalışmıştı. Padişah II. Abdülhamit, İngilizlerin ekonomik ve ticari politikalar kullanarak müdahale etmesine rağmen, bu dönemde Basra ve Musul vilayetlerine artan İngiliz ve Fars müdahalelerine karşı durmuş, ancak bu politikalar bazen başarısız olmuştur.

Tüm bu projeler ve faaliyetlere bakıldığında, sosyal, kültürel ve beşeri olarak Irak vilayetlerinin ve halklarının gelişimine yönelik geleceğe dair ufuk açıcı çözümlerin de ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde Irak Bölgesinde yapılmış olan çalışmaların, aslında geleceğe atılan bir imza olduğu da düşünülebilir. Zira günümüz Irak Devleti ve halkında var olan Osmanlı sevgisinin Abdülhamit Dönemi'ndeki uygulamalardan kaynaklanmış olduğu bile söylenebilir. Devletler, güncel çalışmaları ile ayakta kalır ve gücün temellerini atarlar. Osmanlının payidar olmasındaki sebepler, gerçekleştirilen projelerin meyvelerinin uzun zaman diliminde ortaya çıkmasında görülebilmektedir.

II. Abdülhamit Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Irakta uygulamış olduğu politikaların sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik alanındaki yansımalarını, geçmişten geleceğe aktarılan bir tecrübe olarak sunmaktadır. Bu tecrübenin, konu hakkında

Çalışma yapacak olan tarih öğrencilerine ve tarih ilmine meraklı okurlara yol gösterici olmasını mit ediyoruz.

KAYNAKÇA

a- Arşiv Belgeleri

1- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA , YA .HUS . 164 \ 62.

BOA , Y PRK .TNF. 2\20.

BOA . HR.TO. 59 \ 14,

BOA, HR.SYS . 108\45.

BOA. Y.PRK. UM, 41\117.

b- Sözlükler

MARY, Anesta, *Meccelet Luğet Arab*, Adab Yay, Bağdat 1911.

AYVERDİ, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.

c- Gazeteler

Raqeeb Gazetesi, S 91, Al-Khair Yayınevi, 10 Safar 1328 Hicri.

d- Araştırma ve Tetkik Eserler

ABABAKR, Fakhir Alee, *Osmanlı Devleti 'nde Milliyetçilik Akımları: Musul, Bağdat ve Basra Örnekleri (1908-1918)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020 Sakarya.

ABBAS, Salah Uribi, *Aldaur İktisati Burjuvazi ve Şam Hata Setenat Qarn*, Minhal Yay, Bağdat 2010, s. 181.

ABDULAZİZ, Muhammad Awad, *İdara Osmanyā fi Musul ve Halep 1864-1914* , Dar Maarif Yay, Şam 1969.

ABDULHAMİD, Mohsen, *Jamaleddin Afghani Musleh Fattarat Risala*, Mesaj Vakfi Yay,UK 1983.

ADAMOV, Alexander, *Vilayet Basra Maziha ve Hazırha*, C 1, (Çev: Haşim Salih Tikriti), Basra University Yay, 1982.

AHMAD, Ibrahim Khalil, *Tataver Talim fi Iraq 1869 - 1932*, Center for Arab Gulf Studies Yay, Basra 1982.

AHMED, Mahmud R., *Haraket Kurd fi Irak*, Manhal Yay, Irak 2014.

AKALIN, Durmuş, “Sveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti’ne Etkisi 1854-1882)”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2011, s.267.

- AKOĞLU, Muharrem, “Irak'ta Şii Varlığı”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, Güz 2013, s. 391-428.
- AKSUN, Ziya Nur, *II. Abdülhamid Han*, (Yayına Haz. Erol Kılınç), İstanbul 2009,
- ALABTA, Mahmoud, *Hayat Marouf Rusafi*, Genel Kültür İşleri Yay, Bağdat 1992.
- ALAMİ, Jamal, *Education in the Hijaz Under Turkish and Sharfian Rules*, The Islamic Quarterly Yay, London 1979.
- ALAZZAWÎ, Abbas, *Tarih Irak Bean İhtilalen*, C.3, Bağdat Yay., Bağdat 1935, s. 51.
- ALBARAK, Fadel, *Medreset Rania ve Yahudiye fi Irak*, Dar Alraşit Yay, Bağdat 1984.
- ALBAYRAK, Mustafa, “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı”, S 6, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara Üniv Yay, C.6, Sayı 6, Ankara, 1995, s. 1-38.
- ALÎ, Orhan Muhammad, Sultan Abdulhamed II Hayat ve Ehdas Asırîh, Irak Muhtelif Yay, Baghdad 1984, s. 25, 75.
- ALNAJJAR, Jamil Musa, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat min Ahed Vali Midhat Paşa Hatta Nihayet Hükm Osmaniye 1869-1917*, 1. Baskı, Medbullü Matbaası, Kahire 1991, s. 21.;
- ALNAJJAR, Jamil Musa, *İdare Osmaniye fi Vilayat Bağdat min Ahed Vali Midhat Paşa Hatta Nihayet Hükm Osmaniye 1869-1917*, 2. Baskı, Şeun Sakafa Matbası, Bağdat 2001.
- ALSHALLAL, Omar İbrahim, “The Study of Cultural Developments in Iraq for the Period of 1869-1914 in the Last Ottoman Era”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 38, Yıl 2015, s. 251-260.
- ALWARDÎ, Ali, *Malamih İctima min Tarih Irak*, Şerif Alradhi Yay, Bağdat 1969.
- ALWARDÎ, Ali, Vuaz Selatin, Beyrut Yay, Bağdat 1995.
- ANSARÎ, Ahmad Nour, *Nusra fi Ahber Basra*, Dar wafa Yay, Bağdat 1969.
- ARTUÇ, Nevzat, “Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15Mart 1911)”, *Belleten*, C. 74, S.271, s. 833-870.
- ATAMAN, Bora, “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14, Ocak 2009, s. 21-49.
- BAŞGÜL, Fatih, *Osmanlı Coğrafyasında Petrol Alanlarının Çıkartılması, İşletilmesi, İmtiyazları ve Ekonomide Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, İstanbul universitesi Yay, İstanbul 2018.
- BEK, Süleyman Faek, *Tarih'il Muluk'el Kumandan Fi Bağdat*, (Çev. Muhammed Nejjib Ermenari), Matbaa Maarif Bğadat, Bağdat 1961.
- BERTMAN, Stephen, *Hand Book to Life in Ancient Mesopotamia*, New York 2003, s. 22.

- BEŞİRLİ, Mehmet, “Bağdat Demiryolunun Akdeniz Uzantısı Toprakkale İskenderun Demiryolu”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 11, S 23, 2004, s. 215-236.
- BEYATLI, Hidayet, Kemal “Irak Türklerinin Tarih Dil ve Kültürleri”, *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 31-36.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Bağdat Demiryolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s. 442-444.
- BİRECİKLİ, İhsan Burak, “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Bakış*, C. 2, Sayı 3, Kış 2008, s. 211-226.
- BOLAT, Mahmut, “Meşrutiyet’ten I. Dünya Savaşı’na Osmanlı Devleti Dış Politikası’nın Genel Bir Değerlendirmesi”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 1, S 1, Yıl 2014, s. 16-28.
- BRENİQUET, Catherine, “Weaving in Mesopotamia during the Bronze Age: Archaeology, techniques, iconography”, *Textile Terminologies In The Ancient Near East And Mediterranean From The Third To The First Millennia Bc*, edited by C. Michel and M.-L. Nosch, Oxbow Books, Oxford UK, s.52-67.
- BURJ, Muhammad, *The Suez Canal: Its Political and Strategic Significance*, Dar katip Arabi Yay., Kahire, 1986,
- ÇAPRAZ, Hayri, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Rusya’nın Boğazlar Politikası”, *Belgi*, Sayı 9, (Kış 2015/1), s. 1178-1194.
- ÇETİNSAYA, Gökhan- BUZPINAR, Şit Tufan, “Midhat Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, s. 8. (7-11)
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, Yıl 2016, s. 353-403.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “II. Abdülhamit Döneminde Kuzey Irak’ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 2, Ankara, 1999, s. 158-162;
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “rak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s.93-95.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “The Caliph and Mujtahids: Ottoman Policy towards the Shiite Community of Iraq in the Late Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 41, No.4, July 2005, s. 561-574.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, Ankara Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988, s.2-3.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq 1890—1908*, Soas/ Routledge, Studies On the Middle East, London, 2006.

- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik” , Sultan II. Abdülhamid Dönemi, Edt. Mehmet Bulud vd., İzü Yayınları, İstanbul 2019, s 15- 32.
- ÇOKABAS, Süleyman, *Sultan Abdülhamid Sani Şahsiyyet ve Siyaset*, Merkez Kavmi Yay., Kahire 2008
- DADFAR, Sajad, “II.Abdülhamid, The Shiites of Iraq, and The Idea of Islamic Unity”
International Journal of Humanities and Cultural Studies, Special March, Issue 2016, s. 949-955.
- DAKHİLİ, Hassan Majeed, *Tarih Alakat Irakia - İrania*, Dar Maarif Yay, Lübnan 1987.
- DOWAL, David Mc, *A Modern History of the Kurds*, Dar Farabi Yay, Beyrut, 2004.
- EL-BEYÂTÎ, Adil Câsim , “Irak (Eğitim ve Öğretim)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul, 1999, s. 108-111.
- ELSALLABÎ, Ali Muhammed, *İmparatoriye Osmaniye Evamil Nuhud ve Esbab Sukut* , Dar Manar Yay, Libya 2003,
- EMECEN, Feridun, “İbrahim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul, 2000, s. 274-281.
- EMECEN, Feridun, “Osmanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, s. 487-496.
- ERASLAN, Cezmi, “Irak’ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı)*, S.35, İstanbul 1994, s. 223-250.
- ET-TÂLİB, İmâdüddin Halîl, “Irak (III. Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, s. 87-91.
- FORTNA, Benjamin J., *Imperial Classroom: Islam, The State and Education in The Last Period of Ottoman Empire*, Oxford University Yay, UK 2002, s. 183-184.
- GENCER, Bedri, “Haşin Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamit’in Meşrûiyet Siyaseti”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi, Edt. Mehmet Bulud vd., İzü Yayınları*, İstanbul 2019, s. 33-93.
- GHAZÎ, Ali Afîfî, *Sira Alajnabi Ala Irak ve Buldan Alarabia fi Qarn 19*, Rafidain Yay, Beyrut 2015.
- GÖK, Nejdî, “Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahatinin Sonuçları ve Yansımaları”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 127-138.
- GÜLSOY, Ufuk, “Hicaz Demiryolu”, *Osmanlı’da Ulaşım: Kara-Deniz-Demiryolu*, Edt. Vahdettin Engin vd., Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s. 247-256.
- GÜLSOY, Ufuk, “Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları”, *Osmanlı’da Ulaşım: Kara-Deniz-Demiryolu*, Edt. Vahdettin Engin vd., Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s. 287-304.

- GÜNDÜZ, Ahmet, “İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Musul Vilayetinin Ekonomik ve Ticari Durumu (1896-1912)”, *Gaziantep Üniversitesi Dergisi*, C 16, S 3, Yıl 2017, s. 848-863.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992, s. 112-114.
- HARB, Muhammad, *Sultan Abdülhamit II Aker Selaten Osmaniye*, Dar Kelam Yay, Şam 1990.
- HASSAN, Muhmmmed S., *Eltatavur İktisadi fi Irak 1864-1958*, C 1, Mısır Yay, Beyrut, 1965.
- HASSOUN, Ali, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, C 2, Dar Nur Yay, 3. Baskı, Şam 1994, s. 176; Adem Korkmaz, “Mithat Paşa’nın Bağdat Valiliği (1869-1872)”, *Tarih Dergisi*, S.49, 2009/1, s.113-178.
- HELMEİCH, Paul C., *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Ohio University Yay, ABD 1974.
- HİLALİ, Abdulrazaq, *Tarih Talim fi Irak Hilal Asır Osmaniye 1838-1917*, Alenvar Yay., Bağdat 1959.
- HUMAIRY, Alaa Alvan, “Tatavur Talim fi Irak ve Asaruh fi Hayat İctimaya” 1912-1958, S 43, *Tarbiya ve Talim Dergisi*, Babil 2019, 1130-1149.
- HUT, Davut, “II. Meşrutiyetin İlanının Irak’taki Yansımaları”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C.13, S.25, (2008/2), s.101-136.
- ISSAWİ, Charles, *The Economic History of the Fertile Crescent*, B1, (Çev. Raouf Abbas Hamed), Oxford University yay, Beyrut 1990.
- İĞÜS, Esmâ, “Sultan II. Abdülhamit’in Meşrutiyetinin Eğitim Yapıları Üzerinden Okunabilirliği”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, S.9, Yıl 2014, s. 82-90.
- İSLAMOĞLU, Abdullah, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913*, Gökkuşbuca Yay, İstanbul 2004.
- İZEDDİN, Yusuf, *Hareket Fikria Mubakra fi Tarih Irak*, Asat Yay, Kahire 1987, s. 145; Akalın, *agt*, s. 211.
- JAMİL, Sayar, “Alestenara fi Irak ve Altakven”, *Afak Arabia Dergisi*, Irak 1991, s.37.
- KADER, Saleh, *Diplomasiya İngilizya fi Irak 1831-1914*, Dar Zaman Yay, Şam 2009, s. 67.
- KAPAR, Mehmet Ali, “Müntefik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 2006 İstanbul, s.27.
- KARABULUT, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”, *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2016, Yıl 1, Sayı 2, s. 49-65.

- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- KARATAŞER, Büşra, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme”, *International Journal of Social Science*, S.57, Yıl, 2017, s. 423-434.
- KAYALI, Hasan, “Arapların 1908 Meşrutiyet Tecrübesi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı 24, 2008, s. 31-45.
- KAYAT, Kemal Muhammed, *Gata Ziraat fi Irak*, C 2, Dar İlim Yay, Bağdat 1970.
- KAYİSİ, Abdulwahab, “Hareket Islah fi Devlet Osmaniye ve Tesirüha fi Irak”, S 3, *Kolej Dergisi*, Musul Üniversitesi Yay, Irak 1961, s. 121.
- KIZILTAN, Yılmaz, “I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 26, S 1, Yıl 2006, s. 251-272.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1988.
- KURT, Burcu, “Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak’ında Kurulan Sanayi Mektepleri”, C 5, S 3, *History Studies Dergisi*, İstanbul 2013, s. 151-173.
- KURT, Burcu, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)*, T.C Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi Ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- KUZUOĞLU, Remzi, “Eski Asurca Metinlerde Geçen Bir Meslek: Aslaku”, C. 13, S. 12, *Anadolu Arşivleri*, 2019, s.137.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülhamid II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 216-224.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Çırağan Vakası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 306-306.
- KÜÇÜK, Levent, “Osmanlının 19.yüzyıl Ortadoğu Politikası Ekseninde Irak Yönetiminde Rol Alan Haşimi Soyundan Bürokratlar”, *Karadeniz*, C 1, S 29, Yıl 2016, S. 29, s. 121-134.
- LANDAU, Jacob M., *İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar*, (Çev. Pelin Fidanoğlu), *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, (Edt. Hasan Celal Güzel), Ankara 2002, s. 132-135.
- LOCKLEAR, Joseph, *Political Situations From The Mid-Nineteenth Century To The Formation Of The Knights Of Hamidiya 1891-1923*, The Arab Yay, Chicago 1986, s. 232.
- LONSKY, Vladimir, *Poor Psovich, History of Modern Countries*, (Çev: Dr. Afifa Bustani), Dar Eltakadum Yay, Moskova 1971.
- LUNKREK, Stephen, *Modern Iraq From 1900 to 1950*, (Çev. Salim Taha Tikriti), Dar Rafedyin Yay, Bağdat 1988.

- LUTHER, Sir Gerald, *Iraq in The Diaries Of Foreign Diplomats*, (Çev: Najda Fathi Safwa), Munir Yay, Bağdat 1984.
- MAHMUD, Muhammad Sayid, *Tarih İmparatoriye Osmaniye*, Mekteb Ama Adab Yay., Kahire 2007.
- MANTRAN, Robert, “Irak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul 1999, s. 91-93.
- MAROUF, Naji, *Pre regular Schools*, Journal of the İraqi Yay, Irak 1973.
- MAZHAR, Ahmad Kamal, *Aletar Zaman fi Tarih Irak*, Muasır Yay, Bağdat 1987.
- MAZHAR, Ahmad Kamal, *fi Tarih İnan Hadis ve Muhtar*, Şanab Yay, Bağdat 1985.
- MEİR, Litvak, *Shiia Scholars of Nineteenth Century Iraq :The Ulama of Najaf and Karbala*, Cambridge University Yay, UK 1992.
- Mir Basri, *Alyakza Adabea fi Irak Hades*, Özgürlük Yay, Musul 1988.
- MUHAMMAD, Wafa, *İmparatoriye Osmaniye Ahta Yajab Tashihuha fi Tarih*, C 1, Dar Wafa Yay, Mısır 1994, s. 212.
- MUSTAFA, Ahamad Abdurrahim, *Fi Usul Tarih Osmaniye*, Dar Şark Yay, Kahire 1982.
- MUSTAFA, Lama Abdulaziz, *Hadamat Ama fi Irak 1918-1969*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Irak 2003.
- NADHEM, Sami, *Siyaset Devlet Osmaniye Ticah Şiia fi Irak 1831- 1917*, Qadisya University Yay, Irak 2018.
- NAFİSİ, Abdullah Fahad, *The Movement Of The Shiites İn Iraq’s İslamic Revolution* , Afak küt Yay, Kuveyt 1972.
- NAJAD, Abdulkerim, *Rihlety min Zulumat Illa Nur*, Wayback Yay, 1. Baskı, Irak 2018.
- NAJİ, Sahar Ahmed, *Osmanlı Döneminde Irak'ta Devlet ve Yabancı Eğitimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi, Bağdat 2019.
- NAWAR, Abdülaziz Suleiman, *Tarih Irak Hades*, Dar Kateb Arabi Yay, Bağdat 2016.
- NAZİM, Osman, *Maukuf Devlet Osmaniye Muin Savre Desturyie Fi İnan 1905 1911*. Derasat Tarih ve Asar. S. 72, Dohek University, 2019 s. 417-436.
- NAZMİ, Wamid, *Şiia Irak ve Kazaya Arabia*, Arap Birlik Çalışmaları Merkezi Yay, Beyrut 1984.
- ÖZCAN, Nuri, “Murad IV, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, s.177-183.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C 4, Ötüken Yay, İstanbul 1994.

- QUATAERT, Donald, *Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey 1888–1908*, Cambridge University Yay, UK 1975, s. 211.
- RAOUF, İmad Abdüsselam, *Hukum Mahalı Osmani fi Musul 1726-1824*, C 4, Adab Yay, Necef 1975.
- SAĞ, Ban Ahmet, “Siyaset Biritanya Ticah Yahud ve Nasara fi Devlet Osmaniya”, *Mecele Terbiya ve al-Talim* C. 19, S.5, Yıl 2012, s. 1-44.
- SAĞLAM, Nevzat – EL AHMAD, Muhammed Ali “The Ottoman Reformist Policy İn Iraq During The Reign Of Caliph Abdulhamid II 1876-1905”, *Journal of Social Sciences and Humanities: Irak'ta Osmanlı İzleri Özel Sayısı*, C.6, S.1, 2022, s. 347-354.
- SAHİLLİOĞLU Halil - ÖZTÜRK Mustafa, “Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı”, *Bellekten*, C. 54, S.211, Yıl 1990, s.1233-1258.
- SALLOUM, Davod, *Aser Fiker Qaebi fi Şair Jamil Sidqi Zahawi*, Arap Araştırma Enstitüsü Yay, Bağdat 1984.
- SALMAN, Hassan Muhammad, *Altanmia İktisadiye fi Irak ve Ticaret Dâhilî'ye ve Harici'ye*, Dar Elşark Yay, Beyrut 1965.
- SAMAR, Ammar Ali, “Shemal Irak 1958- 1975 Dirasat Siyasiye”, *Arap Araştırma ve Politika Çalışmaları Merkezi*, Bağdat 1982.
- SAMMANJİ, Aziz Qader, *Tarih Siyasi Turkman Irak*, Dar Saqi Yay, 1. Baskı, Karkük 1999.
- SAWEDY, Tawfiq, *Mudaharat Nisf Qarn min Tarih Irak ve Kazaya Arabia*, Arap Yazar (?), Yay, Beyrut 1969.
- SHENNAWY, Abdulaziz, *Sultan Abdülhamit. II Müfteri Aleyh*, 3. Baskı, The Anglo Egyptian Yay, Kahire 1983, s. 181-182,355.
- SIRIM, Veli, “Sultan II. Abdülhamit'in Petrol Politikası”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C 6, S 12, 2017, s. 125-132.
- SNOW, Abdurrauf, “Sultan Abdülhamid ve Al-Arab, Jamia İslamiye ve Asarha Fi İhtiva Kaumya Al-Arabia”, *Huvae Al-Arab Dergisi*, S 4, Beyrut 2005.s. 1-41.
- ŞAKER, Haydar Sabri, *Usul Tahdis İctimaiye fi Irak*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kerbela Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Irak 2013.
- ŞENEL, Şennur, “19.yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, C 9, S 18, Yıl 2016, s. 187-207.
- TALAY, Aydin, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamit*, Armoni Yayınları, İstanbul 2007.
- TEKİN, Murat, “Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S.2, Yıl 2014, s.111-125.
- TEMİZTÜRK, Hakan - SEYHAN, Salih, “II. Meşruiyet ve Millet Gazetesi”, *Atatürk İletişim Dergisi*, C. 2, S.1, Yıl 2011, s. 1-20.

- TİKRİTİ, Munir Bakr, *The Iraqi Press and Its Political, Social and Cultural Trends 1869-1921*, Irshad Yay, Bağdat, 1969.
- TOLEDANO, Ehud R., *Slavery and Abolition in the Ottoman Empire in the Middle East*, University of Washington Press, Seattle 1998.
- TUNÇAY, Mete “Siyasal Tarih (1908-1923), *Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Yayın Yön. Sina Akşin, C.4, Cem Yayınları, İstanbul 1997, s.27-81.
- TURAN, Namık Sinan “Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: Iı. Meşrutiyet’e Giden Süreçte Ve Sonrasında Makam-I Hilafet”.*İ. Ü., Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38, Mart 2008, s.281-322.
- TÜRK, İbrahim Caner, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 16, S 40, Erzurum 2009, s. 428.
- UĞUŞ, Mikail, “II. Abdülhamit Dönemi Basın Hayatında Görsel Temsiliyet Bağlamında Basın Yayın Hareketi İncelemesi, Servet-i Fünun Mecmuası Örneği”, *Sosyal Beşeri İlimler Dergisi*, S.4, Eylül 2020, s. 65-94.
- UĞUŞ, Mikail, *II. Abdülhamit Dönemi 1876-1909 Basın Hayatında Görsel Yenilik ve Görselliğin Hakimiyetinin Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2019.
- UYŞAL, Ali Osman, *(1313) 1897 Osmanlı – Yunan Harbi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIII. Dizi, ty, Ankara.
- YAGHİ, İsmail, *Tarih İmparatoriya Osmaniye Alhadis*, C 1, Maktebet Abigan Yay, Filistin 1996.
- YAVUZ, Enes, *Ottoman Oil Concessions During The Hamidian Era (1876–1909)*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2018, s.56.
- YILDIZ, Özgür, “II. Abdülhamid Devrinden I. Cihan Harbine İstanbul’da Amerikan Misyoner Faaliyetlerine Bir Bakış”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, 2012, s. 2739-2750.

EKLER

EK 1. BOA, HR.TO. 59 \ 14

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

№ 6246/265.

Londres, le 7 Septembre 1878

Hommage à Sa Majesté Impériale
Le Sultan Hamid II.

2 v. k.

OSMANLI ARŞIVI		
HR.TO		
59	14	2

8112 20 7/6
6

Excellence,

L'avènement de Sa Majesté Impériale
Le Sultan Hamid II au trône de Ses glorieux
ancêtres est salué par tous Ses sujets avec
la joie d'un peuple qui, éprouvé longtemps par
les effets d'une confusion atmosphérique, voit
poindre sur l'horizon un soleil radieux, destiné
à dissiper les nuages d'une influence malfai-
sante, à apaiser la fureur des éléments discor-
dants et à assurer une suite non interrompue
d'années prospères et paisibles.

C'est dans ce sentiment, partagé par
toutes les populations de l'Empire, que je viens
prier Votre Excellence de vouloir bien déposer

Son Excellence

Sâfvet Paşa,

Ministre des Affaires étrangères de S. M. Impériale Le Sultan,
de, de, de.

168

HR.TO.00059.00014.002

au pied du trône de Sa Majesté Impériale notre
Auguste Maître l'hommage respectueux de
ma fidélité, de mon dévouement et des vœux
ferments que j'adresse au Ciel pour son bon-
heur, pour sa gloire et pour que son règne
soit enregistré dans les annales de l'Histoire
comme celui du resplendissement de la gran-
deur Ottomane, du progrès moral et matériel
de l'Empire et de la prospérité toujours croissante
de ses habitants.

A cet hommage j'ose joindre celui de
ma profonde gratitude envers l'Illustre fa-
mille et la gracieuse personne de Sa Majesté
Impériale, gratitude qui date de l'époque où
son Auguste père de glorieuse mémoire s'est
plu à me confier les fonctions que j'ai l'honneur

de remplir à Londres depuis un quart de siècle,
gratitude qui s'est enracinée dans mon cœur du
jour où, il y a neuf ans, Sa Majesté Impériale,
alors Prince et en visite à Londres, touché de
la triste fin de mon épouse, a donné une preuve
de la noblesse de son âme généreuse et compatis-
sante, en daignant m'adresser une lettre par
laquelle Elle exprimait en termes bienveillants
ses sentiments de sympathie, et que je conserve
comme un précieux trésor.

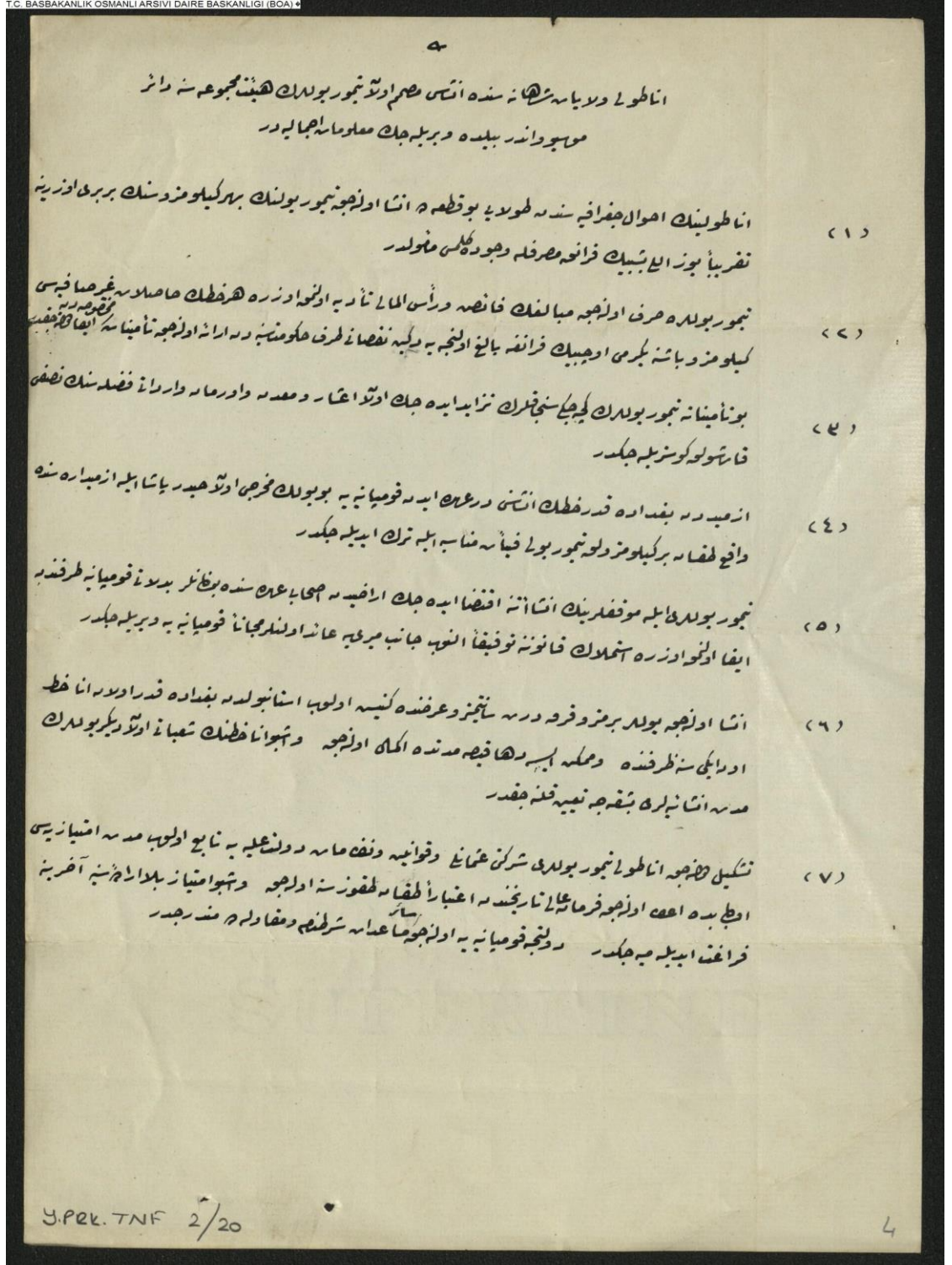
Veuillez agréer, Excellence, les
assurances de ma très haute considération.

MUSURUĞ

HR.TO.00059.00014.002

Sultan İkinci Abdülhamit'in tahta çıkmasını tebrik için Londra Sefareti'nden
gönderilen tahrirat.

Y.PRK.TNF.00002.00020.004

Istanbul-Bağdat demiryollarının inşası ve gerekli paranın tedarikine ilişkin belge.

Ambassade Impériale
de Turquie.

Londres le 9 Mai 1906.

N^o. Gal 1842.

N^o. Gal 187.

658/154

Chambre des communes
Majoration des droits de
douane et Chemin de fer
Bagdad.
1 année.

HR. SYS 108/45

2 vorok

Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur et d'informer Votre
Excellence qu'hier soir, à la Chambre
des Communes, deux questions ont été
posées à Sir Edward Grey concernant
les négociations sur la majoration de
nos droits de douane et le Chemin de
fer de Bagdad.

Votre Excellence trouvera ci-joint
le compte-rendu y relatif donné par

Son Excellence

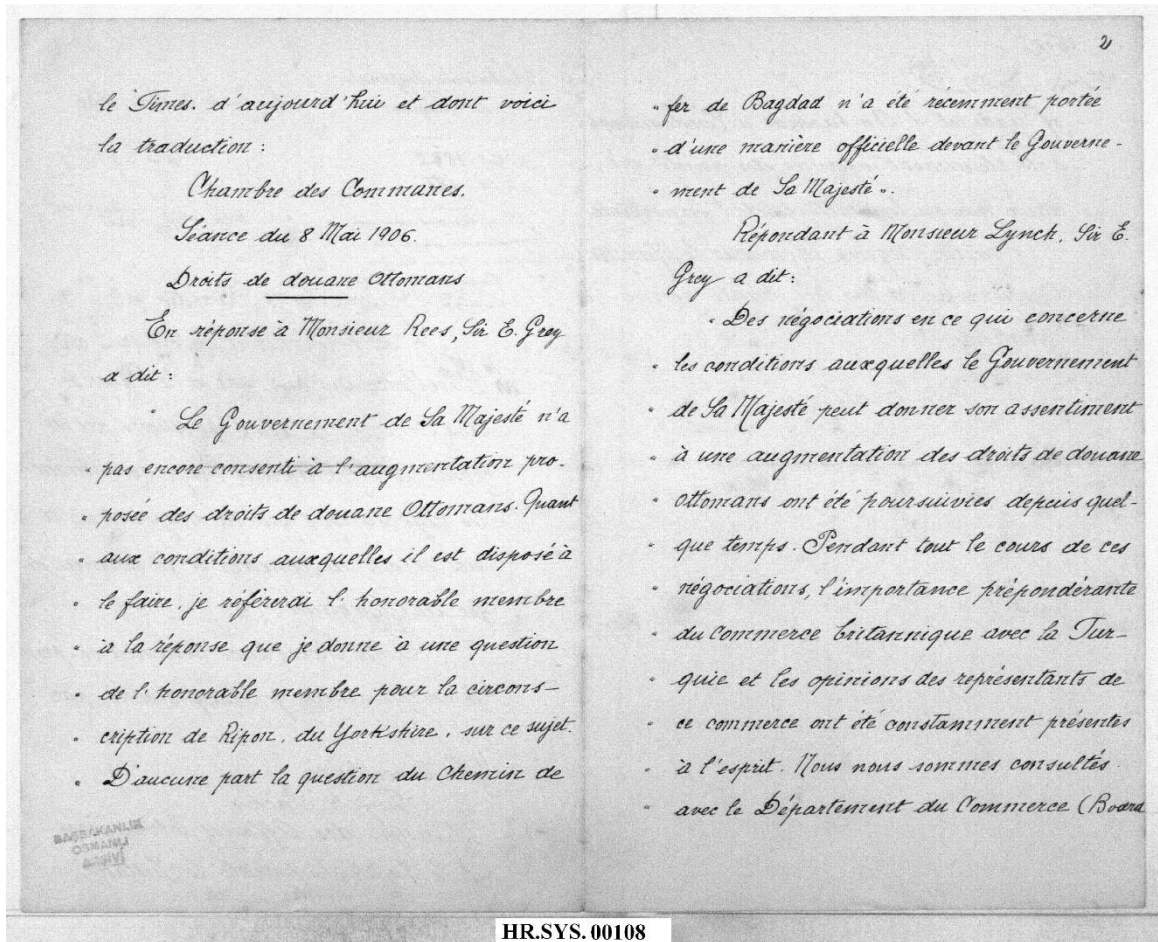
Tevfik Pacha,

Ministre des Affaires Étrangères

de Sa Majesté Impériale le Sultan.

etc; etc; etc.

HR.SYS. 00108

Bağdat demiryolu hattının ikmal ve Osmanlı gümrük hakları üzerine İngiliz AVAM kamarası yapılan müzakere 1906 .

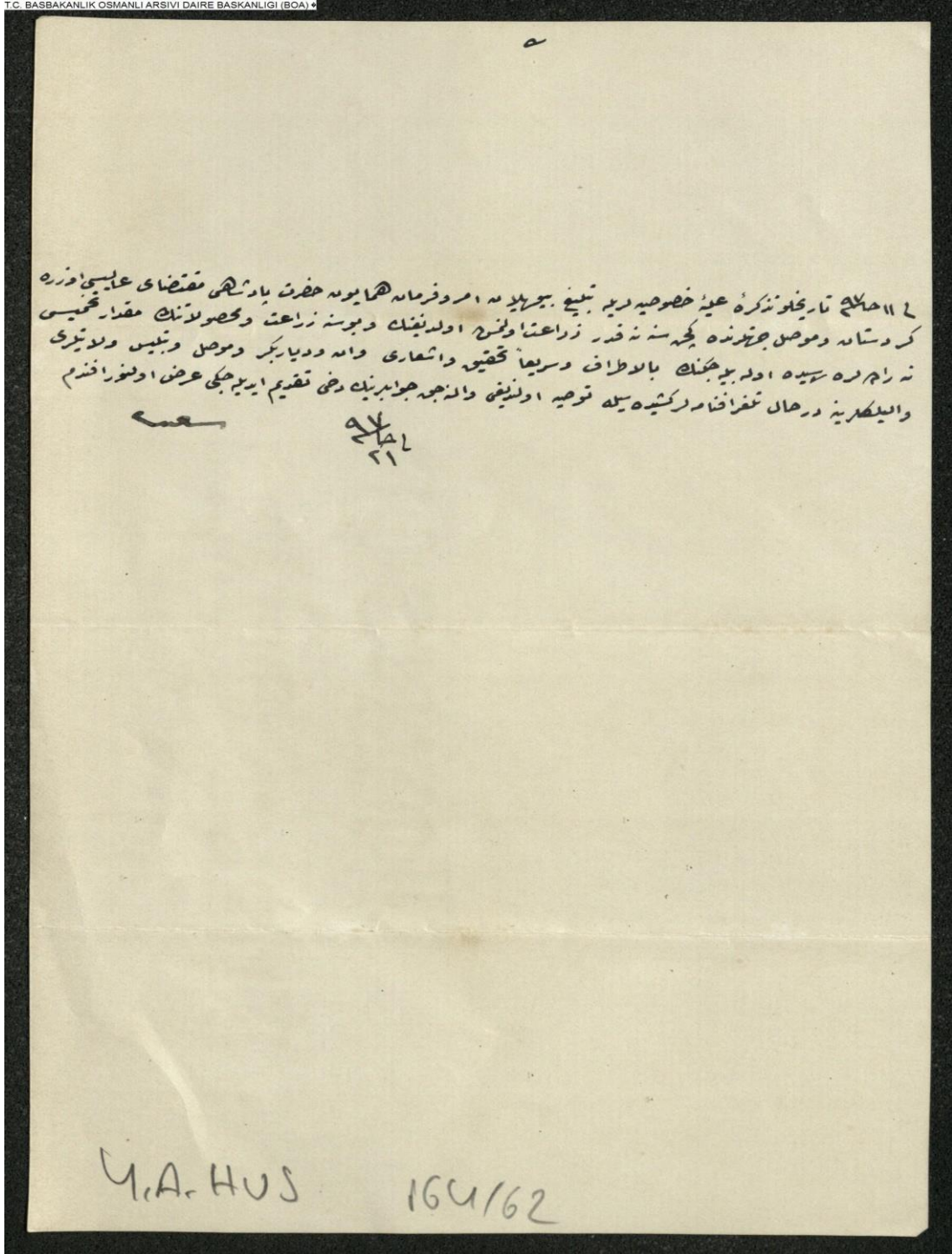
بغداد بولناه قاتمقام اسديك فولنده نفع
 بر طرفه عجمك طرفه اخرونه انكيز لك خطه عراقيه ده نفوذك آرتقده در بغداد و كبرلا
 و ديوانه سجا فزنده و عماره ده موطه اهالا و غير مكوته عثار سيمك لهماه كاقوس شبعيد -
 اك صيم مرافد و مبلوع مقدمه بولناه مدرسه لك جهدي مع التائف لبالب عجم الكوندريل
 سما اولين كوردم كا طيبه و كبرلا و نجفا شرفه بولناه بولك مدرسه لوده علمای مقدره
 اسلاميه ده بفرود كويجور بونده نبقه وهابي و بابلي ناصيه نوره مسه نه نصيري دخی
 بولنجور عثارك قسطنطين انكيز لروسا طيبه خضيا اذغال اولنقه بولناه اسلاميه بيدي
 اسلاميچور اسباب مروضه نای بوئا فيوما اهالا عراقك ضليقة اعظم اقتره قاسو
 ابطه عبودي ندينه ضلل طاري اولين حسن اولنجور بنا بر به اجاب حاله قياق اوزره كفتيك
 نظر عا حضرت خلد قياقه عرضه بجزرت و مساعت ايدرم فانه
 ادي محمد صالح ابراهيم

قاسم
 احمد

Y. PRK. UM 41/117

Y.PRK.UM.00041.00117.001

İngiliz ve İranlıların Irak bölgesinde nüfuzlarını artırmak için yaptıkları çalışmalar.

Y_A_HUS_.00164.00062.001

Irak ve Musul cihetlerinde önceki yıl ne kadar ziraat olduğu ve bu seneki mahsul miktarının bildirilmesine ilişkin belge.

ÖZGEÇMİŞ

Mohammed AL-IBADI, Diyala Devlet Üniversitesi'nin Tarih Fakültesinin Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur. Lisansüstü eğitimine Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda devam etmektedir.